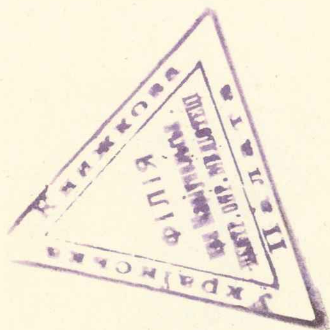
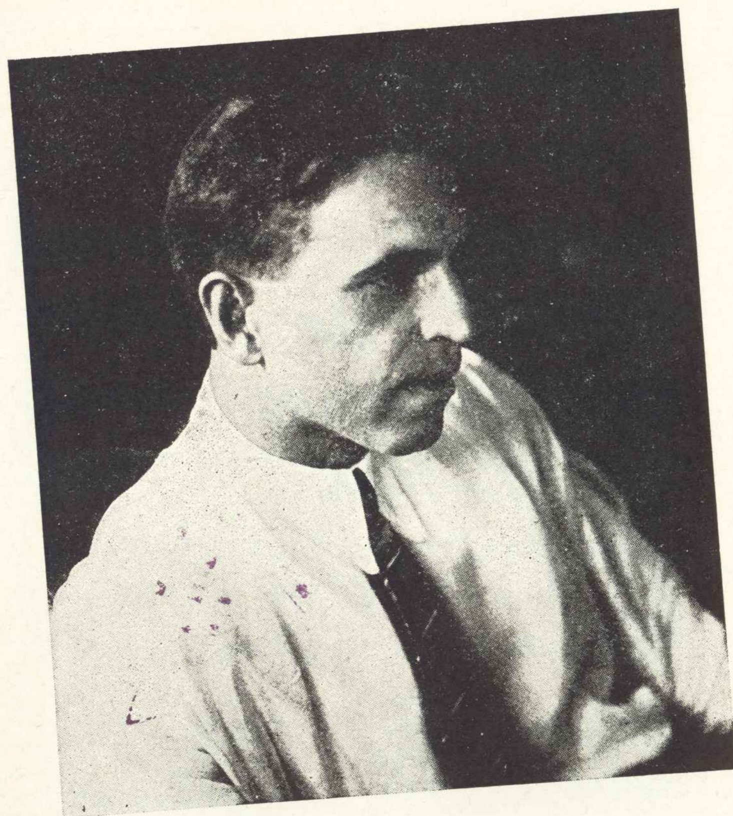
СПРАВА СЕРЦЯ

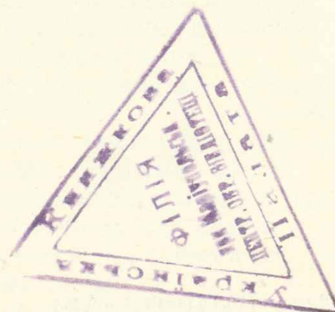

Українська Книжкова Палата
Філія

В. ВРАЖЛИВИЙ

СПРАВА СЕРЦЯ

РОМАН

РАДЯНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА
1 9 3 3

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Редактор Р. Шевченко. Суперобкладинка, обкладинка і форзац роботи худ. М. Котляревської. Оформлення Я. Руденського Техкерівник. П. Ванченко. Коректор О. Коліньнко.

Видання № 3. Головліт № 670/753 Зам. № 1480. Передано до складання 23/VI-1933 р. Підписано до друку 25/VII-33р. Аркушів 13. Знаків у тех. аркуші 29000. Тираж 5500. Папір друкар. 2 х 110. Вага стопи 30кгр. Полтава, школа ФЗУ УПТ, 1933.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Обрій був неясний, жовтий від летючих пісків Його лінія ховалася у густому мороці, що підносився пилом до брудних хмар мертвого пергаменового неба. Із шумом морської ріні по пустелі важко пересувалися бархани.

Великі запінені хвилі обливали холодною водою людей, що поволі на брусках перетягали великі потворно широкі човни. Трохи віддалік, на пагорку, кілька чоловік мовчки й непорушно дивилися на пароплав, що гойдався далеко в морі.

З півночі, від сірих похмурих будинків та вишок, що ледве зберігали свої обриси у цупкій завісі піску, один по одному йшли люди зустрічати нових мешканців. Полинялим брудним одягом та хустками, якими вони, за казацьким звичаєм, запинали собі вуха, щоб врятувати їх від пороху, їхні постаті майже не відрізнялися від кочовників, що часом показувалися в цих місцях.

Цього року „Інженер Ранек“ прибував уперше. Кожного разу цей старий ветхий та іржавий пароплав міг розтруситися десь дорогою, бо північно-східні береги Каспію надто мілкі й небезпечні для плавби. Але Шанда, старий капітан, який водив його такими стежками, що ними не завжди наважувалися ходити й рибальські бударки, третю весну розвіював найгірші сподіванки.

Першого рейсу до Кара-Кугу, мабуть, ніколи не забуде команда. Тоді пароплавові довелося цілих

три тижні просидіти на мілині. Даремно машина раз-у-раз давала задній хід, трусила розхитаною скрипучою обшивкою, щоб вирватися з облудного місця на фарватер,—„Інженер Ранек“ не сходив з підводного острова. Тільки м о р я н а, той південний вітер, що часто разом із задушливістю приносить на північ смерчі, нагнавши високу воду, зірвав з місця обважніле від мушлів дно судна. Після кожного рейсу Шанда лаявся та клявся, що більше нікуди не рушить на „бісовій калоші“, та йому ніхто не вірив: варто було комусь сказати, що „Інженер Ранек“ нікуди не годиться, як капітан обурювався. У конторі дивувалися із живучости цього, на вигляд такого неміцного, судна. Але іншого вільного пароплава управа не мала чи не хотіла давати. Тому, коли з півдня зривалася моряна, „Інженер Ранек“, керований старим капітаном, пускався в нову подорож.

З того часу, як виходив він із порту, його можна було б записати до книги безвісти, якби її мало пароплавство. Певної інформації ніхто від нього не одержував, тільки часом рибалки переказували, що щось подібне до нього зустрічали десь біля Жилої Коси чи Лебединих островів. Це судно могло сидіти цілі тижні на мілині, як і за першого рейсу, особливо, коли примхливий вітер вщухав, а вода, нагнана ним, раптом спадала. Це вимушене дозвілля було за прекрасний відпочинок для команди, що за два роки звикла до всяких несподіванок та простоїв. Тільки капітан, якому найгірша кара було писати щось, аж поки пароплав не вибирався з мілини, рвав за столом папір, морочив собі голову складанням доповідних записок, сподіваючися їх передати до контори рибалками.

Пароплав і досі кидав на берег пронизливі моторошні зойки сирени, що вдосвіта побудила всю колонію.

Човни сіли на воду, гребці взялися за весла, хвиля понесла їх вперед, на мить заховавши за високим гребенем.

Гаряче проміння, що пробивалось у розпори пошматованих вітром хмар, робило людей млявими та байдужими. Здавалося, вони куняють. Та коли шлюпки стали підпливати до пароплава, вони пожвавішали, а бінокль, якого вийняв з кишені високий кремезний чоловік у шкуратянці, зовсім розворушив їх. Багато рук простяглося до нього, але всі вони поволі опустилися.

— Що там, Богуше?—позіхаючи, запитав старенький дідок із сивими розкуйовдженими вусами.

Чоловік у шкуратянці нічого не відповів.

— Що ж там, Богуше?

Тоді він ворухнувся, ніби прокинувся від довгої задуми, і віддав бінокля.

Довго крутив старий зморшкуватими грубими пальцями коліщатко, намагаючись приладнати до своїх очей скельця. Він нахилився вперед, наче так краще було видно, ізсунув на потилицю кепку, скинув хустку. Руку сусіди, що не мав терпіння дочекатися черги, він з досадою відвів від себе.

— Видно що чи що?

Старий розгладив вуса, по його вустах, не по-старечому повних та червоних, розійшлася добродушна лагідна посмішка.

— Жінка!

— Ну-у, брешеш, Нестеренку!

— Подивися лишень краще!

— Осліп на старість!

Кожного охопило дивне бентежливе почуття, коли бінокль обійшов усіх. Короткі слова нестримної радости, збудженої спогадами, мали в собі глибину чогось давно непереживаного й таємного. Ні від кого не почулося жодної безсоромности, хоч усі тут звикли перемішувати свої слова з лайкою.

— Ну от, і в шлюпку сідають!—промовив той, кому дістався бінокль, і сум чомусь пробринів у цих словах.

Нестеренко зідхнув і задумливо понурив голову.

— Розкисли!—насмішкувато сказав чоловік у шкуратянці, зневажливо поглянувши на людей.

Шлюпки наближалися до берега. Тепер усі бачили жінку. Вона сиділа в передньому човні, і дивилася на натовп, і кожному здавалося, що її погляд спиняється на ньому.

Її поява здивувала всіх. Хто вона? Чого їй тут треба! Із звичайної цікавости ніхто не заглядає до Кара-Кугу. Невже вона приїхала надовго? У колонії була одна жінка, чи вірніше — одна молода дівчина, яка не відрізнялася своєю поведінкою від чоловіків. Навіть ім'я її Антонина переробили на Антона, бо вона лаялася не гірше будьякого з мешканців колонії, їздила верхи на конях та на верблюдах, не соромилася анекдотів, які в її присутності оповідали хлопці. Але ця, що приїхала, ніяк не скидалася на Антонину. Принаймні, це була цілком доросла жінка, років двадцяти семи, а може й старша, і вбрання на ній було інше.

— Інтелігентна жінка,—сказав Нестеренко.

Вона посміхалася, підбираючи довгий білий шарф, що, як неслух'яне вітрило, у невправних руках, підносився над човном крилатою хмаркою.

Чоловік у шкуратянці, що сидів, обіпершися на коліна важким неголеним підборіддям, раптом закричав:

— Куди правиш?

І справді: човен, ледве не розтрощився, настромившися носом на камінь. Старий Нестеренко, що був біля нього, тихо торкнув його за лікоть.

— Чого ти?

— Боявся, що ти вилаєшся!

Усі посміхнулися, а чоловік у шкуратянці вже тихше сказав:

— Дивиться треба!

Від несподіванки пасажири попадали назад, а жінка злякано скрикнула. Її голос примусив багатьох, а між ними і старого Нестеренка, кинутися до човна.

— Що це за краля?—Богуш так голосно вимовив це слово, що його могли почути приїжджі. Нестеренко обернувся й докірливо захитав головою.

— А начальник не вийшов нас зустрічати?—спитала жінка в робітників, що допомогли їй зійти з човна.

— Та як же, він тут!—І старий догідливо показав на чоловіка у шкуратянці.

Богуш, заклавши руки в кишені та розправивши плечі, повагом пішов до човна. Він був похмурий. Очі йому сховалися під випалені сонцем брови, а губи стислися. Він навіть не відкотив холош, які підібрав був, коли пособляв стягати шлюпки.

Слідом за жінкою на землю встав другий пасажир, якого досі через її присутність ніхто не помічав. Він відрізнявся від інших людей з пароплава не тільки своєю тендітною та сухорлявою постаттю, а й одягом, який зовсім не пасував до пустелі. На ньому був капелюш, що його він час від часу насував нижче на очі, щоб не скинув вітер, гарний плащ, спід якого витикався білий комірець, уже забруднений піском.

— Так це ви начальник?—спитала жінка, і в її голосі почулася недовіра. Вона пильно, з неприхованою цікавістю, оглядала його постать, шукаючи у ній прикмет потрібної їй людини. Богуш, надто роздратований цим поглядом, застебнув угорі шкуратянку, що затулила засмаглі груди та трикутник голубої майки.

— А ви хто?

— Я лікарка!—Їй чомусь стало смішно, вона стулила губи, щоб не зареготати.

— Приїхали за контрактом? На два роки?

— Так, але я маю деякі завдання із свого науково-дослідного інституту, і якщо я буду потрібна, то мене можуть взяти раніше...

— Замість вас когось надішлють, бо інакше яка нам користь з вас?

— Про це сказано в умові!

— А з вами хто?

— Я сам по собі,— прикро засміявся її супутник у плащі.— Я інженер, відряджений до вас. Прізвище моє Кремньов! — сказав це він незадоволено, але все таки скинув з правої руки легеньку замшову рукавичку і поздоровкався з начальником.

— Гаразд!— тільки й промовив Богуш.

— Ви ніби не раді нам? — здивовано спитала жінка.— Нам говорили, що тут так бракує людей...

— Чому ж, давно вже чекали,— він, наче йому було важко розмовляти з нею, одійшов до робітників, що розгублено збилися біля клунків та скриньок.

— Ведмідь якийсь!— тихо обізвався інженер до лікарки.

— Він мене розсмішив своїм виглядом,— відповіла вона.— Так дивно тепер бачити людину, що скидається на пірата з Куперового роману.

— Цей пірат, кажуть, інженер, і непоганий до того ж.

— Хто?

— Наш начальник!

— Інженер?

— Мені й самому дивно, але доводиться вірити. Чув від самого голови розвідчої управи.

— А я подумала, що він, як представник пролетаріяту, підкреслює своє ставлення до нашої верстви інтелігентів.

— Хто б він не був, а з ним, бачу, невесело житиметься!

Інженер оглянув пустельний краєвид: круглу затоку з густим чорним торішнім очеретом та невисохлі ще плями озер серед пісків, і прикра посмішка з'явилася йому на обличчі.

— Як він пасує до цього місця!

— Це не комплімент? Він вам не подобається?

— Ви так питаєте, ніби його особа до смаку вам?

— Мабуть що ви не помилилися!

— Це романтика чи оригінальність?

— І те, і друге, Кремньов! Ви подивіться, які стали робітники, як вони відчули в ньому те, чого ні ви, ні я не помітили. Бачте, яке дружнє стискання рук! Навіть на пароплав перестали оглядатися!— Вона показала очима на Богуша, що здоровкався з людьми, які з надією, про щось жваво розпитуючи, дивилися на нього.

Інженер здивовано зиркнув на жінку і замовк. Мовчав він і тоді, коли Нестеренко, дбайливо посадивши їх в автомобіль, що приїхав по них, повіз їх до колонії.

У Кара-Кугу був звичай зустрічати дотепами та дошкульними глузливими слівцями нових мешканців. Це було своєрідне хрищення, після якого гостя з чужої сторони приймали як рівноправного члена колонії. Але коли машина, круто спинившися посеред двору між стандартними рубленими будинками, спорожніла, і пасажири пішли до свого нового приміщення, ніхто не сказав жодного образливого жарту. Якби Кремньов знав краще цих людей, яким він відповідав на привітання нечемно й сердито, то оцінив би їхнє виняткове поводження і вважав би його за велику

честь та пошану до своєї особи. Ніхто тієї хвилини не дивився на лікарку,— про неї ніби забули, бо багато більше враження справляло інженерове обличчя,— на ньому відбивалася така мука й такий сум, що Нестеренко, по-свойому тлумачучи пасажирів настрій, сказав, утішаючи:

— Не журіться, товаришу інженере! Звісно, ви звикли до інших людей, до іншої природи, але й у нас, слово чести, непогані хлопці!

— Може ви на мене розсердилися?— спитала лікарка, коли вони ввійшли до будинку.

— Ах, Ксано, зовсім ні... Мені зараз усе гидке, гидкі ці люди, гидкі ці піски!— і він сердито кинув у куток валізку. Гнів, що виявився у цім жесті, виснажив його. Він сів на непокритий матрац простого залізного ліжка й опустив голову.

Він не чув, як до нього з чимсь звернулася лікарка, що скоро вийшла з кімнати.

— Два роки!— прошепотів він. Часом його голова підводилася, а очі з якоюсь роздратованою безнадійністю оглядали кімнату, давно вже призначену для когось. Чи думав він, що колись доля закине його сюди? І немиті брудні вікна, крізь які просочувалося тьмяне прикре світло, і припалі пилом стільці та стіл, фарби якого не можна було взнати, і покинене павуками павутиння,—увесь цей незатишок необжитої кімнати ще дужче погіршив йому настрій.

— Два роки, — ще лютіше прошепотів він, наче винуватив когось у тому, що опинився тут.

За стіною чулися голоси. Жінка та Нестеренко розмовляли. Кремньов напевно довго так сидів, не ворушившися і поринувши у важкі думки, бо лікарка зайшла до нього в кімнату вже передягнена.

— Кремньов!—Вона здивовано стала біля дверей, з великим жалем обізвалася до нього. —Що з вами? Ви хворі?

— У вас, Ксано, жартівливий настрій.

— Та ми ж дома, Кремньов! Ви ж сами казали, де ваша валізка, там і дім. Ми вільні, як вітер...

— Цей вітер заніс нас на два роки... до Кара-Кугу.

— А що в цім страшного? Звикнемо.

— Я б з великою охотою попрощався з цим нікому невідомим лігвом... Ну, от, припустімо, що мені захотілося послати телеграму. Хіба це можна зробити тут? Відціля до найближчої пошти півтораста кілометрів пустелі, а нею на весні й не проберешся.

— Та про це все ви ж знали раніше, ще на пароплаві.

— Чи мені від цього легше?

— Чому ж ви згодилися їхати?

— Я,—промовив тихо про себе Кремньов, ніби не чуючи її запитання,—житиму тут з надією якомога швидше вибратися відціля. І щодня,—він показав очима на непочатий календар, кимсь повішений і забутий на стіні,—одриватиму аркуш по аркушу. Сімсот з чимсь разів зробивши це, я матиму найбільшу радість у житті!

— Це хвильова сантиментальність! Мені здається, та так і мусить бути, що ви тут загартуєтеся, звикнете і зостанетеся навіки в Кара-Кугу!

— Хороше майбутнє,—посміхнувся інженер,— а ви?

— А я рівно через два роки виїду відціль і назавжди покину вас... Можливо, це й раніше станеться. Ваша робота тут, а я приїхала, зваблена необмеженою владою над пацієнтами й ініціятивою. Інакше б я не кинула ні посад, ні катедри.

Кремньов устав з ліжка і підійшов до вікна. Дерево так зсохлося, що він насилу відчинив рямці, які відразу мусів був зачинити, щоб не пустити до кімнати нестримної зливи піску.

Його погляд спинився на трьох стовпах над невисокими пагорками. Пильно придивившися, він розібрав на дощечках, прибитих до них, якісь написи.

— То кладовище?—на цю думку навели його і вінки з трави та квіток, з яких уже пообсипалися пелюстки.

— Це сумна історія. Цієї зими під буран замерзло троє робітників. Мені щойно механік оповів, як вони блукали зовсім близько від Кара-Кугу і не могли дістатися сюди... Кількох із них врятовано... Але вам не варто про це говорити. Ви, чого доброго, не спатимете.

—Що ж, нагад про смерть—прекрасна річ. Може це навмисне зробив той пірат із Куперового роману?

— Він нічого не знав про наш виїзд, але якби він і зробив це, то це був би найрозумніший захід, який тільки можна вигадати. Людина стає дуже живучою в такому стані.

У дворі глухо розкотив довгі тремтливі хвилі гонгі. Жінка, зрадівши, що він їм перебиває розмову, схопила інженера за руку.

— Це обідати кличуть! Ходімо!

II

Вітер не вщухав цілу ніч. Море лютувало. Його безперестанний навіжений шум долетів до кімнати і тепер чомусь не давав спати Богушеві. На ввесь будинок устав тільки він, ніхто більше не прокинувся.

Було ще рано. У вікно, з просвіту між будинками, зазирала жовта низька смуга обрію.

— Чого не спиться?— Богуш посміхнувся, згадавши перебільшені оповідання про особливу хворобу в пустелі — нудьгу, якою залякували наївних новаків страхополохи, що не виживали і по півроку у цих місцях. Заклопотаний роботою, він не звик

зважати на такі речі. І раніше на нього нападали нічниці, що оставляли після себе млявість та байдужість, але він не міг сьогодні дошукатися причини.— Дурниці! Минеться!— промовив він і, поклавши швиденько прибрати в кімнаті, надумав зробити самотню прогулянку човном. Це завжди давало наслідки. Веслування на важкій шлюпці виснажувало його до такої втоми, що він ледве доходив до дому і спав не роздягаючися.

Але взявшися за ганчірку, щоб витерти скло, на якому за ніч пісок поналіплював узори, він відразу опустив руку.

З моря почулося пронизливе гудіння сирени, що нагадувало тонке дзижчання по шибці оси.

— Якого біса кричить той Шанда?

У рямцях південного вікна на тлі прикро-сірого моря ледве виднівся силует пароплава, що раз-у-раз ховався за хвилі.

— Шторм починається чи що?

Нашвидку накинувши на плечі поношену шкуратянку, Богуш вийшов з будинка. Вже на березі він помітив, що всі шлюпки стоять далеко від води, а люди, щільно притулившися один до одного, сплять на к о ш м а х. Робота була припинена давно,—човни були зовсім сухі, і на кабиці загас вогонь, зоставивши білу пляму попелу та вогкі недогорілі стебла очерету. Одяг, який гойдався на веслах, устромлених у землю, давно вже висох і лопотів, як мерзлий.

— Гей-гей!— загукав Богуш, але його голос так і зник без відповіді у шумі вітру. Люди, що спали в затишку за ящиками, не прокинулися.

Тоді він, нагледівши в гурті між чоловіками дівчину, настановлену на бригадира, підійшов до неї.

— Антонино!

Вона підвелася, та спросоння мабуть не побачила нікого, бо, знеможена сном, знову впала назад.

— Хлопці, вставайте!— крикнув він і щосили потяг кошму.

Бурхання на сонних кинуло піском, і вони поволі стали прокидатися. Млосний ранковий сон багатьох хилив назад, дехто знову підтяг під себе кошму і вклався спати.

— Що це, Антонино?

Дівчина, позіхаючи, протерла очі.

— Спали!.. Ох, і сон же гарний, начальнику, снився!— І вигнувши груди, вона солодко потяглася.

— Чом не вивантажуєте? Потомилися? Треба було сказати!

— Щоб ти не дав виспатися?— зухвало спитала вона, але тієї ж хвилини повернулася і пошепки кинула:— хлопці волинять!

Люди не крилися із своєю змовою. Навіть Богушів улюбленець, молодий грузин Коте, дивився на начальника так нахабно, ніби тільки й чекав причіпки до сварки. Зустрівшися з Богушевим поглядом, він зневажливо чвиркнув крізь зуби і не опустив своїх чорних очей.

— Еге, хлопці,—тихо сказав Богуш.

— А ти думав?—відповів Коте.

Богуш переконався, що сьогодні не можна буде покластися і на Коте, хоч із усіх цих людей, які позбиралися до Кара-Кугу з усіх кінців, різні інтереси маючи, він найбільше вірив двом — йому та Антонині.

Знову пролунала сирена. Її ніби ніхто не чув, жодна голова не повернулася до моря.

— Кличе чи що?— промовив спокійно й байдуже Богуш.

— Хай! Нам то що!

— Хлоп'ята, на ноги! Разом! Годі валятися!— крикнула дівчина.

— Ша, Антоне!— І грузин щільніше обкутався кошмою.

— А робити?

— Робота — не звір, у ліс не втече!

Це сказав бородатий росіянин, єдина людина, що вміла дуже добре грати на гармонію. Його талант давав йому таку владу, що навіть тоді, як він не грав, його слухали.

Ця приказка викликала регіт. Посміхнувся і Богуш.

— Весело! — сказав він.

Ніхто не збирався вставати, люди, певні своєї сили, насмішкувато дивилися на Богуша. Тільки боягузи, боячись наслідків і не знаючи, як їм поводитися, удавали з себе сонних.

Антонина почервоніла. Вона завжди, коли починала хвилюватися, плакала, і зараз їй на очах з'явилися сльози.

— Не губи солоної води — і так її добіса навколо!— сказав росіянин.

— Мовчи, старий дурню!— закричала вона, з досадою мружачи очі.— І ти берешся на мене?.. І доки ви один одного підбурюватимете?— Вона із серцем скинула додолу свою полиняли червону хустину. Вітер зовсім розкуйовдив і без того розпатлане волосся.— Мені сором за вас! Хіба це бригада? Тюхтії, каліки, ледарі!

— Лай, як хочеш, але ми не каторжники!—зціпивши блискучі зуби, прошипів Коте.

— Хлопці, Шанда недурно кричить! — лагідно сказав Богуш.— Буде шторм! Справжній шторм... Якщо пароплав пропаде, то хай хоч без наших харчів?

— Харчів?

Коте встав і засміявся. Здавалося, тільки цього слова і сподівався він.

— А капітан що сказав? Йому для нас хоч півкіла борошна дали? Попросили тільки переказати, що в нас шамовки ще на цілий місяць!

[library stamp]

— Неправда,—відповів Богуш.— Це він навмисне, щоб ви спочатку взяли інструмент, а то завжди через нього пароплав стоїть зайвий день.

— Не обдуриш!

— Чи ви не виспалися?—знову закричала Антонина. — Чи ви цієї калюжі злякалися? Хіба ми торік під більший шторм не купалися?

— Ну й купайся!

Грузин та дівчина стояли одне проти одного, як закляті вороги, із стисненими кулаками. Почувши лайку, Богуш на всякий випадок підійшов до них, щоб у разі бійки розборонити. Вже не раз із запальною Антониною, що почувала себе дужчою від деяких чоловіків, сварки доходили до бійок.

— Не дреф, Коте, не бійся баби! — крикнув хтось із гурту.

Хлопець, почуваючи, що всі, крім Богуша та Антонини, на його боці, почав говорити такі речі, яких досі нікому не доводилося чути.

— Кричи! Кричи! — моргнув на нього Богуш. — Хоч побудив усіх!

— Не смійся, не глузуй! Зараз море — звір! Ти до пароплава, човен назад, у прірву! Гребеш до берега, а його кидає об борт так, що аж дерево стогне... Доки ми терпітимемо, начальнику?

Він підбурював робітників, нагадував ті злигодні, які довелося колонії пережити за ці два роки, зимові бурани, смерть тих трьох товаришів, що замерзли, заблукавши під час завірюхи. І ввесь тягар вини звалював на начальника. Довго тамоване обурення, тепер виривалося в кожного. Вже говорив не сам Коте, багато хто, похмуро і зосереджено дивлячись униз, збирав спогади, що робили життя огидним.

— Антоне, Коте казав правду? — спитав Богуш тихо у дівчини, щоб ніхто не чув.

— Це ти про харчі?.. Мабуть, — задумливо відповіла вона, — я чула, як він балакав з капітаном. А що ти думаєш робити?

Та Богуш сам не знав. У тім, що колонія могла зостатися без харчів, не було нічого неможливого. Хіба за триста кілометрів у затишній конторі можуть знати про те, що десять чувалів самого борошна, яке було таке цвіле, що його і коні не хотіли їсти, довелося викинути? Два місяці колонія не мала ніяких зв'язків з іншим світом. Та й у самої контори могло не бути зайвих запасів, бо одержувала вона харчі так само за планом, як і Кара-Кугу.

Весла стояли вже без вбрання, люди поодягалися, але ніхто не підводився з кошми. А коли хто часом і намагався зірвати цей несподіваний страйк, то Коте кидав такі загрозливі погляди, що той відразу опускався на місце.

— Слухаю я ваші балачки і не доберу, до чого вони?— Богуш сів на кошму, вийняв кисета, ніби бажав довести, що сам не поспішає і нікого не силує поспішати. Почувши його голос, усі змовкли і повернулися до нього.

— Скажіть,—раптом крикнув він,—ви що? надумали мотузка чіпляти собі на шию?

— А ми його скидали?

Це сказав Коте, що, прекрасно знаючи Богуша, догадувався, до чого він веде.

— Так ви хочете, щоб він дужче затягся?

— Як це?—Багатьом у його тоні почулася загроза. Але чим він міг налякати?

Богуш мовчав якийсь час, а потім, карбуючи кожне слово, тихо сказав:

— По-мойому, ви відмовляєтеся від пайків?

— Чи не тих, що на пароплаві?

— Ти хочеш нас годувати долотами та штангами? Їх там чимало. — Так нас не накриєш!

Тоді Богуш ще тихше сказав:

— Від цього дня я повинен вас зняти з постачання!

— Не маєш права!

— Якщо капітан згодиться вас узяти,— їдьте! Коли ні — то живіть, як хочте! Для тих, хто відмовляється працювати, колонія запасів не має...

Мовчанка надійшла після цих слів. Богуш устав з кошми і пішов од берега.

— Стривай, начальнику! Куди ти? — закричав росіянин.

— По робітників, щоб вивантажити пароплав.

— Дай же нам подумати.

— Нічого думати! — закричав Коте,— правда наша. Він не має права цього робити.

— Я, любий хлопче, сказав те, що мусів сказати, — відповів Богуш.— Коли ви не виконуєте роботи, контракт розривається, а ви не хочете не тільки інструментів звозити, а й харчів!

— Яких харчів?

— Харчі будуть... Чи ви мені перестали вірити?

Ще раз довго, настирливо закричала сирена.

— Ну, що ж, хлопці, — ніяково сказав, погладжуючи бороду росіянин,— не для того ж живемо, щоб байдики бити! Ходімо! Куй залізо, поки гаряче!

І люди повагом, соромливо ховаючи очі від Антонини, що насмішкувато на них дивилася, рушили до човнів.

— Ех, отара,— зневажливо кинув їм услід Коте,— та хіба ж у нас сили немає?

Та ніхто не хотів його слухати і жоден з них, що навіть чули ці слова, не оглянувся.

— А ти підеш?—спитав Богуш.

— Я піду, начальнику! Ти цього разу зламав нас, але я не забудькуватий.

— Нахваляєшся?

Грузин не відповідав.

Шлюпки покотилися до води. Над берегом вітер розіпнув тужливу волзьку пісню, що зливалася з ударами хвиль та вітровим свистом. Богуш з Коте взялися за весла, Антонина, що спочатку йшла водою, тримаючися за човна, щоб не збили хвилі, сіла на кермі.

— Кулею, Коте! Як колись!— і Богуш так сіпнув весла, що шкарби тужливо заскрипіли.

— Ненавиджу тебе!—Проте й хлопець наліг.

— Неправда, любиш! Кров грає, молодий ти, через те й дурниці робиш!

— Уб'ю колись! Якби не ти, який би чорт погнав нас такої години в море. — Коте з неприхованою ворожістю оглянувся на начальника.

— Якби, Коте, було так, як тобі хочеться, то ти б перший віддав своє життя за скибку хліба.

Море скидалося на зимову пустелю. Його оповив густий рухливий морок водяного пилу. Губи стали солоні, вбрання мокре й холодне. Антонина, що досі не взувалася, чекаючи, поки висохнуть ноги, перемерзла й тремтіла, хоч з усієї сили налягала на кермо. Обличчя від напруги їй почервоніло. По щоках, круглих і повних, текли, витиснені холодом та вітром, сльози. Вона ледве справлялася з човном, дужі бурхання повертали його набік, затримуючи хід. Кожного разу, як хвиля підкидала шлюпку, коли дух забивало, як на колисці, дівчина злякано скрикувала.

Вони випередили інших. І що ближче човен підпливав до пароплава, то веселіший ставав Богуш. Він навіть став співати якоїсь, одному йому знаної й може створеної настроєм, пісні.

— З чого ти так радієш? — спитала Антонина, намагаючися перекричати ревіння вітру.

— Баталія буде, Антоне! —і Богуш так зареготав, що капітан, який стояв на борту пароплава, почув його голос.

Матрос із судна щосили розмахнув линвою і кинув її до шлюпки.

— Лови кінець!

— Богуш враз пустив весла. Повернувши голову, він пружно підплигнув угору. Йому пощастило схопитися за слизький край линви. Боячися, щоб вона не випорснула з рук, він намотав її на п'ясть.

Збоку, зза пароплава, розлютований перешкодою, шлюпку вдарив високий вал і зажерливо почав відносити її назад. Богуш помітив це пізно. Він намагався зачепитися за щось ногами, але линва, до якої він сам себе прив'язав, піднесла його на повітря.

Це сталося так швидко, що ніхто не встиг і крикнути. Антонина, замість не пускати човна назад, зовсім розгубилася і кинула кермо. Вона почула, чи то їй здалося, як Богуш сказав „кришка". Може це слово долетіло і до Коте, бо він, що нерухомо і безтяжно стежив за начальником, раптом рвонувся вперед. Він плигнув на ніс човна і встиг схопити Богуша за ноги. Якби його не затримали важкі чоботи, що випадково зачепилися за дошку, він би полетів за борт.

— Держу!—щосили закричав він.

Човен поволі неохоче став відходити назад.

— Ф-фу,—Богуш рукою пригладив волосся і витер чоло, на якому проступили великі краплі поту. Він оглянувся з таким виглядом, ніби не вірив тому, що стоїть на дні шлюпки, і радісна та вдячна посмішка з'явилася йому на вустах.—Ех,ти, вбивця!

— Пускай кінець!

Антонина, досі німа від переляку, кинулась до нього.

— Начальнику! Який ти щасливий! Де б були твої кісточки, якби вдарило,—її очі повернулися до пароплава, вона здригнула, ніби побачила там те, чого допіру уник її начальник. Зворушена докраю, вона схопила його за плечі і міцно притисла до себе.

— Випадемо за борт, Антонино!—жартівливо сказав Богуш.—Ех, Коте,—обізвався він до грузина,—ти сам не знаєш, яка гарна штука—життя!

— Вже пришвартовано!—відповів хлопець.

Вони один по одному полізли на пароплав.

Капітан, що бачив, як Богуш ледве не позбувся життя, тепер радісно по-старечому підтюпцем побіг до нього, широко розставивши руки.

— З порятунком, друже!—забелькотів він і став навшпиньки, щоб дістати Богушеву щоку.

Раніше, коли траплялися такі візити, ці щирі приятелі, що бачилися кілька разів на рік—тільки під час приходу пароплава—не одну годину просиджували, оповиті затишком невеликої каюти та спогадами, за склянками, які рідко таких хвилин стояли порожні. Але сьогодні Богуш холодно звільнився з обіймів.

— Не впізнаю друга! — здивувався Шанда. — І до каюти не йдеш? Розсердився чи що?

— Ніколи, капітане!

— Ну, от,—ображено розвів руками старий.

— Що ви нам привезли?

— Усе, усе, що дали!

— А харчі?

— Не давали, голубе!

— Хіба я брехав, начальнику?—радісно спитав Коте.

Капітан, не розуміючи, до чого ці запитання розгублено дивився на Богуша.

— Невже ти подумав, що я розбазарив?—Старий Шанда обурився.— Слава богу, мене ніхто не мав за злодія!.. Чи, може, ви думаєте інакше? — Його очі дивилися сердито спід низьких сивих брів. Я зараз збігаю по документи.

Старий, схвильований і роздратований, побіг наниз. Ні матрос, ні Антонина, ні Коте, — ніхто не розумів Богушевої поведінки. Їм досі не доводилося бачити, щоб начальник так ставився до капітана.

— Богуше, навіщо? — спитала Антонина, якій було шкода старого.

— Потім,— поквапливо відказав він,— клич лишень усіх на пароплав.

Уже всі човни пришвартувалися. Люди один по одному злазили на палубу, і коли капітан, що забарився, шукаючи документів, нарешті з'явився, вісімнадцятий робітник сходив на пароплав. Інші сімнадцять стояли за Богушевою спиною. В їхніх жестах, поглядах почувалася настороженість і мало не ворожість, хоч ніхто не знав, що має статися.

— Що це?—хрипко спитав старий, вражений цією юрбою. Набрякла стареча шия, порізана глибокими зморшками, ще дужче йому почервоніла. Він так розгублено оглядався, ніби чекав кулачок.

— Я мушу реквізувати половину ваших запасів!—суворо, поволі, вголос сказав Богуш.

— Що?—Капітан так крикнув, що матрос, який добре знав свого начальника, утік з палуби,—у ньому прокинулася людина, що звикла командувати і не терпіти заперечень.—Хто тут хазяїн? Я чи ви?.. Я можу дати тільки накладні і той вантаж, який привіз.—Він сунув Богушеві папери, але той, ледве поглянувши на них, сховав їх у кишеню.

— Коли прийму вантаж—дам розписку! А зараз ми мусимо розподілити ваші продукти!

— Я капітан і я не дозволяю!

— Ми робимо це без вашого дозволу!

— Це грабіжництво!

— Доконечність!

Суперечка, яку стало чути внизу, зібрала багатьох матросів. Вони неприязно дивилися на Богуша та робітників, хоч досі жоден з них не мав їх за ворогів, а деякі, прочувши, про що йде мова, бігли до кубриків ховати коштовний у цих місцях

крам—борошно та чай—яким гендлювали з казаками.

— Почнемо, капітане?

І Богуш, покинувши розгубленого капітана, зібрався йти до трюму, але йому на дорозі став матрос.

— Впізнаєш, товаришу?

— Знаю!

— Так не роблять, Богуше!.. Чи не нас Чапаєв водив по пісках?.. Ти—комуніст, я теж... Реквізиції тут ні до чого!.. Якщо можна, дамо і так.

Як роздратовані шершні, загули матроси.

— Візьме він у нас!

— Заради нього здихатимемо десь на мілині.

— Чуєш?—хитнувши головою на натовп, сказав Богуш.—Ви зацікавлені в тім, щоб не давати, а я—щоб узяти!

— Друже!—Старий Шанда з благанням подивився на Богуша. Він витирав хусткою обличчя, бо його стомила ця розмова і погасила разом з тим його гнів, що завжди був скороминущий у нього.—Навіщо це? Навіщо цей скандал?

— Капітане, у колонії не буде хліба. Чи нам здихати з голоду?

— Я—старий і дурень, а ти молодший і теж нерозумніший... Погарячилися!—І раптом старий Шанда повернувся до матросів.—Розійдись!—крикнув він.—За хвилину по кубриках!

На палубі зосталися самі мешканці колонії, і тоді він, засмучений цією сценою, ніжно взяв Богуша за руку.

— Роби, як знаєш!.. Якби не ти...

— Так би давно, капітане!

Вони вдвох пішли до трюму, а відтіля—до камбузу, і там старий Шанда, необмежений володар на своєму судні, за те, що завгосп, прислужуючися капітанові, намагався утаїти частину борошна, так

кричав на нього, що його горло охрипло не на один день. У кубриках вороже зустрічали їх. Але моряки, слухаючися капітанового наказа,віддавали Богушеві і свої особисті запаси.

З трюму на гору робітники почали подавати лантухи з борошном. Його було багато більше, ніж сподівався Богуш.

— Чимало його у вас!

— Та там чотири чували мого з механіковим. І завгоспове, і помічникове є... Ти тільки мовчи та віддай потім!

— Міняти думали?

— Треба ж якось жити! Знаєш, онуки-сироти, старий сліпий батько...

Крут скрипів, опускаючи, перев'язані линвою лантухи та ящики на хисткі шлюпки, що стукалися об борт.

— Коте!—загукав Богуш,—Антонино! Наш човен нариштований!

І за хвилину їхня шлюпка плигнула на горб широкої хвилі, розчісаної вітром.

III

Раніше повз ці пустельні і непривітні береги пропливали тільки рибальські бударки, та й то під сезон, коли очманіла з вагітности риба сунула густими гуртами до гирлів ріки Кара Кугу. Ловці не наважувалися близько підходити до небезпечних облудливих мілин, щоб не розбитися об каміння, що подекуди несподіваними уламками траплялося на дні, і щоб не застряти на мілинах. Влітку жодне вітрило не з'являлося на обрії.

Тут би і досі була пустеля, якби геологічна група не натрапила на сліди нафти. Два роки тому „Інженер Ранек“ розкотив по пустелі луну своєї сирени. Він привіз це дерево, з якого складено

будинки та вишки, і цих людей, що втратили вже трьох товаришів.

Торік восени робітники з Богушевого почину на тій землі, що через близькість ріки і під спеку не віддавала сонцю всієї вологи, насадили акацій. На весні дерево скупо, але радісно зазеленіло.

Богуш, опинившись у Кара-Кугу, почув себе так добре тут, що можна було подумати, ніби він із самого малку звик до цієї пустелі. Із тим світом, про який нагадував кілька разів на рік пароплав, його не зв'язувала ні родина, ні товариші. Батько його поляк-засланець, що став на вигнанні рибалкою, загинув із кількома ловцями на Аральському морі. Товариші, загублені після поневірянь військового життя, забулися, і він їх згадував випадково, як і місто, де вчився шість років, щоб стати інженером.

Робота часто забирала в нього години сну, вона розвіювала його спогади і робила їх нереальними. Не маючи ні розваг, що одвертали б його від роботи, ні будьяких інтересів поза Кара-Кугу, він жив своєю улюбленою справою.

Робітники уперто працювали. Ні зимові бурани, що, граючися з вишками, рвали міцні дротяні линви та відривали обшивку, ні смерчі не спиняли роботи.

Але перші півтора року колонія працювала марно. Жодна щілина не дала бажаної нафти, і тільки з однієї вдарив фонтан гіркої солоної води, що затопив навколо всі балки, утворивши в них величезні ставки. Це говорило про неправильну розмітку точок, бо всі наукові дані про Кара-Кугу та прикмети дозволяли сподіватися багатих покладів. Богуш звернувся до голови розвідчого відділу, старого спеціяліста Кренера, за дозволом на нову розмітку точок. Той відмовив, а управа тресту, зневірена в розвідках, які забрали чималі

кошти, бо одна свердловина обходилася пересічно у двісті тисяч карбованців, надіслала Богушеві наказа розібрати вишки та будинки і перевезти їх до іншого пункту. Перед усіма Богуш порвав тоді цього папірця. Він почував за собою підтримку робітників і вірив, що при правильній розмітці Кара-Кугу дасть нафту. Ні він, ні інший чоловік з колонії не припускав думки, щоб тут знову стала пустеля. Викинути стільки грошей, перетерпіти таке життя, і хто зна навіщо? Як один, усі робітники ремствували на Кренера. Але голова був непохитний. Він не став на Богушів бік, за ослух не похвалив, а навпаки, висловив догану. Начальник Кара-Кугу сам, з власної ініціятиви, вдався до партизанського заходу,—він сам, не повідомляючи про це управу, поїхав до Москви в синдикат. Своєю подорожжю він дійшов того, що через деякий час після його приїзду до колонії аеропланом прибула нова геологічна група з відомим академіком на чолі. І тоді Богуш здивував членів експедиції своїм знанням та грунтовними доказами, які доводили неправильність припущень та розрахунків першої групи.

Колонія, що мала так несподівано умерти, як і народилася, знову ожила. Люди, що два місяці байдикували, гуляли в к о з л а, сварилися, ще раз розвели форсунки рушіїв у вишках, які здригнулися від скреготіння вертлюгів. З кожнем днем долота глибше заходили в землю.

Тільки вночі Богуша можна було застати в його незатишній парубоцькій кімнаті. Коли надійшла весна, Нестеренко, що любив товариські розмови і часто вечорами заходив до нього, помітив зміну у своєму товаришу. Богуш був заклопотаний, скупий на слова, неуважний у балачці, він не крився з тим, що присутність старого йому заважає. Нестеренко не ображався, бо після того, як його начальник переміг управу тресту, він мав свого друга за людину незвичайну.

Догадавшися, що Богуш над чимсь працює, він доглядав за ним, часто в його відсутність нишпорив у паперах, чим примусив Богуша замикати свої теки у скриньку. Він був такий балакучий, що не міг будьщо довго тримати у таємниці, тому і колонія завжди знала те, з чим кривсь начальник

Яких підступів не вживав старий механік, як не випитував у Богуша обережними словами та натяками нового проекту, йому не щастило. Він тільки дізнався, що начальник зняв з роботи у вишці свердлія Коте.

Одного разу спостережливий Нестеренко побачив грузина, що йшов з німим казаком, який працював за чорнороба, до моря. Вони несли весла та довгого фута, якого вживають на пароплавах.

— Куди це, Коте?—яко мога байдужіше спитав він.

— На роботу!

— Сам бачу,—розсердився старий,—та тільки на яку,—мені чоловіка треба у третій!

— Я з начальникового наказу!

Богушеві заманулося виміряти морське дно, інакше хлопці не брали б із собою фута. Але навіщо це робиться? Цього Нестеренко не міг збагнути. Коте працював зранку до вечора, вертався додому стомлений, у вогкім, замазанім мулом, одязі, і перед тим як піти до себе, добру годину про щось розмовляв з Богушем.

І того ж вечора, коли Коте після роботи зайшов до начальникової кімнати, старий, соромливо і ніяково оглянувшися, підійшов до дверей. Але він не додержав до краю своєї ролі. Це сталося зовсім не через те, що в кімнаті надто тихо розмовляли, — він з мукою відчув негідність свого вчинку.

Тихо покашлюючи, Нестеренко ввійшов до кімнати. Він сподівався, що Богуш розсердиться і випровадить його, але, надиво, начальник зустрів його весело.

На столі лежала карта, на ній щось писав Богуш. Розмова вже кінчалася, коли грузин виходив з кімнати.

— Завтра відпочивай, Коте! Це за те, що скрізь не менше, як шість!

Нестеренко нічого не розумів. Що за цифри? Може Богуш навмисне умовився з хлопцем, щоб поглузувати з нього? Алеж вони балакали цілком серйозно. Він ніяково розгладив вуса і подивився на Богуша.

Той зареготав.

Старий почервонів і пустив очі.

— Мовчиш?

— Ех, Яню, ти все глузуєш,—зідхнув старий.— Чому ти від мене криєшся? Чи я не друг тобі? Прожили з тобою два роки, які в іншому місці цілий вік людський.

— Це ти про віщо?

— Ти не знаєш?

— А тобі кортить! Бабська цікавість охопила?

— Не кажи так. Я не ворог тобі, не напасник, щоб брехні розносити!

— Чому ж тоді ледве я почну щось, як уся колонія знає?

— З радости, Яню!—старий схвильовано протер окуляри.—Хочеться з усіма поділитися. Із синів своїх так не гордую, як з тебе, а вони усі в мене у люди повиходили, хоч і забули старого.

— Гаразд, дядю Ваню,—так Богуш називав старого механіка тільки під хороший настрій.—Можеш усім оповідати, тільки не раніше, як дійдемо нафти і на сьомій, що на березі Кара-Кугу буде

справжнє місто. Навколо нього виросте розкішний парк, що, як перстень, охопить його.

— Акації поприймалися!

— То була тільки спроба, чи може рости тут дерево. Далі ми пустелю засадимо...

— Пропаде воно там!

— Проориємо арики, пустимо воду з Кара-Кугу, тими кручами, що йдуть з півночі.

— Не доживу я до цього, Яню!

— Може,—посміхнувся Богуш,—а от як пароплави підходитимуть до самого берега у порту колонії, те ти побачиш.

— Які пароплави?

— Нафтоналивні, дядю Ваню!

— Наші ж промисли мають експлуатувати в останню чергу.

— Це витівки спеців, яких я осоромив з їхніми розмітками... Вони тепер не заперечують багатих покладів нафти, бо нафту ми маємо, а сьома мусить перевернути наші сподіванки... але кажуть, що транспортувати її не можна буде. Залізниці, мовляв близько немає, пароплави за десять кілометрів спиняються у морі...

— Вони мають рацію!

— Наша сила, воля, право, старий, і ми останню чергу зробимо першою! Наше діло дати дешеву нафту...

— Як же це ти зробиш?

— Канал!—Богуш схвильовано заходив по кімнаті.—Пам'ятаєш, яке майбутнє пророкував академік Кара-Кугу. Так от, тоді наші інженери і розбили усі мої докази транспортом. Але про канал і я не міг думати...

— А тепер?

— О, тепер ми напишемо такого доноса на мілини, що усі теорії вчених стануть наклепами на наше узбережжя. Канал коштуватиме вдесятеро

дешевше, ніж думала управа. Досі гадали, що бар, утворений у затоці мулом ріки, на усі десять кілометрів мілкий. А це була помилка... Три тижні тому я випадково перекинувся кілометрів п'ять від берега. І ледве не втопився. Чоботи тягли на дно, сорочка надулася, як міх. І коли я, нарешті сів у човна і опустив весло, воно не діставало до дна. От я й вирядив тоді на роботу Коте, щоб перевірив глибину. І що ж виявилося? За десять днів Коте натрапив тільки на півтора кілометри мілин. Вони лежать грядами. Глибина в інших місцях шість—десять футів. Отже, прорити гряди і канал зовсім готовий.

— Щось не так, Богуше! Хіба Шанда не пробував підходити ближче до берега?

— В тому то й річ, що гряди лежать з півночі і з півдня глибокого місця. Поглянь!—І Богуш старому підсунув карту. Там, серед червоних виразних пунктирів, що на південь від гирла Кара-Кугу, вже було написано слово „канал".

— А що буде, Богуше, як і далі не матимемо води?—підвівши голову, запитав Нестеренко.—Як стануть тут справжні промисли, це ж тоді не сотня людей буде... Криги не настачиш? Лідників яких треба?

— Якось викрутимося, дядю Ваню!..

— Ех, якби хтось вигадав якісь дешеві дистилятори, щоб можна було обезсолювати воду Кара-Кугу,—мрійливо сказав Нестеренко.

— Пробували, нічого не виходить!.. Але вода потім. Головне—нафта і транспорт. Коли дійдемо і на сьомій до сподіваних покладів, промацаємо усі горизонти там і вони будуть справді такі, як думав я і ствердив академік, тоді ми візьмемо у тресті велику землечерпалку, а може й дві, прориємо канал, Кара-Кугу житиме!

І знову у Богуша почалися безсонні ночі. Він став складати кошториси, щоб мати їх готовими в разі потреби. Це справи були незнайомі йому, він працюючи, завалював свій стіл всякими довідниками, щоб бути точним і щоб довести трестові рентабельність каналу. Що більша була глибина кількох нових розвідних свердловин, то неспокійніший ставав Богуш. Від теперішніх щілин залежала не тільки доля його проектів, а й існування Кара-Кугу. Богуш був надто сміливий і зовсім не боявся будьяких обвинувачень у шкідництві чи безгосподарності, хоч напевно, без цього б не обійшлося, якби теперішні розвідки довели, що цей пункт не має права на промислову добичу нафти. Але як би йому було боляче, коли б його розрахунки, над якими він сушив голову і яким віддавав стільки часу, стали б непотрібними.

І часто уночі, коли темрява оповивала колонію і в усіх кімнатах згасало світло, а він сидів біля свого невеликого столу, перед його вже стомленими очима на якийсь момент повставала жорстока картина—гола пустеля, сліди від підвалин будинків, засохлі без догляду акації та три стовпи над забутими могилами. І тоді він, вражений цим, одкидався на спинку стільця:

— Ні, цього не може бути!—І одігнавши від себе цю думку, знову брався за олівець.

Вранці, після безсонної ночі він почував себе бадьорим і дужим. Свіже повітря, що ще не всмоктало у себе піску, наповнювало його новою силою. З якою радістю він вдихав його, коли опинявся десь біля вишки.

— Ой, начальнику!—казав йому часто Коте, що краще за інших знав, як працює Богуш,—заженеш себе!

— О, здоров'я стане!

Свердлії звикли до його одвідин на світанку, це вони мали за звичайне і, навпаки, дивувалися, як-

що його довго не бувало о такій порі. Після роботи, охоплений тим піднесеним настроєм, який примушував його працювати до ранку, не давав спати, Богуш з охотою відпочивав у вишці за розмовою з робітниками. І пустеля, яка завжди проходила повз його око, як річ, що через свою буденність і звичайність стала непомітна, раптом оновлювалася. Справді, у тім було щось святкове, коли із темряви, обплутаної струмками пісень цикад, на сірому тлі піску виринали вогненні плями озер, обперезані сліпучими пасками соли. Ті переживання, які він відчував, слухаючи співи якихсь невідомих птахів, зовсім непомітних удень, та свисти ховрахів, можна було порівняти тільки із враженням молодих юнацьких літ.

— Та я таки молодий!—радісно казав собі Богуш таких хвилин.

І тільки опівдні, виснажений до того, що не мав сили стягти з ніг чобіт, він міцно засинав на ліжку, прикривши від мух газетою обличчя. Цей короткий спочинок повертав йому бадьорість, запальний настрій і силу.

Коли раз увечері в усій колонії тричі загасло світло, Богуш, схвильований і радісний, побіг до Нестеренка. Старий уже вкладався спати і тепер неохоче натягав на себе піджака. Йому це гасло зовсім не так вподобалося, як Богушеві.

— Сиди вдома, я поїду,—промовив він,—один біс сон пропав! Ті мастильники надто звіряються на „юнкерсів“ і сплять, як мертві. Коли ж станеться щось, то й кліпають з дурного ума лямпками.

— Це з сьомої гасло!

— А ти відкіля знаєш?—недовірливо спитав старий.

— З вікна бачив.

— Тоді треба поспішати!.. Товариш Кремньов ще три дні тому казав, що наслідки скоро будуть!

Почувши інженерове прізвище, Богуш спохмурів.

— Це ми і без нього знаємо!

Нестеренко здивовано подивився на свого товариша. Але розмову почав надворі, коли вони ресоркою їхали до вишки.

— Ти, Богуше, чомусь його не любиш?

— Не його, а усіх їх!

— Кого це саме?

— А тих, що приїздять сюди набивати туго кишені!

— Дивно від тебе це чути,—спокійно і значуще сказав Нестеренко.—Завжди такий справедливий, а тут...—І старий механік пустив на коліна віжки, щоб розвести руками.—Ти ж його зовсім не знаєш! Скількома словами ти перекинувся з ним за цей тиждень?

— А ти з ним досхочу балакаєш? Знайшов собі компаньойона!

— По-мойому, він любить свою справу, однаково, як ти, чи, скажімо, я. А з цього виходить, що він чоловік корисний!

— Поживемо, побачимо!

— А ти зараз дивись!.. Мені не вперше доводиться спостерігати, що ти не долюблюєш його. Попервах, я думав, це через те, що життя тебе навчило не довіряти новим людям, але...

— Перше враження покищо не зникло. Не про такого робітника я мріяв,—перебив старого Богуш.—От, ми з тобою їдемо і не клопочемося тим, що, може, пропав сон на всю ніч. А він не з тих...

— Помиляєшся, Яню,—вже ласкавіше сказав Нестеренко,—якби ти чув, що він говорив про цю сьому, до якої ми з тобою їдемо...

— А коли гасло дано, лежить мабуть у ліжку і читає якийсь роман? Добре, що хоч навіз їх повен чемодан.

Нестеренко замовк, але, коли вже ресорка

під'їхала близько до вишки, він раптом сіпнув Богуша за рукав.

— А огляньця лишень, Яню!..

І тоді, з кожним моментом виразніше, стало чути гудіння автомобіля.

— Машина, Яню!.. Це товариш Кремньов їде!— І вперше за їхнє спільне життя старий радів тому, що його друг має поразку.

— Ну, хто помилявся?—весело спитав він.—Так от тепер я маю право доказати те, що недавно ти перебив мені.— Старий лагідно узяв Богуша за руку і спитав:—Чи не ревнуєш ти, Яню?

Богуш сердито глянув на механіка.

— До кого? Дурень ти старий!—сказав він і скочив з ресорки.

До вишки він прийшов, коли Нестеренко вже був там, а Кремньов сходив з автомобіля. Він був роздратований, і навіть звістка про нафтовий пісок не змінила йому настрою.

— Пробач, Яню!—промовив Нестеренко, коли вони опинилися вдвох.—Я зопалу наверз такого...

Але Богуш йому нічого не відповів і, відмовившися їхати ресоркою, пішов пішки до колонії.

IV

По балках, насичених щедрою весняною водою, ще цвіли тюльпани. На барханах, на їхніх вирізьблених та вилощених вітром схилах, з'явилася скороминуща рослинність. Але береги Кара-Кугу буйно зазеленіли, хоч і там трава з кожним днем від спеки та пилу ставала в'яліша і дужче сіріла. Ранками, коли із затоки йшов густий непроглядний туман, що віщував гарну годину, випадала рясна роса. Із води до могутнього сонця підводилися молоді паростки очерету, поволі затуляючи знизу чорну стіну торішнього стебла.

Приваблені пасовищами, цієї пори до берегів Кара-Кугу прийшли із своїми отарами кочовики. Їхні верблюди виправляли собі тут обвислі горби, а вівці що з'їдали до коріння траву, нагулювали жир на цілий рік. Казаки, розіпнувши на моріжку свої к і з і, цілими днями спали та пили каламутний чай, не маючи більше ніякої роботи. Тільки жінки зранку до вечора збирали у подоли своїх порваних спідниць тваринні послідн та місили т е з е к, щоб мати паливо на дальші мандрівки.

Щось порушило спокій цього кочового аулу. Багато хто із колонії бачив, як до табору, відкілясь з півночі та заходу, приїздили якісь вершники, які щосили гнали верблюдів. І ледве вони з'являлися, їх оточували юрби кочовиків. Молоді хлопці, що за два роки життя у Кара-Кугу придбали добрі знайомства між казачками, лаяли їх, бо на їхні покличні нічні свисти ніхто не виходив. В обірваної напівголої чорної та худої дітвори, що звикла бігати до колонії по гостинці, нічого не можна було випитати. Хлоп'ята або відмовлялися відповідати через те, що нічого не розуміють, наївно прикидаючися при цьому дурними, або із сміхом тікали, підібравши поли своїх бешметиків. Проте, коли хто питав чи до табору приїздило д о в г е в у х о, вони не заперечували, хоч і цього не говорили дурно.

Завгосп колонії, молодий казак, теж із адаїв, як і ці кочовики поїхав до табору. Він щороку закуповував для пункту овець, щоб мати запаси м'яса до осени.

Через кілька годин він прибув назад, не пригнавши із собою жодного барана.

— Що таке?—запитав у нього Богуш.

— Вони нічого не хочуть продавати,—відповів завгосп.—Кажуть, зима була люта уся худоба перемерзла—і, помовчавши трохи, додав: —По-мойому, брешуть, отари у них багато більші, ніж того року.

Увечері, вже зовсім пізно, у начальникове вікно хтось постукав. Виглянувши надвір, Богуш побачив якогось казака, що покликав його таємно пальцем до себе.

— Хто це?

— Тихше, начальнику. Хіба ти не впізнаєш Кудемана?—спитав казак.

І тоді Богуш у цій худорлявій невисокій постаті впізнав секретаря аулради, що багато чим попервах допоміг колонії. Це був єдиний письменний чоловік між адаями, і Богуш подумав, що він прийшов по газети.

— Заходь до мене!

— Я боюся, щоб мене ніхто не побачив тут.

— Це швидше станеться, якщо ти стоятимеш біля вікна... Але чому ти боїшся?

— Я все оповім тобі.

Зайшовши до кімнати, Кудеман причинив вікно і засунув завіску.

— Новини погані чи що?

— Ні, вони гарні.

— Чому ж ти такий полохливий сьогодні?

— По допомогу до тебе вдаюся!

І далі казак забалакав схвильовано, швидко, не доказуючи слів. Його насилу розбирав Богуш.

— Ти знаєш Чунаса, що верховодить нашим родом!—Кудеман витер брудним масним рукавом з чола піт і перебив свою мову лайкою. Коли Богуш хитнув головою, він сказав:—ті усі верблюди та вівці, що їх ми водимо на пасовища, його власність та власність його братів. А бідні родичі не мають нічого, крім вошей та дітей. Чунас їм не платить уже третій рік, каже, нібито вони не заробляють того, що проїдають. А коли до нас приїздять такі люди, як ти, то він доводить, що в нього не більше худоби, як у будького з родичів. Його слова записують і їм вірять бо ніхто не перечить.

— Я це знаю.

— Це правда... Тільки ніхто не насмілиться сказати її... Я—письменний, умію читати, розбираю газети, але і я мовчав, бо в мене є діти.—Він посміхнувся.—Знаєш, двоє таких маленьких, яких кожен батько любить, якщо вони його. І тому це, що я кажу зараз, не скажу при людях, бо Чунас руками моїх рідних бідних братів задушить мене і кине вовкам та орлам у пустелі, а дружину та нащадків прожене з аулу...

— Цього не треба боятися, Кудемане.

— Я досі не балакав з тобою про це, а тепер вже став хоробріший. Ти знаєш краще від мене, начальнику, що інші часи надходять. Тобі мабуть казано, що в нас у кочовищі не все спокійно. Ти чув про довге вухо?.. Біля річки Джем бідні родичі забрали у баїв худобу, щоб хазяїнувати самим, а господарів віддали міліції... Тепер нас Чунас боїться, щоб із ним цього не сталося. Він навіть заплатив вівцями мені та ще декому за позатой рік. Він нічого не казав, але робить це для того, щоб купити нашу совість... Чутки збентежили наших людей, і я знаю, що вони балакають, коли немає Чунаса або його підслухувачів. Та наші пасовища дуже далеко від селищ та міст. І Чунас навмисне не веде наш рід на північ.

— Його б давно пора вивести на чисту воду!

— Ми це зробимо. Ти тільки допоможи нам... Тоді усі наймити стануть на мій бік.

— Його б мусіла влада заарештувати за утаювання майна!

— Цього, начальнику, ніхто не міг зробити, та й права не мав, бо ні я, ні інший тобі цього не скаже так, щоб можна було записати у книгу. У нього та в його братів є зброя, вони заб'ють і тебе і кого хоч. Якби він боявся таких, як ти, то ніколи б не прийшов сюди на пасовище. Тут

він почуває себе безпечно. Коли ж ти викличеш людей,—а вони прибудуть сюди за тиждень, не раніш,—то він прочує про це і втече з усім аулом. Ми сами позбудемось його і візьмемо у нього зброю. Нам це легше зробити. Кожен наймит з охотою зв'яже Чунасові руки і нагадає йому зимові бурани, коли він не пускав у юрту до вогнища... Але він мусить бути певен, що подужає. Ти до нас не їдь! Надішли краще свого завгоспа, що закуповував у нас баранів. Він казак, а це багато важить.

Перед світанком Кудеман пішов від Богуша. Він зник у темряві так непомітно, як і з'явився.

Коли зійшло сонце і колонія прокинулась, Богуш оповів про нічний візит в осередку.

— Той Кудеман—розумна голова,—сказав секретар Стрижак, вислухавши начальника.—Якраз нашого завгоспа і треба надіслати, і не тільки тому, що він казак. Якщо в аулі буде він, то Чунас подумає, що знову приїхали по м'ясо.

Вони покликали завгоспа, здорового вродливого казака, що тільки посміхнувся, почувши, про що йде мова.

— Давно пора,—промовив він.—Я бачу цього Чунаса навскрізь, хоч він і морщився, коли я, торгуючися, жартома називав його баєм.

— Знай, товаришу, що твоє доручення небезпечне.

— А хіба я не був бідний родич, поки не стали тут глибокі розвідки?.. Чи я зараз не комуніст, що ти начальнику, мене лякаєш?

— Треба бути обережному, не гарячись, щоб не накликати лиха на свою голову! Щоб справи не провалити!

— Я тобі даю важливе доручення, і ти мусиш довести, що ти справжній партієць!—промовив секретар.

— Аби зоставсь живий!—посміхнувся казак.

— Мусиш!.. Не забувай, що єдина твоя підтримка—наймити! Працюй тихо, без шелесту, як у запіллі... Адаї мусять зробити у себе справжню революцію.

Довго секретар та Богуш розмовляли із завгоспом. І опівдні начальник із відрядженим від осередку комуністом виїхали до кочовища.

Ще здалеку вони помітили якесь заворушення. Біля юрт стояли гурти людей, були там і жінки, які не місили сьогодні тезеку.

— Що ж це?

— Щось сталося!

Тільки якась надзвичайна подія могла примусити казака забути про чай і витягти його з м'яких кошм та холодка кізі під пекуче сонце.

— Сьогодні не Курбан-Байрам?

— Ні, свято через тиждень!

Розмови, що були такі жваві, поки Богуш із завгоспом не під'їздили до людей, при їхньому наближенні змовкали, а казаки, удаючи із себе байдужих, розходилися по наметах.

Коли вони опинилися біля Чунасової юрти, табір зовсім спустів, і тільки дітвора, що бавилася у піску, зосталася надворі.

Вони, добре знаючи казацькі звичаї, нічим не виявили своєї цікавости.

Чунас, кремезний адай, чемно зустрів їх на порозі своєї кізі. За старовинними традиціями, він, як і личило голові великого аулу, був гостинний і дякував Богушеві за відвідини. Але, не зважаючи на чемність, начальник помітив, що старий Чунас не дуже радий його приїздові.

Сівши на кошмі, а гостям відвівши місце на сирмаку, господар, частуючи їх, поволі ставав балакучішим.

Богуш, як і годилося гостеві, запитав, як

живеться, і тоді Чунас сердито сплюнув, поставив чашку додолу.

— Погані справи! Зовсім погані!—промовив він.

— Сам знаєш, зима люта була, вівці померзли, приплід був кволий!

— А я приїхав тебе умовляти, щоб овець продав. Ти ж відмовив моєму завгоспові.

— Багато хто по них їздить,—із серцем сказав Чунас.—Одним треба вовни, другим—м'яса, а скоро самі баранячі кістки останутся по пісках.—І спокійніше додав:—У мене самого мало худоби. Ці вівці, що пасуться, належать цілком родові, а рід не хоче продавати.—І раптом, сіпнувшися, спитав:—Скажи, чому до нас приїздять ті люди, яких ми зроду не бачили? Чому вони підбурюють наших братів та небожів?

— Хіба до вас приїхав такий чоловік?

— Він учора ночував у тому аулі, що стоїть на суміжному пасовищі, а сьогодні мабуть буде у нас. Він сіє розлад і родичів називає наймитами. Це для того, щоб зруйнувати споконвічні звичаї і зробити одного одному чужими. А в нас же тече кров одних предків.

— Хіба тобі, Чунасе, є чого боятися?.. Ти ж не бай?—насмішкувато сказав завгосп.

— Так, але дурні голови скрізь найдуться. Наклепів не обберешся. Хіба є чоловік без ворога на світі?.. На заході вже проганяють з юрт найрозумніших, найдосвідченіших господарів. Хто знає краще за них, як доглядати за худобою. Кого не запаморочить спокуса загарбати чуже добро?.. І вчорашні родичі, яких годував господар із жалю, віддячать йому зненавистю. Вони забувають про те, що нікому буде водити від пасовища до пасовища стари, бо хто краще за голову роду знає пустелю, знає, де й коли яка паша буває?

— А як буде поорано ті пасовища, що у степу за пустелею, і адаї осядуть там жити у таких будинках, у яких живемо ми? А як на тих землях виросте висока соковита трава, з якої сіна стане до весни? А як худоба не пропадатиме під бурани від лютих морозів та від голоду під час джуту, бо буде у хлівах, де за нею ходитимуть, як мати за дитиною?.. Невже і тоді вони пропадуть?

Чунас вороже поглянув на Богуша.

— Так само у наших сусід казав той чоловік, що приїхав відкілясь здалеку учити нас, як жити. Він випитував у юних парубків, що через свої молоді літа ще нічого не знають, скільки у кого худоби... Погані часи надходять, начальнику... Чи як ти думаєш?

— Як кому.

— Усім погано буде. Адаїв хочуть примусити кинути кочове життя, щоб узяти їх у неволю... а того ніколи не буде, що ти кажеш! Хіба б досі до цього не додумалися наші пращури? Чи вони усі дурні були і між ними не було жодного розумного? Я чув колись від одного чоловіка, що десь є щаслива земля, де родить той хліб, який ви їсте. Казав той чоловік, що люди там не кочують, але, якщо він не брехав, то там грунт чорний і жирний, як масло.

Чунасів брат покликав із юрти господаря. Він замовк і стурбовано підвівся.

— Хитрий чорт!—сказав, коли його не стало, завгосп.

— Мені здається, що це приїхав той, якого вони так бояться.

Незабаром Чунас із іншими людьми вернувся. Обличчя, масне і набрякле, наче лій просвічувався під шкірою, впріло йому. Він з опаскою зиркав на гостей і нарешті ніяково сказав:

— Прости, начальнику... Нам ні про віщо більше

балакати! День зараз великий, та ніч мала. Ми мусимо збиратися у дорогу!

— Ви ж позавчора, здається, тільки прибули сюди?—здивувався Богуш.

— Тут паша погана цієї весни.

— Не по-хазяйському робиш, Чунас!

Один із братів господаревих, Оббол, намагаючися прикликати посмішку на своє невеселе обличчя, хитро моргнув на нього.

— Та кажи щиро, брате! Вовки тут завелися!

— Вони ж на весні спокійні і не вилазять з очеретів!—обізвався завгосп.

— Усякі вовки бувають!

Інші зухвало засміялися.

— Щасливої вам дороги!—Богуш встав з кошми.

— Хай і мій завгосп їде з вами. Може він натрапить десь на людей, що згодяться продати овець.

Адаї переглянулися.

— Якщо йому по дорозі,—хай їде,—неохоче сказав Чунас.

Богуш, вийшовши з намету, побачив, що з багатьох юрт вже познімано кошми. Жінки розбирали *к е р е г и* та *у к и* і складали їх на гарби. Між чоловіками, що сідлали верблюдів, він помітив Кудемана, і той несміливо йому посміхнувся.

Від ресорки Богушеві назустріч пішов якийсь незнайомий чоловік у шкуратянці із револьвером.

— Я з райкому, товаришу!—сказав він, міцно стиснувши Богушеві руку.

— Це ти жаху на баїв наганяєш?

— Та, бач, ледве приїхав, як тікають... Думаю, що з ними не подамся! Я вже зібрав відомості про цього Чунаса... Шовковий він буде.

— Ти обережніше,—порадив Богуш.—Це пустеля. Тут вже є один комуніст, завгосп із Кара-Кугу. Тримай зв'язок із ним. Без нього та секретаря аулради Кудемана нічого не роби!

— А голова тут, здається, Чунас?

— Нібито...

— Оце так історія... Та мені не впервину! Наплювать!

Вони попрощалися, і коли Богуш під'їздив до колонії, перші гарби кочовища рушали на схід.

V

Чотири дні минуло, як зникли адаї. З того часу колонія не мала ніякої звістки про свого завгоспа.

— Де ж він є?—стиснувши долонями голову та запустивши пальці в волосся, тихо запитав секретар осередку. Він обвів суворими зажуреними очима товаришів, що всі мовчали.

Справа не могла затягатися так довго. Завгоспове перебування у кочовищі безперечно викликало б підозріння. Хитрий Чунас догадався б, що не по вівці приїхав завгосп. Хто такий був другий, бай знав наперед, але, якби з тим комуністом щось сталося, то Кудеман або сам завгосп повідомив би колонію. І тому секретар припускав найгірше—Кудеманову зраду, хоч Богуш, знаючи казака, заперечував це.

Треба знайти Чунаса. Та це зовсім не так легко зробити в пустелі. Хіба є хоч один чоловік у Кара-Кугу, що знав би так усі дороги, як адаї, що тут народилися? Їм усім, що приїхали сюди здалеку, так легко заблукати у пісках! Колонія мала тільки одного чоловіка, що знав добре пустелю,—завгоспа, казака, алеж його самого треба шукати! Якби ці дні стояла тиха година, то по слідах від гарб та верблюдів можна б було знайти Чунасове кочовище.

Секретар поглянув у вікно, заметене піском, і сердито вилаявся. Вже два дні віяв скажений східний вітер.

Такої години небезпечно розшукувати. За два кілометри від колонії людина загубиться у цьому непроглядному мороці. І не тільки коні, а й верблюди не захочуть іти. Хіба не траплялося, що вони лягали на пісок, витягали голови, ладні були здохнути, аби не підводитися?

— От, якби аероплан!—промовив механік Нестеренко, що часто висловлював якісь недоречні і неможливі пропозиції. Іншим разом усі б зареготали, але тепер і не посміхнувся ніхто.

— Не треба було посилати!—сказав хтось тихо у кутку.

— Що?

І той товариш, відчувши, як на нього усі глянули, ніяково став виправдуватися:

— Та я про те, що хлопець гарний був!

Знову усі замовкли. Пісок шарудів по склі, десь безперестанно грюкали двері, а в комині так стугонів та завивав вітер, що залізна ручка біля рями у грубі раз-у-раз сіпалася.

— Ну й погода!—зідхнув Нестеренко.

— Богуше,—сказав секретар,—може карти поможуть? Все таки там позначено усе.

— Вони тільки заплутають. Коли нам доводилося під громадянську війну ходити пустелею, то ми ніколи на них не звірялися. Біля самого Кара-Кугу мені кожен контур виправити довелося, а що ж далі?

Та секретар сказав це без будьякої надії. Хіба він не знав, як колись працювали тут топографи? Тільки тепер вони поволі відучуються від своїх звичок, алеж після революції їхні групи ще не заїздили сюди.

Антонина, що досі не сказала ні слова і слухала уважно інших, раптом підвелася.

— Я не знаю, чи буде це до речі,—несміливо почала вона.

— Говори!—промовив секретар.—Досі ще ніхто нічого не сказав до речі! Не бійся!

— Сьогодні вранці з полювання вернувся Коте...

— На цім слові усі вперше на цій нараді посміхнулися, і дівчина почервоніла.—Якщо я щось чудне говорю, то мені краще замовкнути.

— Не зважай!

— По-мойому, зовсім не такий час, щоб до смішок!

— Сором, товариші!—І тепер вже не можна було впізнати, хто посміхався.

— Він мені оповідав, що вночі, як він був десь далеко у пустелі, чув якісь постріли...

— А де він був?

— Я не знаю. Він може заїздити далеко.

— І під таку погоду?

— Хіба ти не знаєш мисливців?—звернувся до нього Нестеренко.—А Коте гарячий хлопець, вихідного дня його ніхто не втримає вдома.

— Поклич його, Антоне!

— Дурницю якусь плете!—сказав хтось, коли дівчина вийшла.

Усі пожвавішали, коли ввійшов Коте. Сам хлопець був сердитий і лаяв Антонину, що зрадила його таємницю. Він без дозволу брав коня, пообіцявши стайничому дичини,—через те, не знаючи навіщо його кликано, сподівався догани.

— Потім насамоті сваритиметеся!—гримнув на них Стрижак.

Тільки довідавшися, про що йде мова, він заспокоївся. Він справді чув постріли. Це було вночі, коли він ще тільки під'їздив до озера Теніз.

— Де це озеро?—спитав Богуш.

— На сході за п'ятнадцять кілометрів.

— І ти не заблукав, вертаючись додому?

— Кинь коневі поводи, і він завжди знайде дорогу!

— Тобі ці постріли не почулися?—недовірливо спитав Стрижак.

— Я не хворий!—розсердився Коте.

— Хто ж там міг стріляти!—Старий Нестеренко з недомислом оглянув товаришів.—Це щось неспроста.

— Коте!—звернувся до хлопця Богуш.—Треба знайти нашого товариша! Завтра вранці, якщо стане краща погода, ти поїдеш до того озера, де був, і відтіля почнеш розшуки. Тобі ще когось дати?

— Можна поїхати і вдесятьох, тільки я і один так справлюся!

— Ти візьмеш машину!

— А хіба вона знайде назад дорогу, коли так мете?

— Якщо буде така погода, то не варт їхати.

Хлопець, що не знав, з яким дорученням послано завгоспа, і тому мав побоювання товаришів за безпідставні, безперечно думав за одним заходом і пополювати, та йому самому стало сором, коли Антонина оповіла, що обмірковував осередок.

І вранці Коте із шофером вирушили із Кара-Кугу. За ніч вітер зовсім ущух, бо ці східні урагани ніколи довго не віють і після них повітря стає чисте та тихе.

Авто дуже швидко доїхало до озера Теніз. Біля самого берега шофер загальмував машину.

— Куди ж далі їхати?

— Хіба я можу знати?—сердито відповів Коте.—Ніби на схід, відтіля чулися постріли.

Вони перелітали з бархана на бархан, переїздили мілкі річки, що сполучають озеро з озером, безперестанно крутилися на одному місці, але жодних слідів мертвих чи живих людей не знаходилося.

Шофер був голодний і сердитий. Він часто поглядав на годинника.

— Що ми можемо знайти?—сердито казав він Коте.—У колонії давно вже пообідали, а ми з тобою ще й не снідали

— Їдь далі!

І шофер неохоче слухався. Мало не вдесяте машина проїздила повз одне довгасте озеро, коли Коте схопив його за руку.

— Стій!—крикнув він і показав рукою на очерет, що облямовував із заходу ніжну голубу воду.

— Що ти там набачив? Ми ж не раз проїздили тут.

Над озером кружляли орли. Часом якийсь із них спускався, але, не долетівши до волотків очерету, поволі махаючи довгими крилами, злітав угору.

Коте сплигнув з машини і побіг до води. Побачивши його, беркути шугнули вище і незабаром стали маленькими чорними цятками на синьому тлі неба.

Шофер скрутив цигарку, але тютюн розсипався, як він почув грузинів голос,—Коте щосили гукав на нього.

— Чую,—відповів він і передчуваючи щось, швидко побіг до очерету.

Опинившися на березі, на вогкій землі, де недавно спала вода, серед густих парослів очерету, він злякано відступив назад.

На піску лежало три чоловіки. Вони всі здалися мертвими шоферові, принаймні у крайніх, що були роздягнені і зосталися в самих сорочках, видно було кілька ран на грудях, заюшених кров'ю. Середній був у брудній старій казацькій одежі, що була теж закривавлена.

— Злякався?—тихо спитав Коте.—Таке нечасто доводиться бачити!

— Той середній ворушиться... чи то мені здається?

— Він живий... Бачиш, ворушиться,—і Коте

показав шоферові ганчірку.— Я вийняв її з рота. Йому зв'язано і руки і ноги.

Вони відсунули від живого мертвих і стали розрізувати поворозки, що в'їлися в шкіру і повипинали жили.

— Су,—прошепотів Кудеман.

— Несімо його до машини, там є вода,—сказав Коте.

Казак марив і стогнав, коли його вкладали в авто. На його тілі було багато синців і подекуди позакипала кров. Він не прокинувся і тоді, як йому влили в рот води.

— А з тими як?—спитав шофер.

— Тобі не хочеться їх брати?

— Мені ніколи не доводилося возити таких пасажирів,—похнюпившися, відповів шофер.

Але він узяв брезент і знову пішов з Коте до очерету. Вони загорнули в нього мертві тіла і поклали їх до автомобіля.

Машина повагом рушила назад до колонії. Кудеман так мучився, коли колеса підплигували на барханах, що Коте просив шофера вести авто тихше. Якихось двадцять кілометрів вони їхали майже чотири години.

Тієї ночі Кудемана поклали до лікарні, а забитих поховали.

Це була сумна процесія, коли при врочистому світлі ліхтарів, у густій непорушній темряві, несли зашиті у лантухи тіла до свіжих ям. Тихі співи змовкли, коли натовп спинився, а Стрижак почав говорити надмогильне слово. Його душила лють, і він захлинався. Йому бракувало слів.

— Ворог підводить голову!—кричав він.— Ворог не спиняється перед злочинами... Та в цім його кволість, а не сила... Ми знайдемо йому гідну кару...

Другого дня брунатний, викопаний з глибини пісок став жовтий, і тільки нові стовпи із вінками

пустельної трави та квітів, які поробила Антоніна, та дощечки, де Нестеренко понаписував прості зворушливі написи з коротким переказом про смерть небіжчиків, відрізняли нові могили від старих.

VI

З району, за двісті з чимсь кілометрів, згодом до Кара-Кугу приїхав слідчий. Але даремно він шукав винуватих у смерті комуністів. Заручники, заарештовані ним, не чули навіть про цю подію, і їм можна було вірити. Чунасів рід ніби зник із землі. Його ніде не зустрічали інші кочовики, що для них межа пасовищ кінчалася біля Кара-Кугу. Хтось висловив думку, що адаї із своїми отарами наважилися піти до Аральського моря або до Туркменії.

Слідчий вернувся до району, не викривши винуватих.

Цілий тиждень Кудеман не приходив до пам'яті. І лікарка не могла ручитися за його життя. У деяких місцях його тіло було таке побите, що під час першої перев'язки, доводилося витягати кожну окрему нитку із закривавлених гнійних ран.

Перше запитання Кудеманове було про дітей. Після цього зусилля він знову знепритомнів.

Але він мусів видужати.

І Богуш, почувши про цю радісну звістку, того ж дня пішов би до хворого, якби не заборона лікарки.

Тільки на десятий день після того, як Кудемана привезли до колонії, лікпом сказав начальникові, що його кличе хворий. І коли Богуш зайшов до невеличкої палати, густо заставленої ліжками, у казака з'явилася посмішка на синіх засмаглих губах.

Він щось радісно забелькотів.

— Ти не хвилюйся, а то я й балакати з тобою не захочу,—весело сказав Богуш.

— Ти багато почуєш від мене, начальнику!— прошепотів Кудеман.—Ще першої ночі, як наш аул спинився на новому пасовищі, я зібрав людей. Вони усі лаяли Чунаса, але коли твій завгосп запропонував за усі ті кривди, які їм довелося перетерпіти, схопити його, ніхто не захотів піти з ним. Одні боялися за своє життя, а другі були підкуплені Чунасом. Той комуніст із району був дуже гарячий і нерозважливий. Він кричав на наймитів, називав їх боягузами і баївськими попихачами. Його мовчки слухали та й тільки. Тоді він почав переконувати, що треба поспішати, що бай може утекти із своїми отарами у такі місця, де його не скоро знайдеш. З ним ніби згоджувалися. Тієї ночі поклали через день зібрати сход. Хтось підслухав наші балачки і оповів Чунасові про нашу нараду. Ще вранці він одіслав кількох чоловік, з якими ми розмовляли вночі і які мабуть були найнадійніші, до іншого роду. Йому легко було вигадати якісь справи. Він порозганяв усіх хлопців. Зостався у таборі я сам. І коли на сході став промовляти той комуніст із міста, Чунас не дав йому говорити. Він вирвав у нього газету і порвав її на шматки. „Ти зрадник!" закричав Чунас. І він перед усіма глузував, показуючи на його нову шкуратянку та на нові чоботи. „Цей чорт називає мене баєм, а хіба я будьколи носив такі сорочки та таке взуття?—казав він.—Його купили за гроші, щоб він поневолив бідних адаїв. Йому дорого заплатили, бо він сам казак". Мені увірвався терпець, але мої сміливі слова тільки налякали боягузів. Чунас, слухаючи мене, посміхався, він був певен своєї сили. І мені пропала охота балакати з цими людьми, коли я, оглянувши натовп, не побачив жодного із наших товаришів... Як ми

не помітили вчасно Чунасових хитрощів? Як ми дозволили виїхати такої хвилини нашим спільникам з табора? Той комуніст із міста хотів заарештувати Чунаса, та це розсмішило бая та його братів. „Я вас сам відціля не пущу",—відповів він. І щоб прихилити на свій бік бідних родичів, пообіцяв їм земний рай. „Отари наші підуть звідціля на інші пасовища, яких ніхто, крім нашого роду, не знає. Там я віддам кожному те, що він заслужив. Навіть більше, але, якщо ці лихі люди підбурять вас, то й ви нічого не матимете, і я на старість здохну з голоду! Вас прикують до землі і ви вже не будете вільні адаї!.. До самої зими ми житимемо на тих пасовищах, бо там багато солодкої води"... Його обіцянки запаморочили людям голови, бо, скажи, начальнику, який бідний родич не мріє господарювати нарізно і не кочувати із своєю власною кізі? Тепер на нас ніхто прихильно не дивився, ніби ми стали ворогами своїм братам. „Погані наші справи",—сказав комуніст із міста.— „Але ми своє діло мусимо довести до краю. Перемога за нами. Цього разу не пощастить Чунасові обдурити бідноту. Його слова йому дорого коштуватимуть", відповів йому твій завгосп. З цим ми усі згодилися. А як надійшов вечір і люди почали вкладатися спати, я постелив кошми своїм товаришам у себе в юрті, де спала дружина з дітьми. Ми знали, що поодинці нас усіх повбиває Чунас. Нікому з нас не спалося, ми обмірковували, що маємо робити другого дня, коли повернуться люди, яких повідряджав Чунас. Десь біля півночі табір заворушився. Ми почули, як заревли верблюди, заскрипіли гарби, загавкали собаки, і не могли збагнути, в чому річ. „Чунас тікає,— мовив завгосп,—треба збиратися і нам". Він встав із своїм товаришем, але ледве вони переступили поріг, як на них хтось накинувся і звалив їх додолу. При

них була зброя, але їм ніяк було оборонятися. „Тікай, Кудеман!“ закричав мені завгосп. Діти прокинулися і стали плакати, жінка заголосила... Куди я міг тікати, начальнику, як відразу до моєї юрти зайшли Чунасові брати і скрутили мені назад руки?.. „Ти знатимеш,—сказав Оббол,—як зазіхати на чуже добро!“ Мене вивели надвір, і, щоб я не кричав, заткнули ганчіркою мені рота. Хоч було дуже темно, але я бачив, що всі юрти розібрано і гарби рушають далі на схід. Мене привели до моїх товаришів, що валялися пов'язані на землі. Нас майже ніхто не бачив. Поки ми були у таборі, ні Чунас, ні його брати, ніхто не займав нас. Може вони схопили нас таємно, так, що про те більше ніхто не знав. Але, коли нас одвезли до озера і скинули на вогку землю, ці кати стали нас так бити, що я скоро перестав відчувати біль. Мені здавалося, що я заснув, коли перед моїми очима блиснули постріли. Я думав, що мене вбито. Та раптом хтось линув на моє тіло водою. Я розплющив очі. Вже починало світати. Переді мною стояв сам Чунас. Він сміявся. „Ти, Кудеман, мій родич. У нас однакова кров. Я на тебе не підійму руки,— сказав він. — Але руки і ноги тобі зв'язано верблюжими жилами. Ти не зможеш ходити, а щоб язик твій шкідливий не лементував, ми тобі не виймаємо затички з рота. Біля тебе лежать мертві зрадники. Хай тебе живого поїдять їхні черви!“ Він сів на гарбу, а я зостався посеред моїх товаришів. Я скоро знепритомнів. Коли висохла вода, сіль, що зосталася після неї, стала роз'їдати рани...—Він змовк на хвилину і потім з мукою спитав: —Що з моєю жінкою та дітьми?

— Видужуй, Кудемане! Ми знайдемо і Чунаса і дітей!—відповів Богуш.

— Не знаю, чи знайду я те озеро, де зараз наші адаї... Далі Кара-Кугу ми не кочували, і тільки

понад десяток літ тому, коли зчинився заколов між родами і Чунас вдався до б а р а н т и, він повіт нас до солодкої води...

— А ти певен, що там солодка вода?

— Там її багато, ціле озеро. Воно глибоке і ніколи не висихає. Навколо нього росте трава і на ній дуже швидко поправляється худоба.

— Чому ж тоді Чунас щороку не водить отар на ті пасовища?

— Це озеро,—його таємниця, він боїться, щоб більше ніхто не взнав того місця.

Богуш встав і пройшовся по палаті. Звістка про солодку воду його схвилювала. Її ніде навкруги не могли дошукатися. Свердління давало тільки солону воду.

Колонія живилася запасами льоду, зібраного за зиму. Крім всяких інших клопотів, це вимагало великих резервуарів.

— На сході ж далі піски!—промовиввін.

— Так, великі піски. Тільки вони не без краю тягнуться. За барханами починається велика розлога балка. На її дні озеро. Там немає солонців і тому вода солодка.

— Це далеко від Кара-Кугу?

— Я нічого не можу сказати, начальнику! Забув уже.

— Ти знаєш, що нам бракує води?

— Так...

— Вода нам потрібна. Чуєш, Кудеман? Ми мусимо її знайти.

Кудеман стомився від довгої розмови. Він ще дужче зблід, і йому склепилися прозорі повіки. Побачивши, що казак заснув, Богуш вийшов з лікарні.

— Ну, дядю Ваню,—промовив він зустрівши Нестеренка,—Кара-Кугу везе.

— А те он!—і старий сумно хитнув на кладовище.

— То жертви в бою за перемогу... Може завдяки їм ми маємо доволі води...

— Де ти її візьмеш? Чи ти віриш в оазу?

— А вона мабуть існує. —І Богуш оповів Нестеренкові розмову з Кудеманом.

— Якби то це правда.

— А що ж тут неможливого? Поглянь навколо. Сама вода, тільки тут солонці, і тому вона не годиться для пиття. А там, де їх немає, вона повинна бути інша.

— Та виходить ніби так... Тільки чи буде рація брати відтіля воду, може вона ще далі, як Кзил-Су?

— Побачимо, але і тоді з того озера буде чимала користь майбутнім промислам. Ми закладемо там радгосп. Наші робітники будуть забезпечені молоком і м'ясом. Це ще один аргумент за великий розвиток Кара-Кугу.

— Із сьомою щілиною щось станеться цими днями,—сказав Нестеренко.—Я вже старий і маю досвід... А то ж найвідповідальніша точка.

— Академіки, дядю Ваню, не розкидаються словами. Хіба б я думав про Кара-Кугу, якби ми не мали підстав уже й зараз для промислового видобутку нафти?

VII

Поширювання сьомої щілини доходило до краю. Нафтовий пісок збентежив колонію. У клубі, де раніше, крім завзятих шахістів, нікого не було, тепер повно набивалося людей. Вони розбилися на два табори: патріотів Кара-Кугу і скептиків, що з'явилися після невдалих півторарічних робіт. Ні в кого не було охоти ні до дамок, ні до шахів, ні до *козла*, який не так давно, через брак книжок та газет, забирав увесь вільний час. Навіть господар гармонії, бородатий росіянин, поклав її на полицю і забув про неї, бо і без музики було

не нудно. Люди палко сперечалися, часто доходило до таких деталів, на яких ніяк не розумілися. Їхні дискусії часом ставали сварками, і приятелі розходилися ворогами. У цім було щось від азартної гри.

Проте, не зважаючи на це напружене чекання, фонтан вибухнув зовсім несподівано.

Уночі тихо затремтіли вікна, і над колонією пронісся якийсь шум, що багатьом, кому було знайоме гудіння землетрусу, нагадав відгук його далеких ударів.

Усі посхоплювалися з ліжок.

— Що? В чому річ?—питалися сонні.

І раптом, не знать відкіля, пролунала звістка:

— Фонтан! Фонтан на сьомій!

Люди вибігали так швидко з будинків, ніби трапилася пожежа. Лікпомові силоміць доводилося держати хворих у ліжку. Робітники, не встигши вбратися, на ходу нап'ялюючи одяг, щось схвильовано кажучи один одному, забувши про сон, поспішали до вишок.

Світляні крапки, що звичайної пори скидалися на нерухомі спокійні зорі, тепер похитувалися і тремтіли.

Богуш, що перед цим не спав усю ніч, прокинувся найпізніше від усіх. Через метушню його забули збудити. У дворі нікого не було: ні шофера, ні стайничого. На його гукання з'явився тільки вартовий.

— Де люди?—спитав у нього роздратований Богуш.

— Вони всі там.— І вартовий показав рукою на обрій.

Богуш побіг до пожежної повітки, що разом правила і за гараж. Він викотив машину, і, коли авто зірвалося з місця, перевів важіль на останню швидкість.

— Начальнику!—почув він ззаду голос вартового.

— Що тобі?—не спиняючи машини, поспитав Богуш.

— Дозволь і мені!

Відповідати він не мав часу. Треба було дивитися гаразд вперед. Він прип'явся до керма і кілька разів ледве не вилетів з авта. Якби йому тут не був знайомий кожен вибалок, круча та бархани, машина розбилася б за якийсь кілометр від колонії в неглибокому крутому проваллі.

Ці п'ять кілометрів, які авто пролетіло за кілька хвилин, здалися йому надзвичайно довгою відстанню. Він тоді вільно зідхнув, коли його очі, звиклі до темряви, побачили на пагорку великий натовп людей та пірамідальний кістяк вежі, що здригала і хиталася з боку на бік. Лямпки гойдалися, як на вітрі ліхтарі.

— Чом досі не вимкнуто електрики?—закричав Богуш у темряву.—Спинити мотор!..

Його голосу ніхто не почув. Люди почали тікати від вишки. Вони не спинялися, бігли, як осліплі, нічого не бачили перед собою.

Його голос поринув у шумі та ревінні фонтану. Навколо безперестанно трусилася земля, як від могутнього мотора. Пісок так засипав Богушеві очі, що він мерщій витяг з кишені консерви.

— Стій! Не руш!

Люди, що тільки тепер помітили машину, спинилися. Саме тоді вишка струснулася, лямпи загасли, затріщало дерево, і всі почули, як на землю одна за одною падали дошки.

— Бережись!—закричав хтось.

Перед автомобілем опинився старий Нестеренко. Його біла сорочка була забризкана брудним піском, штани порвані, ніби він щойно з кимсь боровся.

— Вітаю начальнику!—урочисто сказав він.

— Що ви наробили?—докірливо промовив Богуш.—Скільки пропаде дармової сили? Скільки випариться бензину?.. Це ж злочин!

— Не сердься, Богуше!—крикнув щосили йому на вухо Нестеренко, бо фонтан знову почав ревти дужче.—Ми нічого не могли зробити. Якби і ти був, то нічому не запорадив би. Це сталося, коли ми тільки почали ловити інструмент. Фонтан вибухнув із страшною силою. Робітники розбіглися, а слюсаря поранило... Але—хіба це головне, начальнику?.. Кара-Кугу ж житиме! Що тепер скажуть всякі Кренери, яких ти вже раз посадив у калошу!

— Нам невідмінно треба справитися з фонтаном,—перебив Богуш.—І негайно!

— Ех, якби арматуру встигли поставити,—зідхнув Нестеренко.

— Прожектор тут?

— Тут!

— Чом його досі не засвічено?

І увесь натовп загукав комусь набік:

— Прожектора! Дайош прожектора!

Після того, як погасли лямпки, темрява поглинула пустелю. Тільки автомобільні фари виривали у непроглядної ночі шматки людських постатей та дощану снасть.

Ззаду спалахнуло світло. Широкий промінь, від якого раптом заболіли очі, нестримною широкою рікою ринув у темряву. Він кілька разів перебіг праворуч та ліворуч, поки спинився на вишці. З неї зосталася тільки основа. Обшивка повідлітала, і все риштовання просвічувалося навскрізь.

Тонкий струмінь, який здавався нерухомим, угорі ширшав, його широка чорна похмура хмара віялом розгорталася над вишкою.

— Нафта! Нафта пішла!

Пісок, що його викидала щілина разом із газом,

повогкішав. Смуга, освітлена прожектором, затуманилася, взялася мороком. Нафтовий дощ, масний і важкий, пішов з хмари, що стояла над людьми.

Нестеренко, сиве волосся якого стало мокре і чорне, посміхався, витираючи рукавом обличчя.

— От полило!

— Треба поспішати!—закричав Богуш.

— Надолужимо! Заткнемо йому пельку!

— А де Кремньов?

— Он він,—показав рукою на натовп механік.

Богуш ледве впізнав інженера. Плащ, картата кепка, комірець,—усе почорніло на ньому. Він, розмахуючи руками, розмовляв з робітниками, що після того, як щілина почала викидати каміння, стояли віддалік від неї. І скоро Богуш побачив, як люди рішуче пішли вперед. Між ними було кілька слюсарів з ключами і молотками в руках.

— Ну, хто помилявся?—спитав Нестеренко,— ти мабуть і не мріяв про такого помічника?

Скоро голос Кремньова залунав закликом у натовпі. Богуш відразу виплигнув з автомобіля на землю.

— Втихомиримо, хлопці!—І кілька чоловік із старим механіком потягли до вишки дошки. Два теслі, затуляючи руками обличчя, полізли хисткими східцями на вишку, щоб не дати розпорошуватися нафті. Але каміння, що знову посипалося на дерево і застукотіло по ньому, як град, прогнало людей додолу.

— Хлопці, не здавати позиції! Кремінь кресне об залізо,—і відразу іскра! Якщо займеться нафта,— усе пропало!

І він з Нестеренком зійшов на східці, щоб підбадьорити теслярів. Дихати було важко, бо біля щілини газ густо наповнював повітря. Людей раз-у-раз доводилося змінювати. Робота поволі посувалася вперед. Вони, охоплені почуттям боротьби,

не зважали на небезпеку і не сходили із своїх місць. Нахиливши голови, брудні і мокрі від нафти, робітники передавали дошки теслярам.

Не щастило тільки Кремньову, що хотів із своєю групою припинити фонтанування. Кожного разу люди, кидаючися у штурм, відступали: щілина зустрічала їх такими сильними струмами піску та нафти, що їм нічим було дихати.

— Богуше, може скоро затичка станеться... Такі фонтани довго не б'ють,—сказав Нестеренко. Хай би люди дурно не мучилися.

— Ніколи відпочивати, старий. Затичку самим треба зробити якнайшвидше... Не забувай про пожежу!

— Начальнику!—закричав хтось збоку.—Нафта пропада! Йде до озера!

І Богуш тепер кожного, хто, на його думку, тинявся без діла, брав із собою. Навіть кухар, який у ролі спостерігача стояв віддалік, мусів піти за ним. На щастя, хазяїновитий Нестеренко передбачав, що на лопати буде потреба. Робітники, стоячи у нафті, що стікала струмком по схилу, накидали з піску загати. Богуш, разом із іншими, рив рівчака, щоб зробити а м б а р у балці, де ще на початку весни висохла вода. Він не чув втоми, і люди, хоч у багатьох ослабли руки, намагалися не відставати від нього.

Здалеку, від вишки, раз-у-раз лунав голос Кремньова:

— За мною! Ще раз.

Нестеренко підійшов до рівчака. Він був стомлений, захеканий і мабуть поспішав.

— Чому ти тут?—спитав у нього Богуш, не перестаючи копати.

— Та ми уже обшили верх, тільки...—І старий замовк, важко зідхнувши.

— Що „тільки"?

— Нещастя сталося...

— Вбито когось?

— Та ні... Усі цілі.

— Не заважай! Ніколи! Хай твої хлопці беруть лопати...

— Ось ходімо за мною, Яню! — І Нестеренко взяв за руку Богуша. — Не треба, щоб усі знали!

Передчуваючи щось недобре Богуш одійшов від робітників.

— Ходімо далі, а то тут прожектор заважає!

Вони опинилися на пагорку, де не падало світло прожектора, і тоді Богуш побачив на заході велику заграву. Нерівне полум'я, що часом злітало високо над обрієм, своїми спалахами освітлювало дахи будинків.

— Пожежа? — тихо, про себе, сказав Богуш. Але тієї ж хвилини опанував себе. — Стеж, старий, — промовив він до Нестеренка, щоб не було паніки! Робота мусить іти, як і йшла... Багато знає про це?

— Тільки ті два теслі, що працювали зі мною на вишці!

— Хай мовчать!

— Ну хто б це міг зробити? — з розпачем сказав Нестеренко.

VIII

Вартовий повагом ходив від будинка лікарні до кухні, між якими перебував лідник колонії. Тільки заради цієї будівлі і становив Богуш варту. Інших запасів води колонія не мала. Проте, минуло два роки, і ніхто не робив спроби підпалити чи інакше якось знищити лідник. Та й кому це було потрібне? З робітників ніхто не міг би цього зробити, бо хіба хто захоче з власної волі вмирати у пустелі від спраги? А між кочовиками досі колонія не мала ворогів. Вони сами часом заїздили попросити собі для пиття свіжої холодної води, яку їм рідко доводилося

куштувати. І вартові завжди спокійні були. Часто вони навіть забували вкладати набої у свої старі румунські гвинтівки. Ті години, коли вони сторожували лідник, часто минали у них непомітно, бо хіба не раз заставали їх сонними хлопці і, жартуючи, виймали з рушниць закривки? Вартові звикли куняти десь на забутому ящику, на якім, хоч і не можна було лежати, як на ліжку, але ж було краще, ніж стоячи.

Сьогодні вартовий не спав тільки через те, що усі покинули колонію. Багато разів йому хотілося, віднести до себе в кімнату рушницю і піти подивитися на фонтан, якого він зроду не бачив. Шум, неясний людський гомін, крики долітали і сюди. Тільки те, що він раніше служив у війську і добре знав статут, тримало його в колонії. Часто він спинявся перед освітленими вікнами лікарні, щоб поглянути на годинника.

Саме була перша година, коли від моря почувся тупіт.

— Що там таке? — висунувшися у вікно, спитала лікарка, що давала першу допомогу пораненому слюсареві.

— А хто зна!.. Це не наші!.. Не з того боку... Від моря ніби... — І він стурбовано відсунув закривку, щоб перевірити, чи є набій у цівці.

— Чому ви так занепокоїлися? Хіба можна чекати якоїсь небезпеки?

— Та яка тут небезпека? — промовив лікпом, що теж підійшов до вікна.

З темряви над барханом виринули верблюди. На високих незграбних сідлах, що вночі здавалися тюками пресованого сіна, сиділи якісь люди.

— Хто там? — закричав по-казацькому вартовий.

— Свої! — відповів йому якийсь чоловік.

Верблюди не спинилися і чвалом, як і раніше, під'їздили до колонії.

— Стій!—вдруге закричав вартовий.

— Верблюди хочуть пити! Ми їх не втримаємо!

— Стій, стрілятиму!

— Чому ти не спиниш їх?—схвильовано сказав лікпом.

— Стріляй!

Вартовий приклав до плеча рушницю, і за секунду по пустелі розлігся постріл. Він відразу хотів закласти другий набій, бо першого разу стріляв не цілившися, угору. Але передній вершник уже був біля нього. Він вихопив у вартового з рук рушницю і вдарив його прикладом.

— Не смій стріляти!—сказав чужинець.

Коли під'їхали інші і верблюди полягали на землю, щоб дати змогу вершникам встати, той, що вдарив вартового, наказав йому йти за ним.

— Це лікарня?—спитав він, показавши на освітлені вікна.—Йди поперед мене!

Він, тримаючи, перед собою короткого карабіна, зайшов за вартовим до лікарні.

—Чого вам тут треба!—закричала лікарка, побачивши у першій палаті незнайомого казака.

— Не сердьте їх,—благаючи, промовив лікпом,—кричати ні до чого, однаково вони нічого не розуміють по російському.—І сам, посміхаючися і боязко зиркаючи на несподіваного гостя, по-казацькому сказав:—Це лікарня!..

— Я знаю,—пробурмотів казак. І раптом, звернувшися до лікарки, закричав:—Дай нам, жінко, Кудемана. Він у тебе!

— Що він каже?—не розібравши нічого в його мові, спитала лікарка.

— Він, Ксано Михайлівно...—почав був перекладати його вимогу лікпом, як раптом казак його відштовхнув і кинувся до другої палати.

Усі почули, як забряжчало скло, і хтось швидко затупотів у дворі. Коли лікарка вбігла до кімнати,

занепокоєна казаковою поведінкою і нічого не розуміючи у ній, цей гість, сердито лаючися, вдивлявся у темряву. Раптом він, ніби щось набачивши, приклав до плеча рушницю.

— Не смійте стріляти! У мене тут тяжко хворий!—закричала лікарка.

Казак сердито відштовхнув її від себе.

— Не займайте його, Ксано Михайлівно...—промовив лікпом.

— Скажіть, скажіть щось йому! Він вас розуміє!

Постріл здався великим вибухом у малій кімнаті. Жінка затулила руками вуха, а лікпом, переляканий і блідий, трусився і оглядався, думаючи кудись утекти. У палаті почувся дух спаленого пороху.

— На віщо він стріляв?

Лікпом, вже не маючи сили будьщо сказати, мовчки хитнув на Кудеманову пусту пожмакану постіль. Казак, роздратований тим, що йому не пощастило, і страшний цієї хвилини через свої скрив'янілі очі, зачинив усі вікна у кімнаті, перед тим щось крикнувши надвір. Він наказав, щоб ніхто не виходив з палати, нахваляючися вбити того, хто насмілиться це зробити. Він покинув лікарню, замкнувши за собою надвірні двері.

Хтось із хворих після пострілу про щось замарив, і від цього усім було моторошно. Стрілянини вже більше не чулося, але ще довго надворі тупотіли верблюди.

— Світло, світло треба погасити,—шепотів лікпом.

— Навіщо?

— Вони нас заб'ють!

Нарешті, у колонії стало тихо.

— Поїхали чи що?—промовила лікарка.

— О, ні, це вони навмисне, щоб забити нас, як ми повиходимо,—відповів лікпом.

Хворий ще дужче став стогнати і борсатися на ліжку. Лікарка пішла до нього, коли почула ззаду себе лікпомів крик.

— Нас підпалено!

Вона повернулася і побачила в тому вікні, що виходило до лідника, нерівне полум'я.

— Ми горимо!—закричав знову лікпом. Він кинувся був до дверей, але, взявшися за клямку, безнадійно махнув рукою.

— Вони замкнені!—сказала лікарка,—можна вилізти вікном.

— Я знаю, вони там чекають на нас!

— Їх уже тут немає!

Полум'я ставало дужчим, усі шибки у вікні почервоніли, і нерівні палахкотливі тіні забігали по стіні.

— Це горить лідник! — сказала лікарка.—Лікарні не підпалено.

— Слава богу,—прошепотів лікпом.

На щастя, стояла тиха спокійна ніч, вітру не було, і вогонь не перекидався на суміжні будівлі.

— Треба рятувати лідник, колонія може зостатися без води!

— Безнадійна справа. Там дерево,—як папір, його і злива не загасить!—Лікпомові зовсім не хотілося, важивши своїм життям, виходити надвір.

Тоді лікарка звернулася до тих хворих, що їх довелося силоміць тримати в ліжку, коли вони почули про фонтан.

— Тепер мимо волі мушу вам дозволити взятися до роботи!

І поки вони одягалися, лікарка відчинила вікно і виплигнула надвір.

— Божевільна баба!—промовив лікпом.

Минула хвилина, друга, ніяких пострілів не чулося, і він сам переліз через лутку. Він оглянувся—ніде нікого не видно було.

— Ксано Михайлівно! Де ви?

Він знайшов її біля надвірніх дверей лікарні, де вона, виймаючи один по одному з кишені ключі, намагалася відімкнути їх. Нарешті, двері відчинилися, і із сінців вийшов обеззброєний сумний вартовий.

— Хіба я винуватий?—промовив він.

— Треба гасити, якщо вже сталося таке!

— Але що скаже начальник?

Горів не тільки лідник, а й стайня. Вартовий з двома хворими стали виводити коней, верблюдів, які, боячися вогню, сердито рвали з рук віровки; виносили збрую, щоб врятувати хоч дещо від пожежі. Коли вогонь дійшов до тюків спресованого сіна, складеного біля кімнати стайничого, високий стовп полум'я піднісся вгору.

Вартовий хотів був запрягти коня у бочку і відвезти верблюдом помпу до лідника, але побачив, що в бочках затички вийнято. У пожежній повітці навколо них стояли калюжі.

— Їдьте до моря по воду!—сказав він хворим,— а ми розтягатимемо гаками лідник. Може не вся крига розтане...

Вони насилу могли підступити до вогню, і якби до колонії не приїхав з пожежниками, які були мобілізовані, як і інші, на боротьбу з фонтаном, Богуш, то ввесь поміст, що теж зайнявся, провалився б на кригу. Його вчасно пощастило розтягти.

Бочки вернулися із морською водою. Вона вже була непотрібна, рештки дерева дотлівали. Богуш наказав їх випорожнити і вибрати з ями ту воду, що зосталася. Її ледве стало, щоб наповнити бочки.

— Де вартовий?—спитав Богуш.

До нього підійшов цей чоловік, що так боявся догани.

— Я не винуватий, начальнику! Їх було шість чоловіка!

— Де Кудеман?—слухаючи його, спитав Богуш.

— Я не знаю!

— Його вбито?

— Він тікав і по ньому стріляли.

— Іди шукай його. Якщо його не вловили, він десь недалеко!

На гукання вартового ніхто не озивався. Він з ліхтарем блукав навколо колонії і не знаходив казака. Через годину він вернувся до начальника.

— Його ніде немає!

— Поліз до горища!

Але Кудемана і там не було. Він зник.

— Невже його вони взяли з собою? Навіщо їм здався живий?—І Богуш, завівши авто, став кружляти на ньому в усіх напрямках. Біля Кара-Кугу, на змілілому місці, з якого спала вода, оголивши пісок, ліхтарі освітили Кудеманове тіло, що лежало головою до води.

— Вбито?

Богуш зійшов з машини і взяв казака на руки. Той навіть не ворухнувся.

— Хіба вмер?

Він намагався намацати пульс, але ніяк не знаходив його. Щоб не гаяти часу, знаючи, що для Кудемана, якщо його ще не покинуло життя, дорога кожна хвилина, він вернувся з ним до колонії.

— Покличте лікарку!—закричав він, і коли вона прибігла на його голос, він спитав: —Скажіть, чи живий? Від нього все залежить!

— Це звичайна непритомність,—відповіла вона, нашвидку оглянувши казака.—Він надто перевтомив серце, тікаючи. Крім того, він був зовсім слабий,—я дивуюся, як йому стало сили пробігти стільки. Вчора я вперше йому дозволила погуляти біля лікарні. Він ледве переступав.

— Він житиме?

— Можливо...

— Він мусить жити!.. Тепер ясно, що озеро існує, бо інакше баї не приїздили б сюди!

Вдосвіта робітники стали вертатися до колонії. Після ночі напруженої боротьби вони були стомлені, голодні, і Богуш, що надто добре знав їх, сподівався ремствувань. Вони були б дуже небезпечні такої пори. Але хлопці, зустрівшися з ним, жартували, і здавалося, їх би тепер ніщо не налякало.

— Наша справа виграна, начальнику,—сказав Коте,—того, що під землею, не спалено!

— А ви знаєте, хлопці, що в нас майже не зосталося води. Її стане тільки на якийсь тиждень, півтора...

— Ти викрутишся, начальнику!

— А ні, то нафту питимемо, тепер її доволі!

Цей дотеп викликав регіт.

IX

Єдиний, хто у колонії почував на собі усю відповідальність і передбачав наслідки пожежі, був Богуш. І вперше за ввесь час існування Кара-Кугу він тепер боявся. На його телеграму, одіслану шофером із Кзил-Су, управа тресту порадила покищо обходитися „власними ресурсами“, хоч і пообіцяла через деякий час надіслати автоцистерни. У цій катастрофі, через яку колонія за одну ніч майже зосталася без води, він обвинувачував самого себе. Хіба б це сталося, якби він поставив більшу варту? Хоч можливо і це б призвело тільки до жертв. Бо, якщо басмачів було багато, то вони, почавши напад, не відступили б перед меншою силою.

А запаси води меншали. Не зважаючи на спеку, що ставала більша з кожним днем, води людям давалося стільки, що вони брали її тільки для пиття. Вже давно усі мешканці колонії ходили вмиватися до моря. На щастя, ніхто не ремствував. Після

пожежі не можна було впізнати людей. До бочок, що стояли в пожежній повітці, ніхто не підходив брати воду без дозволу.

— Нічого, перетерпимо,—часто говорив якийсь робітник,—чи не гірше було, коли першого року зосталися без харчів і їли, як казаки, цілий тиждень саме м'ясо...

Тільки ці слова давали Богушеві певність, що колонія знайде вихід з цього становища.

На десятий день після пожежі до Кара-Кугу прибули дві цистерни з водою.

— Крапля в морі,—промовив Нестеренко, побачивши, скільки її зосталося людям після того, як виділили запаси для рушіїв та худоби.

Та Богуш сам знав, що це не вихід—привозити воду до Кара-Кугу за півтораста кілометрів, особливо тепер, коли те майбутнє, про яке мріяв він, стало реальністю. З останнього листа від голови управи тресту видно було, що його проєкти цього місяця можуть бути затверджені. Трест не виконував планів і дав багато менше нафти, ніж повинен був дати. Тепер, як ніколи, управа могла згодитися на нові каракузькі промисли. А це значить і канал, і інтенсивне свердління нових щілин... Але хіба можна обійтися привозною водою? Скільки це треба автомобілів, коли прибудуть нові партії робітників? Богуш почував, що його справа на дуже довгий час може припинитися через брак води. А, як кожен господарник, він знав, який дорогий момент. Те, що можна зробити зараз, ніколи не зробиш через рік. І Кренер і такі як він, заради власного авторитету та гонору, можуть довести і неможливе, хіба їм важко буде переконати управу, якщо раптом дебет промислів стане більший, ніж тепер, що Кара-Кугу треба експлуатувати в останню чергу? Богуш був певен, що усі ті інженери, які після першої своєї поразки мимохіть утворили єдиний фронт і

зв'язалися круговою порукою, при першій можливості повстануть проти нього. Покищо їх стримував тільки академіків авторитет.

Кожен день був дорогий. Час був так само на обліку, як і вода. А Кудеманова хвороба затягалася, і ніхто, навіть лікарка, не знала, коли він стане на ноги. Богуш на казака покладав усі надії. Він переконався, що солодке озеро недалеко від Кара-Кугу. За довге лежання у лікарні Кудеман добре пригадав першу Чунасову мандрівку. Виходило, що від Теніза до озера адаї пройшли цю відстань за один день. Але це було давно. Кудеман не міг оповісти, на які предмети треба орієнтуватися, щоб дістатися до теперішнього Чунасового табору. Даремно Богуш роз'їздив по аулах кочовиків, щоб знайти якогось проводаря. Казаки були добре поінформовані довгим вухом про події у колонії, але ніколи не чули про велике солодке озеро. Вони з дідів і прадідів кочували на заході. І Богуш, зневірившися у цьому, вдався до карт, але тієї хвилини із серцем кидав їх, бо ніде не було брехливіших відомостей, як там. Забувши про іншу роботу, він намагався сам відшукати озеро, але, не знаючи гаразд навіть напрямку, якого треба держатися, незабаром побачив, що це безнадійна і безглузда робота. А колонія з підготовчими роботами мусіла поспішати. Вже почалося літо, і якщо води скоро не знайдеться, то не варто буде і землечерпалок цього року вимагати.

— От, справді, коли якихсь десять днів коштують цілий рік,—сказав Богуш Нестеренкові.

— А, може, трест згодився б прокласти залізницю до Кзил-Су, хоч вузькоколійну,—порадив Нестеренко.

Почувши це, Богуш не втримався, щоб не сказати:

— Ніколи не думав, що ти такий дурний, дядю Ваню!

Старий дійшов до цієї думки, бувши певен, що дає прекрасну пораду. Він образився.

— А до Доссору ж проклали?

— На який рік існування? А до Кзил-Су далі, ніж від Доссору до Уралу. Тут півтораста кілометрів, на залізницю треба чимало коштів, і трест відразу ніколи не згодиться їх дати. Треба спочатку довести рентабельність наших промислів, а тоді вже вимагати такої компенсації.

Доводилося чекати Кудеманового видужування, а він поправлявся дуже поволі, і лікарка, яку непокоїла температура хворого, боялася погіршення.

— Можна сподіватися сухот! Ви краще не турбуйте його.— Богуш перестав заходити до лікарні. Він зневірився у тім, що цього року почнеться велике будівництво у Кара-Кугу, і скликав на нараду технічний персонал. В нього була думка надіслати до управи листа і відмовитись від нової робочої сили.

— Ог, наробив нам той Кудеман!—сказав Стрижак.— Я за те, щоб одсилати цю записку, бо там напевне готують кадри. А навіщо нам вони, як немає води?

— Ми маємо час і мусимо почекати,—відповів Нестеренко.—Хто скаже, може це завчасна паніка?..

— А в якому становищі опинимося ми, коли управа, орієнтуючись на наше перше повідомлення, набере три-чотири сотні робітників?

— Їх заберуть інші глибокі розвідки!

— Для того, щоб так говорити, треба знати наявність робочої сили. Я думаю, що її у треста стає...

— Може ж ми матимемо свою воду,—промовив Кремньов.— Вже почато свердління.

— Безнадійна справа, товаришу інженере,—відповів Стрижак.— Можете спитати у Богуша... У Кара-Кугу може бути тільки така сама солона вода, як і в озерах.

— В усякому разі цього листа ми встигнемо одіслати і через кілька днів. Це не такі приємні речі і для нас, і для тресту, щоб поспішати з ними... Може, несподівано трапиться якийсь вихід...— настоював Нестеренко.

І Богуш поклав свого листа, якого писав із злістю та розпачем, назад у шухляду столу.

Коли вже майже всі розійшлися, ухваливши Нестеренкову пропозицію,—старий ніяково сказав Богушеві:

— У мене, Яню, є одна порада!

— Аеропланами возити воду?—сердито спитав Богуш.

— Ти спочатку вислухай!—І Нестеренко щось плутано почав оповідати про лікарку, про її зв'язки з казаками, про те, якої шани вона заслужила, але Богуш нетерпляче перебив його.

— До чого це ти співаєш?

— Вона може допомогти нам!

— Вона не знає ще й сотні казацьких слів. Це така сама утопія, як і твоя залізниця!.. Я три дні їздив по аулах, ніхто з казаків не знає сходу, вони мандрують на заході. Сам Кудеман казав, що один тільки Чунас знає те озеро.

І про цю річ більше нічого не говорив старий, але не минуло і двох днів, як до нього звернулася сама лікарка. Це було у лікарні, під час відвідин Кудемана, що не вставав з ліжка. Богуш хотів дізнатися хоч про будьякі прикмети дороги до озера. Та що йому міг сказати Кудеман? Він признавався, що навіть якби був здоровий, то не знайшов би її, бо все забув. А з шуканням озера треба було поспішати. Кара-Кугу не має часу чекати. І Чунас міг з дня на день перекочувати із своїми отарами кудись далі на схід.

Богуш остаточно упевнився, що остання надія його пропала. Він не помічав, як пильно слухає

їхню розмову лікарка, і дуже здивувався, коли вона покликала його до кабінету.

— Кудеман, мабуть, швидко не видужає,—сказала вона.

— Що в нього? Сухоти?

— Здається... Та й поза цим велика виснаженість довго триматиме його в ліжку. Але...—І на цім слові вона зашарілася, навіть зніяковіла.

— Ви з чимсь криєтеся від мене?

— О, ні,—посміхнулася вона,—я хотіла запропонувати вам мої послуги!

— Навіщо?

— Знайти проводаря до того озера...

— Це справа безнадійна!

— Даремно ви так думаєте, Богуше,—і, несподівано посміхнувшися якійсь думці, спитала:—вам нічого не казав дядя Ваня?.. Мені, бачте, ніяково було пропонувати самій свої послуги, бо я від усіх ваших справ дуже далеко стою і мені здавалося, що багато краще буде, як ви перший звернетеся до мене.

— Що вас примушувало це робити?

— Це моя особиста справа, і може навіть таємниця!—Вона якось дивно поглянула на нього, так, що йому стало ніяково.

— Ви знаєте щось?—спитав Богуш, щоб перевести розмову на інше.

— Дуже мало покищо... Недавно, кілька днів тому, коли я була в одному аулі, я випадково почула розмову про Чунаса.

— Ви ж зовсім не знаєте казацької мови!

— Але прізвище я розібрала, і цього мені було досить. На щастя, у юрті був один казак, що розумів по-російському. Я спитала у нього, про віщо вони балакають. І тоді той, до якого я звернулася, став прикидатися, що він ніяк не зрозуміє мене. Але, кінець-кінцем, я довідалася про одну дуже цікаву річ.

— Про віщо?—І Богуша вже не можна було впізнати. Він був схвильований, хоч досі у присутності лікарки тримався сухо, удаючи із себе байдужого.

— Казак сказав, що від Чунаса розбігаються наймити і що він, справді, збирається із своїми отарами перекочувати до Туркменії.

— Хто цей казак?

— Я не дуже розбираюся у соціяльному стані. Усі кочовики на вигляд обідрані і вбогі, але він, здається, із заможних.

— Я кажу про прізвище?

— Воно десь у мене записане, але, якщо ви думаєте сами поїхати замість мене до того аулу, то ви вернетеся, як верталися і досі. Вам ніхто нічого не скаже, і той казак, безперечно, відмовлятиметься від своїх слів.

Але раптом Богуш, що був такий уважний до цих повідомлень, безнадійно махнув рукою.

— Ви могли помилитися!

— Чому?

— Чунасів між казаками дуже багато!

— Але Чунасів рід один, а мова йшла про нього!

— Ви певні?

— Це завтра можна перевірити.—І вона детально стала оповідати Богушеві свій план.—У того казака—хвора дитина, вона в нього єдина. Хвороба не дуже небезпечна, але занехаяна. Екзема. Досі ніякі ліки дитині не допомагали, хоч батько вже от півроку возить її до всяких б а к с і і навіть до нашого лікпома вдався. Тіло дитини заживо гнило.

— Навіщо це все ви мені оповідаєте?—грубо спитав Богуш.

— Навіть при такім поводженні зі мною, ви не одібєте мені охоти вам допомогти,—промовила лікарка.—Але дозвольте, товаришу начальнику, спитати вас, чим я заслужила на вашу грубість?

Богуш почервонів.

— Я не виховувався у тих закладах, де вчать спеціяльних манір і світській розмові.

— У нас, начальнику, буде час ще про це розмовляти. Я й досі пам'ятаю ваші слова під час зустрічі!

Він, вставши з стільця, пішов був до дверей, але лікарка, ніби злякана тим, що він може вийти, схопила його за рукав.

— Почекайте! Дослухати мене у ваших інтересах!.. Знайте, що те, що ви зараз почуєте, я робитиму заради вас! Зрозуміли?—І вона, роздратована цим несподіваним напливом відвертости, раптом змовкла. Мовчав і Богуш, що вернувся і слух'яно сів на своє місце. Згодом тільки, опанувавши себе, щоб згадати, на чому спинила вона своє оповідання, лікарка, хрипким од хвилювання голосом, промовила:—Я, здається, оповідала про дитину!.. Я надумала завтра поїхати до того казака і відмовитися лікувати йому сина, якщо він не знайде якогось Чунасового наймита! Тепер, сподіваюся, зрозуміли, чому я морочила вам голову дитиною.

— Він може не згодитися? —вже спокійніше сказав Богуш.

— Він згодиться, бо, ледве я почала лікувати дитину, як вона поволі стала поправлятися!.. Тільки, можливо, доведеться йому пообіцяти, що я візьму дитину сюди до лікарні. Звісно, якщо ви не заперечуватимете...

— Якщо ви певні так успіху, то можете робити, що хочте. Нам треба знайти озеро!

— Але на цей час роз'їздів ви мусите дати мені якогось помічника. Дуже добре було б, якби він назавжди зостався у мене, бо другого лікпома я ніколи не діждуся!.. Я двічі писала до управи, нагадуючи про обіцянку їхню, але відповідь одна— немає людей!

— Ви можете вибирати. Не знаю, чи хто підходящий з людей згодиться йти на роботу до лікарні, за винятком кількох чоловік. У нас майже усі кваліфіковані робітники!

— Ви можете наказати!

— Цього наказу мають право не послухати! — Богуш перебрав у пам'яті усіх робітників і спинився на Антонині.—Я вам знайшов, по-мойому, дуже гарного помічника. Це дівчина. Ви мабуть знаєте її.

— Тут, крім мене, здається, є одна?

— Так, це Антонина!

— Яку називають чомусь частіше Антоном?

— Вона комсомолка. Здатна дівчина. Бойова, як у нас кажуть. Працює вона за свердлія, але ця робота їй не подобається. Цієї осени вона хоче покинути Кара-Кугу, і з її від'їздом наші розвідки втратять не абиякого робітника. Проте, затримати ніхто не зможе: контракт кінчається. Я її розумію, вона молода, їй треба вчитися!.. До лікарні вона б з великою охотою пішла працювати і не кинула б нашої колонії.

— Як хочте,—байдуже сказала лікарка, але Богуш не помітив у ній цієї зміни.

Він попрощався з нею. Дивно легко йому стало, коли він опинився надворі.

X

Після цієї розмови, першої за три з чимсь місяці, Богуш ще холодніше ставився до лікарки. Принаймні, він намагався це показати. Часом йому здавалося, що її пропозиція,—це тільки привід до ближчого знайомства. Це його підлеслювало.

Він згадав те дивне і може вперше взнане почуття, яке охопило його, коли до Кара-Кугу приїхала жінка. Але ці спогади він гнав від себе, ніби

передчував якісь серйозні наслідки у майбутньому. Завдяки роботі, напруженим подіям, що сталися у колонії, йому щастило забувати про існування цієї жінки, що так схвилювала його. І тепер, коли, здавалося, вже забуто її, вона сама нагадала про себе. Богуш обурювався на Нестеренка, називав його старим придуркуватим сватом, бабієм, лаяв, ніби механік зробив якийсь злочин, виконавши лікарчине прохання.

— Чому ти так сердишся?—питав здивовано механік, що догадувався про переживання свого друга.—Якщо це тебе не обходить, то й уваги не звертай!.. Тебе не розбереш... Досі ти сам жартував, якщо доля несподівано зводила тебе з якоюсь жінкою!..

— Від твоєї поведінки тхне інтригами!

— Не знаю, що це за мудре слово,—наївно відповідав механік, що любив іноді прикидатися неуком,—але, по-моєму, ти помиляєшся. Ксана Михайлівна зовсім байдужа до тебе!.. Їй більше, як видно, подобається товариш Кремньов. Він вихований, веселий.—Богуш тільки похмурів, слухаючи похвалу інженерові, якого він і досі недолюблював.—А ти щодалі більше дичавієш! Тобі пропонують звичайну товариську послугу, а ти щось інше хочеш бачити у ній,—вдавано серйозно промовив механік.—Чекай но, скажу Ксані Михайлівні, що ти подумав...

— Дурниці верзеш,—закричав Богуш,—нічого я не думав. І нічого спліток пускати. Вона, як і кожна пані, може чого доброго, образитися. А якщо її проєкт справді чогось вартий, то не треба одбивати у неї охоту від нього. Може через свою примху вона зробить нам добре діло, і цей рік не пропаде у нас.

— Даремно ти, товаришу начальнику, так думаєш про неї.

— Я й забув, що балакаю перед адвокатом!

— Можеш мене називати, як хочеш,—промовив Нестеренко, що вважав це слово за образливе для себе,—та тільки ти спочатку взнай, що вона за людина!.. Ти он що на Кремньова думав, а виявилося, що він зовсім не такий! Дай боже побільше нам таких інженерів. А ти і за чоловіка його не мав, бо думаєш, що усі так відразу звикають чи люблять це чортове місце, як ти...

— І ти вже від Кара-Кугу носом крутиш?

— Якби не ти, то мабуть давно б мене тут не було!.. Треба любити людей...

— А я їх ненавиджу чи що?

— Може й ненавидиш, якщо вони інженери чи лікарі. Так ненавидь тоді насамперед самого себе!.. От, і на нашу Ксану Михайлівну ти казна-що став думати. А вона, брат, майже професор, при катедрах, інститутах працювала. Тільки лікарська примха її сюди загнала. На практику, вроді. Таку б лікарку тільки шанувати, щоб довше зосталася тут. Чи не ти казав про майбутні промисли? Як тоді будеш без доброго лікаря? Це однаково, як без рук. Якщо не віриш мені то послухай робітників, подивися, як її зустрічають кочовики,—однаково, як чудотворця. І це тільки за три місяці. Вона справді чудеса робить...

— На те вона лікарка!

— Та від тебе іншого не почуєш.

І ці Нестеренкові балачки вже не нервували так, як попервах. Йому майже приємно було їх слухати. Якщо з його вуст і зривалося якесь недовірливе чи образливе для лікарки слово, то і йому самому воно здавалося фальшивим і неприродним.

— Може я закоханий?—майже із страхом думав він. Це кохання, якого він не визнавав, самим змістом слова навіювало на нього жах. Богуш закоханий! Та він сам перший засміє самого себе.Скільки

йому років? Сімнадцять? Чи тридцять два? Та й сімнадцяти літ він не переживав цього почуття. Воно його обійшло тоді. І коли заходили суперечки, які так любили робітники, про кохання, Богуш повставав проти мрійливої Антонини, яка ніяк не могла погодитися з тим, що говорили її товариші. І кожного разу Богуш казав дівчині, що їй треба поменше читати романів і побільше розумних книжок, але вона завзято відстоювала свої погляди.

— Хіба б написали стільки книг про кохання, якби воно не існувало? Воно освіжає людину. Закоханому світ прекрасним здається, а ти, начальнику, говориш, як старий цинік, а не більшовик! Хіба більшовики не люди, що вони не мусять любити прекрасного!

І Богуш, що не так давно зневажливо крутив головою, слухаючи ці речі, став почувати якусь правду у цих наївних словах дівчини. Він, майже вільний останніх днів від будьякої роботи, уважно і пильно, як під час досліду учений, розбирав кожен свій вчинок, кожну зміну свого настрою. Йому навіть захотілося прочитати якийсь роман, але, взявши із невеликої клубної бібліотеки одну зачитану, обірвану книгу, облишив її на третій сторінці. Надто мертві були слова. Вони йому нічого не говорили.

— Та що зо мною?--І Богушеві на кілька годин ставало терпіння управитися з собою, опанувати себе. Він намагався не думати про ту жінку, що так несподівано порушила його спокій, відмикав свої чемодани, висував із столу шухляди, щоб докінчити деякі розрахунки у своїх проєктах. Але робота, за якою він недавно спочивав, яка не стомлювала, його за якою непомітно минала ніч, здавалася тепер нудною і часом навіть непотрібною. Цифри плуталися, розрахунки, в яких він досі

майже ніколи не помилявся, виходили невірні, і те, що раніше робилося за десять хвилин, зараз вимагало кількох годин нестерпно важкої силуваної праці. На нього нападав сонний настрій, ледве він сідав за стола, йому ніяк не хотілося починати роботи. Але коли він кидав її, то почував якусь приємну пружність в усьому тілі. Він схуд за кілька днів, хоч самому собі здавався молодим і здоровішим.

Разом з тим він став стежити і за лікаркою. Його не на жарт заінтригувала її поведінка під час останньої розмови. Що вона могла означати? Чому вона підкреслено вимовила „заради вас“? Але три дні минуло, а все було, як і раніше. Нічого Богуш не помічав, щоб могло ствердити його припущення. Він часто бачив її, як вона йшла кудись на прогулянку з Кремньовим, весела, жвава. Якщо йому траплялося зустрітися з нею, то вона неуважно кивала головою, ніби це хтось інший говорив йому „заради вас“.

І ці невиразні думки, що так несподівано облягли його, дратували Богуша. Чуючи її голос за стіною чи сміх, чи бачачи, як вона входила до лікарні, він ловив себе на якійсь мрії, хлоп'ячій, негідній, на його думку, дорослого чоловіка. Але по його обличчі мимохіть пробігала добра, мало не дитяча посмішка, що дуже рідко з'являлася в нього. Його очі несподівано лагіднішали. Проте, щось обурливе повставало у ньому, йому ніби сором було піддаватися звабливим і спокусливим образам.

— Дурниці!—злітало з його вуст улюблене слово.

Очі ховалися під густими жорсткими бровами, дві глибокі зморшки залягали між ними, і коли вони розходилися, він, вже опанувавши себе, глузував з чудесних хвилин.

Два дні він не заходив до лікарні, щоб взнати новини, і просив Антонину, що стала вже працю-

вати там, сповістити його, якщо станеться щось. Третього дня він довідався, що лікарка знову виїхала з колонії. Але, приїхавши, вона не зайшла до нього і нічого не сказала Антонині.

Кудеманове здоров'я гіршало з кожним днем. Вже сам Богуш бачив, що в нього сухоти. Надто прозорі ставали хворому вуха, надто сухо кашляв він. На нього надії не було ніякої, його організм, що так багато переніс, тепер не міг поправитися у Кара-Кугу і від найкращого догляду.

Почекавши ще день, Богуш поклав собі піти до лікарні. Він давно не голився і думав був зробити це сьогодні, але, щоб лікарка не подумала, що він причепурився спеціяльно для неї, пішов зарослий, не передягнувши навіть свого поношеного френча.

Вона була сама. Одягнена так, ніби збиралася йти до театру у тому місті, відкіля виїхала. На ній була чорна шовкова сукня, що робила неможливо сліпучими її руки, лаковані черевики. Від неї віяло якимись приємними, але паморочливими пахощами, від яких Богушеві скоро стала боліти голова. Він бачив вперше її у такому вигляді. Помітивши його здивовання, вона з посмішкою сказала:

— Це я зібралася з товаришем Кремньовим їхати на острови. Що ви на мене так дивитеся?

— Я спочатку не впізнав вас!

— О, ви вже так швидко вивчилися інакше розмовляти зі мною. Я сподівалася почути від вас, що ви скажете, нібито вам немає ніякого діла, куди я збираюся.

— Ви не помилилися!

— Так чому ж ви не сказали!

— Роздумав...—Він вперше почував сьогодні себе якось так вільно.

— Це гарна прикмета. Ви, начальнику, звикаєте до мене.

— Я зайшов, щоб взнати, як посувається ваш план, бо Кудеман вже ніколи мабуть не зможе проказати дороги.

— Все може бути... А з моїм планом?.. Я зовсім забула про нього... Ви ж не нагадували!

— Як! І Богуш сердито поглянув на жінку.

— А може я просто жартувала...

— Пробачте... Я не сподівався, що є в колонії люди, які можуть з такими речами жартувати.— Він, насунувши кепку, встав з стільця.

— Так швидко кидаєте мене... Ви ж жодного разу у мене не були досі у гостях...

— У мене немає часу на гості!

— Перестаньте так дивитися на мене!.. Їйбогу, мені може стати страшно.., Я боюся тепер вам і признаватися, що я тільки тепер жартую...

— Що?

— Завтра має той казак, про якого я вам казала прибути сюди з Чунасовим наймитом...

— Це теж жарт?

— Ні, ні, Богуше...

— Я нічого не розумію і ніяк не догадуюся, до чого така поведінка...

— Я вже раз сказала, що це моя таємниця, а може мені подобається дивитися, як ви похмурієте. В усякому разі, ви не маєте права сердитися на мене, свою обіцянку я виконала...

— Спасибі!

Богуш побачив у вікно інженера Кремньова, що стояв, як і завжди, гарно одягнений, з плащем на руці. Сьогодні у нього був якийсь незвичайно веселий вигляд.

— Вас чекає ваш кавалер,—сказав Богуш, насмішкувато вимовивши останнє слово.

— Тоді мені час іти... Ви не можете порадити, на який острів краще їхати? Сьогодні ми маємо цілий день спочинку...

— Для мене усі острови однакові!

— Ви знову спохмуріли?

— Я завжди однаковий!

Вона вже вийшла з кімнати, коли раптом, ніби щось згадавши, спинила Богуша.

— Скажіть! Ви нікого не зможете дати мені замість тієї дівчини... Як, пак, її звуть... Антонина, здається...

— Хіба вона вам не підходить?

— Не знаю, чому ви так її розхвалювали. Вона, по-мойому, дуже нездатна...

— Антонина?

— Може ви думали, що лікарня спеціяльно для того,щоб затримувати від'їзди таких людей, як вона.

— Ви мене дуже дивуєте... Вона, по-мойому, найздатніша з усіх робітників. Розумна. Має освіту, хоч невелику, але, якщо вона не підійшла вам, то можна вибрати когось іншого... От Коте, наприклад. Не знаю, чи він згодиться, він має кваліфікацію і любить своє діло. Ще є один казак, але він щойно навчився читати.

Богуш перестав говорити, бо лікарка несподівано зареготала.

— З чого це ви?

— У вас порваний рукав!..

Богуш зціпив зуби, під шкірою проступили круглі кулі на вилицях,—він із злістю дивився на жінку, що так безсоромно глузувала з нього.

— Із завтрішнього дня я надішлю когось замість Антонини...

— Ат,— і удавана байдужість почулася в її голосі,—про мене, мені байдуже. Ще минуло так мало часу, та я могла і помилитися. Може далі ми з нею спрацюємося.

Вона махнула йому на прощання рукою і зникла за дверима. Довго в його вухах шелестів шовк сукні. Він і сам вийшов надвір, але через деякий час, щоб ніхто не подумав, що він раптом почав шпигувати за цією парою, хоч нікому, крім його, це б не спало на думку. Він повернув до клубу, де робітники тихо співали. Помітивши у гурті Антонину, він покликав її до себе.

— Як тобі працюється у лікарні?—спитав він.

— З чого це так раптом, начальнику?—стурбовано промовила дівчина.—Чи не задумав вертати на стару роботу?

— Може, побачу...

— О, не бери мене відтіля... Ми так гарно спрацювалися, що Ксана Михайлівна через два роки, напевне, зробить з мене лікпома... А мені так подобається ходити за хворими...

— А з роботою ти справляєшся?

— Попервах важко, але сама лікарка менехвалить...

— Ти з нею не сварилася?

— Та що з тобою?

Богуш здивовано здвигнув плечима і одійшов від дівчини. Він поволі навкруги пішов до моря, став на бархані, дивлячися, з якими зусиллями спихає на воду човна інженер. Він тихо зачмихав, бачачи, як незграбно Кремньов управляється з веслами.

— Той накатає!—глузливо промовив він про себе. Йому кортіло взяти другу шлюпку і показати свою вправність, коли він помітив, що і Кремньов і лікарка махають на нього.

— На підмогу кличуть! Щоб за возія був цій пані!—І він, удавши, що не чує, повернув до колонії.

XI

Два казаки—один старий, добре одягнений у гарних легких ічігі, а другий зовсім молодий обірваний хлопець — в'їхали на ресорці разом з

лікаркою до двору. Вони встали перед тим будинком, де жила адміністрація.

На порозі зустрів гостей Богуш. Він повів їх до кімнати, почастував чаєм, насилу стримуючи себе, щоб відразу не розпитувати про озеро. Присутність старого, що, як видно було, дуже добре розумів, навіщо їх покликано, заважала йому. Зібравши деякі інформації про нього, він не хотів, щоб той знав, хто викрив Чунасову схованку.

— Я своє слово виконала. Як бачите, це не жарт!—промовила по-російському лікарка.

Казаки нічого не збагнули і переглянулися між собою.

Це було нечемно говорити так, щоб не розуміли гості, і Богуш, щоб виправити її нетактовність, обізвався до них по-казацькому:

— Товаришка каже, що цей хлопець Чунасів наймит!

Молодший захитав головою.

— А ти знаєш, навіщо тебе привезли?

— Ні... І юнак зиркнув на старого, ніби питаючи, чи так він відповів.

— У мене є одна справа до тебе, про яку треба наодинці.

Богуш догадувався, що старий підготував юнака до допиту: хоч в його словах і крився обережний делікатний натяк, казак і не думав виходити з кімнати. Він поволі пив чай, склянку за склянкою, і цьому, здавалося, не буде краю. Даремно Богуш, щоб позбутися його, пішов з хлопцем відвідувати хворого Кудемана. Юнаків супутник, ніби це був його обов'язок, пішов слідом за ними і надовго усівся на стільці.

— Гарна прикмета,—подумав Богуш.—Боїться! Мабуть не дуже надіється.

Сам він став біля вікна, неуважно дослухаючися до Кудеманової та хлопцевої розмови. Хворому

важко було говорити,—йому сьогодні температура ще підвищилася,—і перед кожним запитанням він довго думав. Та раптом, коли Кудеман, що ніби навмисно досі нічого не питав про дружину, схвильовано підвівшися на постелі, поцікавився нарешті нею,—юнак почервонів. Він почав був щось казати, але на першому слові затнувся, зиркнув очима, що благали поради, на свого супутника.

З цього погляду Богушеві остаточно стала ясна хлопцева поведінка.

— Чом ти не відповідаєш?—спитав удруге Кудеман, збентежений мовчанкою.

— Він нічого не знає,—поволі проказав за нього старий.

— Так, мені нічого невідомо. Я покинув Чунаса ще на весні.—Молодик говорив так, ніби повторював чужі, під якимсь страхом заучені слова.

— Хіба ти не був з нами на озері Теніз?

— Ні, мене разом із іншими послав до свого тестя Чунас.

Кудеман не захотів більше нічого питати. Тільки, коли казаки вийшли з лікарні, він затримав Богуша і пошепки сказав:

— Не вір! Брешуть! Хлопець цей зоставався в аулі!

Та й без його слів був певен цього Богуш.

Повернувшися назад до кімнати, старий налив ще склянку собі чаю. Начальник дивився на нього тепер із зненавистю.

— Їдь, гостю, додому, а хлопець хай зостанеться тут!—нечемно, не зважаючи ні на які звичаї, яких досі завжди додержувався при казаках, промовив він. Це звучало, як наказ, але хлопців супутник був спокійний.

— Він мусить разом зі мною вернутись!—відповів він.

— Так, так!—Хлопець і собі встав.

Тоді Богуш, сердитий та роздратований, гукнув на когось у вікно. За хвилину до кімнати зайшов міліціонер, бо з недавнього часу район на вимогу тресту надіслав до Кара-Кугу свого уповноваженого. При появі цього чоловіка, вбраного у форму та озброєного, старий почув себе ніяково,— він розгублено, з недомислом поглянув на Богуша.

— Це Чунасів співучасник!—І начальник показав на хлопця.

Представник влади, серйозний і урочистий, як і годиться при виконанні обов'язків, з якимсь натяком торкнувся до револьвера. Юнак був заарештований. Сердешне хлоп'я, на смерть перелякане, стало виправдуватися, шепочучи щось зблідлими губами.

— Але цей громадянин не хоче кидати його самого,—знову обізвався Богуш до міліціонера.

Старий, похапцем витерши губи та бороду, на якій позоставалися крихти хліба, схопив свого канчука.

— Я не те хотів сказати, начальнику. Я піду! Моє діло маленьке, зовсім маленьке... Я ніякого Чунаса не знаю, і мені до нього зовсім байдуже.— І він, оглядаючися на всі боки, не вірячи в свій порятунок, мерщій вискочив за двері. Чути було, як затупотіли по сухих лунких дошках коридору його калоші, що спадали з ічігі.

— Ф-фу! Насилу спекалися!—з посмішкою промовив Богуш, радий, що позбувся старого.—Іди тепер!—звернувся він до міліціонера.

— А з цим як?—спитав той, показавши на казака, що затулив обличчя драним обсмиканим рукавом бешмета.

— Та йди сам!—закричав Богуш.—Мені треба було прогнатитого баївського попихача! При ньому хлопець не насмілився б нічого сказати!—І обізвався до казака, якому очі, що ще були вогкі від

сліз, радісно заблищали:—Не журися! Ніхто тебе не заарештовував...

— Я не думав брехати тобі, начальнику...

— Якби не той старий?

Хлопець, не вагаючися, признався.

— Так, ти знаєш, навіщо тебе кликано?

— У вас не стає води! Вам Чунас спалив те місце, де ви берегли кригу!

— Чому ж ти при своєму старому мовчав?

— Боявся, начальнику! Я ж одного роду з Чунасом. Мене старий направив, щоб я сказав, що утік з аулу давно, ще як сніг розставав... Але він забув про Кудемана!

— Так ти недавно від своїх адаїв?

Надійшла та хвилина, коли казак, що опустив очі, мусів був ясно відповідати. Мовчанка запанувала на якийсь час у кімнаті. Богуш враз став суворий, пильно і пронизливо, так пронизливо, як він тільки умів,—дивився на хлопця.

— І тепер боїшся?

— Я міркую, начальнику! Але я скажу! Що мені втрачати? Я—бідний родич. І мене Чунас обдурив він обіцяв молодого верблюда, коли ми були на березі Кара-Кугу, а потім не дав і молодого ягняти. Як я нагадував йому про його слово, він бив мене. І я утік. Я чув, що у вас сталося. Мені хотілося, начальнику, повести тебе до того озера, яке ми звемо Чунас-Куль, щоб ти схопив мого напасника... Та в нього багато таких людей, як він сам, і вони б мене забили, якби впіймали на чомусь непевному. Це б була зрада цілого роду!

— Тепер довге вухо скрізь рознесе чутку, що ти заарештований!—Цим Богуш хотів заспокоїти хлопця.

— Я б однаково сказав правду, але при старому не можна було цього робити. У мене була думка збігати з аулу до тебе, але за мною стежили. Мою б

утечу помітили, бо до Кара-Кугу дорога далека, на неї б довелося прогаяти цілий день.

— Твій Чунас зовсім не такий страшний! Він завинив перед законом і тепер ховається від суду!

— Його усі лякатимуться, поки він на волі!

— Але, щоб його схопити, треба якось дістатися до нього.

— О, я поведу, начальнику!

— До Чунас-Кулю далеко відціля?

— Коли вранці виїдеш, то ввечері будеш там!

— По дорозі є річки?

— Їх небагато, але понад морем довгі очерети...

— Виходить, доведеться їхати верхи, а не машиною,—про себе сказав Богуш.

Він поглянув на „ходики", що висіли на стіні. Була друга година. Поки вони зберуться в дорогу, спека спаде. Чи не найкращий то буде час, щоб рушати?

— Мені однаково, що темрява, що світло, а без сонця влітку легше дихати... Та тільки, начальнику, хіба ти думаєш сьогодні їхати?—Хлопець занепокоївся.

— Час не жде!

— Кого ж ти ще візьмеш із собою?

— Ще одного свого товариша!

— Це мало буде, начальнику! Ти поклич міліцію з міста.

— Хіба ми їдемо на війну? Хіба моєму приїздові там не будуть раді такі, як ти? Чи там усі люблять Чунаса? І буз тільки ти один, що ненавидиш його?

— О, там більше таких, як я.—Казак зідхнув.— Хо-хо! Але у Чунаса та його братів є зброя... І люди побояться обороняти тебе!

— Тепер не побояться!—з певністю скрикнув Богуш.

— Як хочеш, начальнику! Але я тоді доведу

тебе тільки до озера, до аулу не піду, я сховаюся в очереті!

— Там побачимо!—І Богуш веселий вийшов з казаком надвір. Він наказав новому завгоспові наготувати харчів на чотири дні і послав свердлія на зміну Коте, що саме працював у вищці.

Рідко його бачили у колонії такого. Він жартував, нетерпляче хапався за речі, які треба було узяти із собою. Його рухи були машинальні, і він раз-у-раз забував, що і де клав. Коте, що прийшов з роботи, довідавшися, в чому річ, відразу побіг передягатися. За хвилин десять він вже стояв перед начальником, готовий до дороги.

— Нас буде тільки двоє,—серйозно сказав Богуш.

— Алеж ти будеш зі мною, начальнику?

— Візьми у коморного дві гвинтівки—для себе та мене.

— На біса вона мені?.. З неї і лебедя не вб'єш, не тільки качки!

— Ми мусимо бути готові до всього!

— Ти мене лякаєш?

— Застерігаю!

Коте, вражений цими словами і вже не такий веселий, пішов до комори.

Стайничий почав сідлати коней. До призначеної години від'їзду зосталося небагато часу.

Старий Нестеренко, який за своєю давньою звичкою любив відпочивати після обіду, тим більше, що на це мало коли знаходилося дозвілля, тепер по всіх будинках шукав Богуша. Натрапивши на Коте, що ніс гвинтівки, він спохмурів і сердито вилаявся. Та коли йому біля будинка адміністрації несподівано зустрівся Богуш, його гнів погас. Він узяв свого начальника за руку і сумно та докірливо глянув на нього.

— Що ти задумав, Яню?—В очах його було

стільки тваринного болю, що Богуш не зміг відповісти жартома в цей момент.

— Їду!.. Хочу подивитися на те озеро.—І намагаючись довести доцільність свого вчинку, став пояснювати старому причини, що спонукали його до цього.—Воно недалеко, дядю Ваню, за кілометрів п'ятдесят!.. Треба ж добути промислам воду. Та це покищо! А далі радгосп закладемо, трактора випишемо, якщо там справді можна буде сіяти траву. Молоко, масло, м'ясо своє буде!..

— Ти, Яню, як дитина,—сказав, зідхнувши старий.—Це усе добре, що ти кажеш. Та тільки небезпечна твоя подорож. Хіба то не Чунасові бандити приїздили сюди і спалили нам лідника?.. Вони тебе зустрінуть там!

— Там буде кому і обороняти!

— А хіба важко, Яню, почекати трохи? Міліція виїхала б з міста... не забарилася б!

— На це треба не менш, як тиждень. Такого часу ми не маємо в запасі! Води з Кзил-Су нам не стає. Треба зробити так, щоб через тиждень було в досталь води!—І Богуш, побачивши, що старого переконати—річ неможлива, урвав розмову.

Коли він зайшов до кімнати, щоб остаточно зібратися та нариштувати потрібні речі, лікарка ще сиділа там. Вона зустріла його смутними очима, і навіть сліду недавньої посмішки не було на її обличчі. Богуш, ніби не було тут нікого, крім нього, розкрив чемодана, щоб вийняти портупею з револьвером. Казак, який ходив за ним слідом, зацікавлено дивився то на нього, то на неї. Вона довго мовчала, і коли Богуш, вже більше нічого не маючи робити, сів набивати сакви консервними коробками, вона поквапливо й несміливо звернулася до нього:

— Мені треба трохи побалакати з вами!—тихо промовила вона.

Її голос був такий незвичайний, що Богуш вважав за свій обов'язок розвеселити її. Він не почував тієї ніяковости, що майже завжди охоплювала його у присутності цієї жінки.

— Ви, Ксано Михайлівно, так говорите, ніби збираєтеся мене ховати!

— Мені хочеться поговорити з вами,—повторила вона.

— З великою охотою вислухаю вас... Це ж ви виручили колонію... А то б ще скільки часу минуло!

Вона глянула на казака. Богуш догадався, що це знак.

— Він нічого не розуміє!—сказав він.

— Але він заважатиме!

— Йди, хлопче, до Коте!—обізвався він по-казацькому до хлопця,—скажи хай під'їздить з кіньми до будинка.

Казак вийшов, щільно причинивши двері. Але жінка мовчала. Богуш і собі перестав збиратися, пильно дивлячися на неї. Що вона хоче сказати? Чому не треба свідків? У нього промайнула така думка, яку він завжди проганяв від себе. Не може бути, щоб ця вчена лікарка була легковажна, бо все, що торкалося почуття, Богуш називав легковажністю. Напевно, вона хоче дати йому якусь пораду, можливо, що їй щось довелося почути від кочовиків. Але вона сиділа, як і раніше, нерухома, зосереджена, тільки ще дужче смутна. Поволі її тонкі довгі білі пальці, що ніби не бачили сонця в цій надмірно сонячній пустелі, стали ворушитися. Він напружено стежив за ними, бачив, як вони відривають одну по одній китиці з легкої шовкової кремової хустки, скручуючи їх і розкидаючи по підлозі.

— Мені шкода вашої накидки,—промовив він удавано весело, хоч жінчин настрій вплинув на нього.

— Ви думаєте, що дійшлося черги і вам жартувати? Чи це натяк, що ви поспішаєте?

— Вже справді час рушати! Нам треба прибути до озера, поки не зайде місяць!

Жінка на нього глянула так, що йому стало ніяково. Вона підвела голову з якимсь викликом.

— Скажіть, Богуше, це дуже небезпечна подорож?

— Той старий страхополох Нестеренко вже встиг щось набалакати!

— Ви уявляєте, що може статися?

— Прекрасно!

— Вас можуть убити!

Він здвигнув плечима і посміхнувся.

— Чому це ви, товаришко, так стали клопотатися про мою особу?—Він намагався сказати це офіційним тоном, та голос зрадив і виявив нещирість. Ксана не звернула уваги і не помітила цієї навмисно підкресленої грубости. Навпаки, вона побачила, що за його словами ховаються протилежні думки. І це припущення надало їй ще більшої сміливости.

— Ах, Богуше,—мало не з розпачем сказала вона,—хіба ви не чуєте, що я кажу?.. Я зайшла вас попередити!—Вона хвилювалася, кожне слово коштувало їй неймовірної сили та напруження. Голова її опустилася, очі боялися дивитися на нього.—Вас уб'ють!—прошепотіла вона.

— Не варто цим турбуватися, Ксано...—І він тільки згодом доповнив її ім'я, здивувавшися із такого несвідомого фамільярного поводження. Потім відразу поправив портупею, узяв у руки тороки, збираючися виходити.

— Ви їдете?

— Та невже ви серйозно можете думати, що я, надумавши щось, раптом відмовився б? Я б сам себе перестав поважати! Кого б на моєму місці

не захопила перспектива мати прекрасну воду, що за якихсь п'ятдесят кілометрів? Без неї не може існувати Кара-Кугу!.. Якби у мене був час, я б почекав...

— Дуже жалкую, що допомогла вам! Після всього того, що сталося у колонії, я нікому не вірю! Кочовики знають ці місця краще за вас, але чому вони нічого не чули?.. Не вірю я й Кудеманові! Можливо, усе це вигадано, щоб вас убити!

— Мушу я в такому разі перевірити, чи правду кажуть!

— Це ж коштуватиме життя!

— У вас теж похоронний настрій!—Йому було і приємно, що його особою так клопочуться, і прикро від цих безперестанних нагадувань про небезпеку.

— Богуше, я передчуваю, передчуваю щось недобре!

— Дивно, я зовсім спокійний!

— Біля озера ховаються карні злочинці! Хіба ви не можете взяти...

— Міліції?—з посмішкою перебив її він.

— Ні! Може у вас справді немає часу чекати!..

— Ви чули, як я балакав з Нестеренком?

— Так чому б вам не взяти десяток, другий робітників?—спитала вона, не зважаючи на те, що він сказав.

— Це невигідно і може тільки нашкодити справі, та й крім того, я не маю ніякого права затримувати роботу, знімати людей з місць... Події, Ксано Михайлівно,—і він на хвилину замовк, дивуючися, чому це він пояснює жінці ті речі, які її аж ніяк не обходять, але, побачивши її жадібні уважні і трохи злякані очі, переконливо доказав:—події повинні розвинутися так, щоб сама маса обдурених, злиденних, затурканих цих нещасних родичів, бідних родичів, розправилася з тими

Чунасами! Це і станеться! Інакше не може бути!.. А їхати туди цілим натовпом, це ніби воювати...

— Пошліть когось іншого.—В її голосі почулося прохання. Вона встала з стільця. Її обличчя, затьмарене журбою, тепер здригнулося. Вона, підвівши голову, яку відтягала назад купа важкого ясного волосся, сміливо дивилася йому в вічі.— Хіба ви можете так важити собою? Чи ваше життя належить тільки вам?

— На моє місце завжди знайдеться хтось інший...

— У вас таке місце, де вас ніколи не замінить інший!—вона говорила надто одверто, але він не зрозумів її натяку.

— Я—начальник! Я не можу довіряти нікому такої відповідальної подорожі...

— А чому б замість вас не поїхати комусь із ваших товаришів?

— Ви ж сами казали про небезпеку? Невже ви хочете, щоб куля, призначена для мене, вбила когось іншого?

Знадвору почувся голос Коте, який щосили гукав на начальника.

— Вас уже кличуть!—із серцем сказала Ксана.

— Ми справді можемо запізнитися!

Вона щільніше вкуталася в хустку, її морозило, і зробила кілька кроків до дверей. Але, опинившися біля Богуша, раптом стала.

— Однаково,—прошепотіла вона, відповідаючи якійсь своїй думці і простягла до нього руку.— Боже мій!

Її легка хустка від цього руху упала додолу, Богуш нахилився підіймати, та від дотику її теплої шкіри змушений був відразу випростатися. Ксана міцно обійняла йому шию. І він, сп'янілий, вже забувши про те, що його чекають, кинув сакви і міцно притис до себе жінку. За багато років, а може й взагалі уперше, до його неголеної щоки

доторкнулися жіночі вуста. Він чув, як його знову хтось загукав на дворі, але цей голос був нереальний, як сон. Та лікарка прудко крутнулася, одіпхнула його від себе, зробивши йому боляче ліктями, і вибігла з кімнати.

— Ксано,—змучено крикнув він, та вона вже була за дверима.

Хустка лежала долі. Він підійняв її і довго безтямно дивився на китиці, розкидані, як непотрібні засохлі пелюстки, на брудній підлозі.

Почулося цокання підків, і цікавий казак, що сидів уже на коні, заглянув у вікно.

— Чи скоро ти, начальнику?

— Зараз!

Він підійняв сакви і, міцно стиснувши у кулаці хустку, щоб хтось не помітив її, поволі вийшов з кімнати.

Тихо ступав він, опинившися в коридорі. Кволість і виснаження охопило його. Біля лікарчиних дверей він оглянувся. Нікого у будинку не було. Він постукав. Ніхто не озвався. Тоді він сіпнув їх, але йому не стало сили переступити порога.

Лікарка лежала на ліжку, вткнувшися головою в подушку.

Мимохіть, майже несвідомо, його рука тихо причинила двері, ніби жінка була сонна і він боявсь її розбудити. Йому здалося, що Ксанина спина здригається.

— Ну, от,—сумно сказав він, стоячи перед її кімнатою, та другої хвилини, струснувши головою, неначе скинув щось важке з неї, рушив уперед.

Він сердито вдарив канчуком коня, опинившися на сідлі. Огир, роздратований цим несподіваним дошкульним дотиком, став дибки, покосився на вершника, рвонувшися вперед.

Його насилу навздогнали на барханах Коте та казак.

— Що з тобою, начальнику?—спитав грузин.

XII

Величезне сонце вгрузало в пустелю. Над ним непорушно висіла рожева хмара з пурпуровою габою. Озера займалися останнім спалахом і гасли у темряві. Пісок набирав найрізноманітніших відтінків—сяйливо-золотих на верхів'ях пагорків і голубих там, куди вже не діставало проміння. Відкілясь із сходу, де небо злило свої обриси із землею, линув бадьорий холодок на зміну денній спеці. Стомлені коні, що й досі йшли, понуривши голови, тихим іржанням зустрічали вечірню свіжість.

Пустеля була така одноманітна, що навіть Богуш, не новак у ній, дивувався казаковій спостережливості. Раз тільки їм трапилося старовинне напівзруйноване кладовище, обгорнене глиною потрісканих мурів. Але це була найоблудливіша ознака, бо пам'ятки хоробрих войовників густо порозкидано по пісках.

Казак їхав певно, ніби перед ним лежала віками проторована дорога. Коли кінчалася якась недовголітня річка, що зоставила тільки своє сухе річовище, вкрите сіллю, він шукав іншої, але, і не знаходивши її, не помилявся.

Тихий шепіт нічних згуків народився у пустелі, коли зникло сонце. Темна й холодна азійська ніч насунула на землю.

— Може ми почекаємо, поки зійде місяць?—спитав Богуш у казака.

— Я не вмію блукати!—гордо відповів хлопець.

— А чи далеко ще?—обізвався Коте, і вперше за подорож в його голосі прозвучала тривога.

— Уже більше проїхали!

Коте торкнув рукою Богуша—пропустив вперед самого казака.

— Він не обдурює нас?

— Досі дорога йшла так, як він казав,—відповів пошепки начальник.—Але ти, здається, злякався?.. Чи не кортить тобі вернутися назад?

— Я не боягуз!—Коте розсердився, бо довго не обзивався. Він часто повертав голову, пильно вдивлявся в пустелю. Поводи лежали на кульбаці, а в його руках була гвинтівка, яку він тепер зняв із плеча.

Чути було, що коні пішли по твердій землі, яка, як чавун, заздзвеніла під їхніми копитами. Бархани вже минули.

Вершники в'їхали в якийсь очерет, що чіпав їх гнучкими гострими лезами листів за обличчя. Тут, у темряві, кожен звук видавався небезпечним і моторошним. Богуш, такий спокійний досі, на всякий випадок спустив у кишеню руку, де лежав револьвер, бо не можна було знайти кращого місця, де б їх убити і заховати сліди. Ніч була безвітряна, але шелести густіших місць, що скидалися на людські постаті, доводили нерви до крайнього напруження.

— Чортовина!—І Богушів голос пролунав дивно голосно серед цих хащів.—Чи скоро ми виберемося відціля?

— Тихо, начальнику!—відповів казак.—Ми скоро виїдемо з очеретів, а нас можуть почути, якщо пасуть за ними верблюдів!

— Не обганяй його, начальнику,—прошепотів Коте,—хай він перший виїздить на чисте!

— Та що з тобою? Ти і на мене страху наганяєш. Ми їдемо, де треба. Хіба ти не бачиш, де йдуть коні? Тут вже хтось пробив дорогу!

Грузин вільно зідхнув, коли очерети кінчилися. Місяць, що виринув несподівано зза суцільної

стіни позад них, освітив перед їхніми очима зовсім не той краєвид, який Богуш та Коте звикли бачити. Праворуч, прорізане тремтливою срібною дорогою, хлюпотіло море. Коні, що вже вийшли з багна, яке було в цих нетрах, раз-у-раз нахилялися, зриваючи соковиту траву.

— Тепер ти віриш, що він веде нас правильно?

Коте нічого не відповів, він вийняв з кишені цигарницю, повісив рушницю назад через плече і простяг казакові тютюн.

— Бери, хлопче, запалимо!

— Не можна, товаришу! Вогонь буде видно!

— Хіба озеро близько?

— Тут рівне місце, а воно недалеко!

Море з пахощами водорослинної гнилизни та солоним холодним вітерцем зосталося праворуч. Відтіля спереду війнуло теплою вологою. Коні, підвівши голови, голосно заіржали.

— Хай вони мовчать!—боязко прошепотів казак.—Дайте їм з бурдюка води.

І ніби на відповідь тваринам десь далеко загавкали собаки, вітер доніс якісь звуки, подібні до хлюпання води та шарудіння очерету.

Казак спинив коня, щоб напоїти його, і показав рукою вперед.

— Озеро там. Чунас стоїть на другому боці. Цей берег крутий, а на тому низина й гарні пасовища!

— Ніколи гаятися! Рушаймо!—сказав Богуш.

— Я не поїду далі, начальнику!—І казак рішуче спинив коня.

— Усю дорогу передчував, що тут не так.— Коте підозріло повернув голову на бік хлопця.— Тепер ти огинаєшся!.. Їдьмо вперед!.. Доводь нас до самого табору!—І він ударив канчуком його коня.

Казак натяг поводи.

— Ти, товаришу, кажеш нерозумні речі! Я й раніше говорив начальникові, що до аулу не поїду!

— Не займай його, Коте!—обізвався Богуш.

— Начальник знає, чому я не їду далі! Мене швидше можуть вбити, ніж будького з вас. Вони назвуть мене зрадником, бо я адай! Хіба б ви знайшли сюди дорогу, якби я не проказав?

— Сьогодні, коли сонце зійде, ти можеш прийти до табору!

— О, ні! Я чекатиму вас тут, біля очерету!

— Вранці, хлопче, Чунас буде нестрашний!

— Я все знатиму, удосвіта пастухи приженуть сюди худобу!

Богуш торкнув коня. Вони з Коте повернули праворуч, щоб об'їхати озеро і дістатися до аулу. Грузин безперестанно оглядався. Він знову взяв у руки рушницю і часто показував начальникові на якісь тіні, що, на його думку, стежили за ним.

— Повісь гвинтівку! Зараз усі сплять! Тут немає небезпеки!

Його неохоче послухав грузин.

Десь через годину вони під'їздили до сонного аулу. Верблюди, збуджені кроками коней, здивовано підіймали голови. Ніде не видно було жодної людини, навіть біля отари овець, що збилися чорною купою біля озера.

— Нас ніхто не почув!—Але ці слова, хоч і сказані пошепки, побудили собак. Вони накинулися на них ізза юрт, порушивши своїм скаженим гавканням таку сонну досі тишу.

Коте став оборонятись від них, а Богуш, випроставшися на стременах, голосно загукав:

— Що ти робиш? Не відповідаючи грузинові, Богуш ще дужче закричав:

— Гей-гей!

У кількох місцях спалахнули вогні. Аул прокинувся: по юртах засновигали тіні; почулися люд-

ські голоси, що їх заглушало гавкання собак; чоловіки, жінки, діти, збуджені цим галасом, повибігали надвір.

— Вони сюди йдуть!—прошепотів Коте і знову схопився за рушницю.

— Не смій!—проговорив Богуш, зціпивши зуби.— Ми приїхали до друзів, а не ворогів.

— Що за люди?—спитало кілька чоловік з гурту.

— Одженіть спочатку собак!—сказав Богуш, що ввесь час даремно відбивався від цієї оскаженілої зграї.

Люди стали розганяти псів канчуками та палицями. Аул заметушився. Несподіваний Богушів приїзд стурбував казаків. Через темряву його ніхто ще не впізнав, але гвинтівки, що витикалися у вершників зза плечей, примусили кочовиків триматися подалі від них. Вони збилися купою біля юрти, і шепіт несміливих їхніх голосів нервував Коте, бо здавався йому загрозливим. Він тримав рушницю напоготів, і Богуш, що доглядав за ним, не раз торкав його рукою, щоб він зопалу не вчинив чогось нерозважного.

— Вони нас перестріляють!—шепотів він.

— Злізай з коня і повісь на місце гвинтівку! Вона ні до чого!—Богуш сам перший скочив на землю.

Тоді від гурту відійшов якийсь казак і наблизився до них.

— Хто ви?—запитав він так, ніби, почувши відповідь, у кращому разі збирався прогнати їх геть.

— З ким маю розмовляти?.. Мені треба взнати, чи там, де треба, я опинився.

І Богуш і казак з голосів впізнали один одного, а при місяці так добре було видно їхні постаті, що в нікого не було сумніву ні щодо гостя, ні щодо господаря. Перед Богушем стояв сам Чунас. Але цей старий хитрий кочовик удав, що він не знає жодного з приїжджих.

— Ми чесні адаї!

— А я начальник з Кара-Кугу. Я приїхав шукати слідів того чесного адая, що був у мене за завгоспа. Ти, Чунасе, добре знаєш мене!

— Хто привів тебе, начальнику?

— Якщо я скажу, що доїхав сам, ти ж не повіриш?

— Будь гостем, заходь до к і з і!—І Чунас комусь щось крикнув. Якийсь чоловік попростував до овець, що стояли біля озера.—Ти і твій чоловік, мабуть, з дороги потомилися? Певно хочете їсти?

— Не буду, Чунасе, я в тебе гостем. Нехай мене прийме на ніч хтось з бідних родичів.

— Як хочеш!—Чунас покликав того чоловіка, якого щойно послав до овець.

Він постояв якийсь час мовчки перед Богушем. До нього підійшло ще кілька чоловіка, розгублених і вражених несподіваною появою та відвертістю цього начальника. Богуш, кинувши коня на Коте, і собі попростував до них. Його впустили до гурту, ніби тільки для того, щоб краще оглянути. І Чунас, і інші не зводили очей з нього, чекаючи якогось вчинку чи слова, що остаточно б з'ясувало його приїзд. Вони шепотіли між собою, і Богуш чув, що вони не вірять, ніби з ними більше нікого немає: дехто догадувався, що міліція заховалася в очеретах біля озера. Хіба б він насмілився інакше прибути до Чунаса?.. Але начальник не показував, що перевага на його боці, він був спокійний, ні на кого не кричав, не нахвалявся, і видавався беззбройним, хоч і був при зброї.

— Ти кажеш, що приїхав шукати слідів свого завгоспа?—спитав Чунас.—Але невже вони ведуть до нас? Він давно покинув наш аул, і після того ми його не бачили! Якщо не віриш, спитай в інших! Вони тобі скажуть, що я не брешу!

— Якщо я тут не знайду нічого, то й поїду назад!—відповів Богуш.

— Тоді йди, начальнику, спати! Вдень видніше буде шукати!—Він покликав якогось казака і, показавши Богушеві на нього, запропонував переночувати в його юрті.

— Ні!—хитнув головою начальник з Кара-Кугу,—покажи юрту Кудеманового брата...

— У нього немає власної!

— Хіба Кудеманова йому не дісталася в спадщину?

— Невже Кудеман умер?—Це запитання Чунас намагався сказати якомога байдужіше, але схвильованість, якої він не здолав стримати, зрадила його. Щоб ніхто не подумав лихого, він додав голосом, повним жалю:—Як шкода було б, це був єдиний вчений між нашими адаями!

— Він живий, хоч може й не на довго!

— Чому ж ти питаєш про спадщину?—розсердився Чунас.

— Бо його давно вже немає в аулі, і ви мабуть його поховали...

— Зате ж у нього є дружина та дитина...

— Дозволь же переночувати в його юрті!

— Про мене! Тільки Фатіма, напевне, ще спить. Її треба попередити, щоб трохи прибрала та постелила...

До Кудеманової юрти, що стояла на краю аулу, старий пішов сам. І тепер ті, що стояли віддалік, наблизилися до Богуша. Вони намагалися протиснутися якомога ближче до нього, і не зважаючи на присутність Чунасових братів, обережно махали йому. Дехто із старих наймитів з якимсь натяком сумно хитав головою. Богуш ніби цього не помічав. Він вирішив покищо стежити і не втручатися, але Коте про якого багато хто забув, давно вже підвів коней до гурту і нишком розмовляв прощось з тими казаками, що стояли позад Чунасових братів Та це шепотіння якого попервах зовсім не помічали ні Чунасові брати, ні ті, що були

біля них, стало сміливіше, голосніше, привернуло увагу інших.

— Уже час спати!—сердито сказав один з Чунасових братів.

— Йди, а ми погомонимо!—відповів хтось із задніх.

— Про віщо вам балакати?—У цьому вигуку почулася загроза, але вона ні на кого не вплинула. Богушева присутність зробила людей хоробрішими: один казак, в якого крізь дірки штанів та сорочки просвічувалося на місяці тіло, удавано приязно поклав старшому Чунасовому братові на плече руку. Той відразу скинув її з себе і відскочив назад, ніби це був удар.

— Про Кудемана ми балакатимемо! Невже тобі цікаво слухати?

— Начальнику,—звернувся вроді і до Богуша другий брат,—не вір цим брехунам. Їхня невдячна зненависть не знає меж. Вони злодії, вони баранту вчиняли. Про це скажуть інші!

— Сам ти брешеш!.. Ти з Чунасом недавно їздив до Кара-Кугу, спалив там будинки, щоб прогнати людей туди, відкіля вони приїхали...

Та цьому чоловікові, що наважився на такі сміливі речі, не дали договорити Чунасові брати. Вони кинулися на нього, і Богуш побачив, як в одного з них у руці блиснув ніж.

— Тихше!—закричав він.—Геть від нього!

Він одіпхнув старшого брата так, що той ледве не упав. І інші казаки засміялися, коли той став лаятися і сваритися.

— Ти, начальнику, для нас чужий чоловік і не маєш права втручатися до наших сварок.

— Але є закон,—відповів Богуш,—і той, хто свавільно хоче заступити суддю,— злочинець!

— Ти мене захотів залякати ножем!—закричав обірваний казак.—Ти сам боїшся почути правду!

Але знай, якщо не я, то інші скажуть! Даремно ти думаєш, що ми довіку боятимемося! Кінчилося твоє панування!

Сміливість і обурення, люте, нестримне, цієї хвилини, як раптова пошесть, охопило усіх. Кричав не один обірваний казак.

— Ти розігнав одних, обдурив других і хочеш тепер із своїм Чунасом та своїми попихачами повтікати, щоб врятувати собі шкуру!

— З нами начальник! Він взнає правду!

Зчинився такий галас, що вже не можна було розібрати, хто і що говорить. Мовчали тільки Чунасові брати. Вони стали окремо від усіх і поволі відступали до юрти.

— Замовкніть, люди!—почувся старечий голос.— Дайте мені сказати! Я старший від усіх вас і найбільше бачив.

З гурту вийшов, спираючися на палицю, дід. Він був без шапки, і його непокрита голова біліла сивиною, як паморозь.

— Начальнику,—звернувся він до Богуша,—ти не знаєш мене, але з моїм сином ти добре знайомий. Я—Кудеманів батько, я брат у других Чунасові. Колись, багато літ тому, і в мене було трохи худоби, і я був господар. Та надійшла люта зима, мій верблюд, двоє коней, вівці подохли під час ожеледі. І тоді мені допоміг Чунас. Його добра я ніколи не забуду. Мене Чунас узяв із усією родиною, як дурних наймитів. Я двадцять п'ять літ працював на нього, але що я заробив? У мене, крім цього бешмета та облізлого кожуха, в якому і воші перестали плодитися, нічого немає! Мене узимку не пускають грітися в юрти... Я заробив нарікання: мені кажуть, що я дурно живу на світі і що час умирати!..—І повернувшися до Чунасових братів, він хрипким голосом, захекавшися із хвилювання, спитав:—Чи може брешу?—На цім слові його

спокій зник остаточно. Щось порвалося у нього таке, що мучило його і не вкладалося в слова. Він раптом сердито стукнув палицею по землі із такою злістю та розпачем, ніби бив нею найзапеклішого свого ворога. Його старечі хорі очі стали блискучі, але він не плакав.

Натовп змовк. Зідхання пронеслося по ньому, коли старий затрусився, як у пропасниці, і голова йому затремтіла на плечах.

— Скажи, Обболе, скажи, Мухамеде, де ви ділі мого сина, мого Кудемана?

— Він живий, старий,—заспкоюючи діда, відповів Богуш,—але ми знаємо, хто хотів його звести з світу!

— Кудеман—злодій!—скрикнув один з Чунасових братів,—Кудеман—ледар!.. Його слова, як у поганої собаки, що гавкає на вітер.

— А хто його зв'язав та кинув на березі с о р у із моїм завгоспом та товаришем з райпарткому?—і Богуш вже не володів собою. Його голос гримів над натовпом, мимохіть вириваючи у людей крики помсти, співчуття, обурення.— Хто розстріляв тих двох товаришів?.. Чи може вони живі?.. Чиї руки в крові, як не ваші?

Це була новина для всіх. Ніхто нічого не знав про долю тих двох людей... Мовчанка настала після Богушевого запитання. Чунасові брати та їхні прихильники збилися тісною купою біля юрти, ніби думали оборонятися. Проте, старший, Оббол, відразу побачив, що це не полегшило б становища їхнього. Він вдався до хитрощів, стільки разів вживаних і таких надійних колись.

— Адаї!—звернувся він до натовпу. Його голос був певний і гучний.—Якби навіть хто із вас убив тих двох ворогів, з яких один був зрадник-адай, то хіба він не герой? Заради кого він зробив це?.. Чи не заради волі адаїв?.. Ті, що захищають права

наші, спалили будинок із кригою цьому начальникові... Бо раніше навіть біля Кара-Кугу ми майже ніколи не бачили чужинців, а якщо вони з'являлися, то скоро зникали. Сила була в адаїв! Їх боялися! Тепер цей начальник насмілився і сюди заїхати! Зрадники проказали йому дорогу до цього пасовища, віддали йому воду, він відбере від нас пашу і зажене адаїв далі в пустелю, щоб вони поздихали там з голоду та спраги... Поки були старші та менші з адаїв, вони були міцні, дужі, як кулак велетнів, а тепер хочуть поодрізувати найголовніші пальці і сказати тим двом-трьом, що зостануться на руці: ви—кулак!.. І ви вірите?

Обірваний казак перший зареготав. Засміялися голосно та сміливо й інші. Повітря тремтіло від цих вибухів чоловічих голосів. Здригалися Чунасові брати, вужчі ставали їм блискучі білки очей, і Богуш, що стежив за ними, сподівався небезпеки з їхнього боку, бо бачив, як сіпалися їм руки та стискалися кулаки.

— Смішиш нас, Обболе!—промовив обірваний казак.—Нам від того не легше було, що ти почував себе міцним і дужим. Ти намагаєшся обдурити нас. Ти поглянь, кого більше! Ми сами власними руками скрутимо тобі руки і віддамо до суду!

Цієї хвилини з крайньої юрти почувся жіночий змучений і розпачливий крик.

— Що таке?—спитав Богуш.

Кілька чоловік кинулося на край аулу. Якась постать вибігла з юрти, перестріла їх. Вона спинилася і показала рукою в темряву. Один тільки чоловік зостався з нею, а інші щосили побігли далі. У жіночім голосінні було стільки муки та зненависти, що воно швидше скидалося на скигління болюче пораненої тварини.

— Це Фатіма!—промовив хтось із казаків.

— Хто?—спитав Богуш.

— Кудеманова дружина!

— До неї пішов Чунас?—раптом згадав Богуш і послав до тих казаків, що побігли за аул, Коте, який відразу скочив на коня і помчав чвалом.

Це несподіване замішання ледве не скінчилося нещасливо для самого Богуша. Жінчин голос привернув увагу людей і примусив їх цієї хвилини забути про Чунасових братів. І раптом, коли усі дивилися услід Коте, що зник у темряві після розмови із жінкою, пролунав крик того самого обірваного казака, який перший з усього аулу насмілився загрожувати Чунасовим братам.

— Не пускайте їх!—гукав він.—Адаї, не давайте їм входити до юрти!

Він один тільки й пильнував ворогів.

— На поміч!.. У Чанасовій юрті зброя!

Місяць, що поволі заходив і в міру цього накидав більшу темряву на землю, сховався за очеретами озера. І люди і юрти раптом зникли у чорноті безмісячної ночі. Але казаки кинулися на голос, і за хвилину стало видно, як здригнулося кізі.

— Не пускай! Не пускай!—кричав хтось.

Шалена боротьба у темряві, де кожен міг бути другом і ворогом і де тільки тіснота не дозволяла скористатися з ножа, не дала переваги Чунасовим братам. Видющі очі впізнали їх. Богуш, що разом з іншими пробився крізь гурт і опинився біля входу до юрти, припинив цю небезпечну сутичку. Вперше за все своє життя у пустелі він ладен був ужити зброї.

— Назад!—з якимсь хрипом та зідханням, що вирвалося йому із стиснених грудей, гукнув він.— Обболе, Мухамеде, стрілятиму!

Зброї ніхто не бачив, але кожен почував, що це не звичайні нахваляння. Ті, що намагалися продертися крізь натовп до юрти, поточилися назад, збиваючи один одного з ніг.

— Начальнику, пусти мене до кізі!—почув Богуш голос обірваного казака.—Я дивитимуся, щоб наші баї не пролізли туди з іншого боку!

— Будь там і не випускай нікого відтіля! Ми потім зробимо трус!

Ледве зайшов казак до юрти, як натовп знову захвилювався.

— Тримайте їх!

— Стій!

— Куди тікаєш?

З цими вигуками люди кидалися у темряву. Біля Чунасових прихильників утворилося коло. І коли Богуш підійшов до гурту, вони стояли з усіх боків, оточені своїми роздратованими бідними родичами.

— Хотіли перестріляти?

— До кізі вдиралися?

— Думали, довіку боятимемося?

Ці слова поринали у морі зненависти олютілих людей, що, здавалося, збиралися розправитися із своїми ворогами самосудом.

— Не займайте їх! Суд знайде їм кару!—неймовірними зусиллями поборюючи у собі те почуття, що охопило інших, спокійно сказав Богуш.

— Чунасові брати усі тут?

Хтось догадався запалити жмут сухого очерету що кинув відблиском полум'я на баїв. Мовчазні й байдужі стояли вони, але жодний з них не наважився піднести своїх очей, випростати гордо голову. Якийсь наймит, ледве стримуючи радість перемоги, почав обходити та обдивлятися Чунасових прихильників.

— Ти, Мухамеде, тут?

— Подивися, де Оббол!—закричав хтось за Богушевою спиною.

До баїв підскочив чоловік із новим жмутом очерету. Він високо підніс над натовпом свою руку,

і усі побачили, що між переможеними ворогами немає Оббола.

— Де твій брат?—спитав Мухамеда Богуш.

— А відкіля я знаю,—відповів Чунасів брат.—Шукай його!

— Він утік! Він утік!—прошепотів натовп.

Хтось хотів побігти ловити його, та в темній ночі це було б безнадійно.

— Треба звільнити якусь юрту, щоб краще стерегти!—сказав хтось з казаків.—Тільки завтра ми зможемо відвести їх до Кара-Кугу, а відтіля до міста!

Коли їх почали поодинці відводити, до Богуша під'їхав Коте, оточений тими казаками, що бігали до Кудеманової дружини. Жінка йшла перед конем, вона вже заспокоїлася, не плакала й мовчала.

— Що там сталося?—спитав Богуш.

— А от дивися!—І він під'їхав набік конем.

— Чунас... Чунас...

Старий стояв, боязко ворушачи головою, ніби сподівався, що його битимуть. Його постать якось дивно поменшала на зріст. Він видавався нещасним і жалюгідним. Видно було, що він проводить очима кожного із своїх однодумців, якого вели до юрти. І раптом він заплакав, захлипав, затуливши своє лице рукавом Потім упав перед Богушем навколюшки.

— Начальнику!—прошепотів він.—Я старий, я невинуватий! Змилосердься наді мною!

— А ти мав жаль до Кудемана та моїх товаришів?

— Я невинуватий, то не я робив,—шепотів Чунас.

Кудеманова дружина, яка довго мовчки дивилася на нього, що плазував по землі, сердито плюнула.

— Тепер ти просиш!—закричала вона, з огидою штовхнувши його ногою в спину.—А хто мене мучив та нахвалявся, що вб'є? Як ти мене просив,

аби я тільки не казала, що ти узяв уночі мого чоловіка та тих, що ночували в нас? Ти хотів зарізати мене, як я закричала?—І, повернувшися до Богуша, промовила:—він тихий зараз, але, якби я не вирвалася та не збіглися люди, я вже б не змогла говорити з тобою!

— Він тікав?—спитав Богуш у Коте.

— Ми його впіймали біля верблюдів!

— Встань, Чунасе, це не пособить!

Старий підвівся, не перестаючи плакати. Хтось із казаків узяв його за руку, щоб одвести туди, де вже зібрали багатьох таких, як він.

XIII

Коли ранкове світло прогнало темряву під хащі очеретів, Богуш, що спав чугливо і нервово після турбот ночі, не раз протирав очі. Те, що він бачив, було таке несподіване й нове, що його вуста не переставали шепотіти. Він довго стояв, заклавши руки за спину, коли вийшов за аул. Його очі раз-у-раз обводили цей справді гарний цього ранку краєвид, де було так зелено, що від незвички до яскравих сліпучих барв виступали сльози. Трава горіла фосфоричним холодним вогнем, світанковий вітер ворушив це багаття, що вкривалося парою, як димом, зривало із себе зеленими хвилями кошлате покривало, яке, при перших сонячних стрілах, вбите ними, втратило життя і непомітно розтало.

— І це недалеко від пісків!—прошепотів Богуш.

Тепер йому стало ясно, чому про існування цього великого плодючого шматка землі ніхто не знав, крім цих адаїв, які й сами мабуть випадково сюди забралися. Навкруги, з усіх боків, стояли густі очерети, невеликий просвіг виднівся тільки біля моря. Ця земля так мало підвищувалася над його рівнем, до якого вода виходила вузьким клином,

що її ніяк не можна було побачити з води: зелень та густі хащі північних очеретів зливалися відтіля в суцільну масу. Найвидючіше око не знайшло б входу до прогалини за якісь два-три кілометри. Це швидше був острів, хоч затоки, які обводили його з півночі, поволі висихали через піски, що сунули з пустелі,— безперечно, вони колись зосталися б без води.

— У найближчому часі треба поглибити річовища на затоках!—І при цьому натякові на нову роботу Богуш солодко потягся.

Він насилу примусив себе осідлати коня, так йому важко було позбутися непорушности, що наповнила його істоту під час цього споглядання.

Час було починати буденні оглядини, без прикраси фантазії, без мрій, серйозно, діловито, як господареві. Треба було довідатися, що за грунт тут зверху, яка його вологість і чи глибока вона, які трави ростуть на цій землі, на скільки кілометрів у поперечному перекрої тягнуться очерети, що за ними. Попросивши казаків викопати глибоку квадратову яму, він від'їхав від аулу.

М'яка, звогчена росою трава спокушала коня, і Богушеві доводилося міцно тримати поводи та раз-у-раз стискати шенкелями свого огиря.

Земля була скрізь однакова, масна і брунатна, як мул. На ній не було безплідних глейових місць, що жовтіють лисинами і серед родючих степів. Якась ріка, що давно вже висохла чи повела іншими місцями свої води, колись у гирлах своїх, які були на цій прогалині, віками накидала мул, що вкривав і примушував згнивати багату водяну водорослинність. Тепер від неї тільки й сліду було, що грунт. Скільки річок, без наслідку змагаючись за своє існування, безперестанно зміцнюючи русла, щоб знайти собі вихід і пробити дорогу між невблаганними пісками, вмирає в людських очах!

Очерети захопили смугу завширшки на чотири кілометри. Крізь них понад дві години пробивався Богушів кінь, за ними лежали в далині бархани, що понакидали піску і на зеленій траві, яка каймою обводила з півдня пустелю. Богуш не помилився,— тут не було солонців, але разом з тим, з примхи природи, яка накидає безліч води у тих місцях, де вона стає солона, тут не видно було ні одного озера.

Задушливою спекою, від якої раптом висихає слина і з'являється спрага, віяло з півночі, від барханів. Над обрієм стояв жовтий пил. Він обарвлював небо на прикрий неясний колір, призвістку наступних вітрів, що вже захопили у повітрі порошнисті піщинки.

Богуш вернувся старою дорогою до прогалини. Він пустив поводи коневі на шию і поринув у свої мрії. Що могло бути кращою за них? Уява його заносила за рік, за два в майбутнє, коли замість невисокої степової трави, виросте, щедронапоєна земними соками, сіянка, яка дасть в десять, двадцять разів більше сіна худобі, що взимку не здихатиме з голоду та холоду. Він вже в думці обрав місце для майбутніх будинків, розташував їх біля озера, що даватиме майбутнім промислам солодку воду для пиття. Що станеться з цим місцем, коли незаймана цілина, досі топтана ногами тварин і майже засуджена на таку саму долю, як і інші пасовища, які зникли, заглинені пустелею, через дикунське поводження, коли її вперше, розірвавши чересламн корінці диких рослин, плуги вивернуть на своїх вичищених, блискучих лемешах масні брунатні скиби! Скільки збережеться вологи, такої дорогої під пекучим сонцем! Що буде тоді, бо, за словами адаїв, тут трава не вигоряє до самої осени? Де ще можна знайти, на сотні кілометрів навкруги, таке місце? Де ще можуть

бути такі умови для радгоспу? Який бажаний сусіда з нього буде промислам!

Якби Богуш був не такий захоплений цими думками, він би почув недалеко від себе якийсь підозрілий обережний шум. Але він був у тому стані, коли людина забуває усе на світі. Тільки кінь, що раптом швидше пішов по грузькому мулі, прищулив вуха.

— Тихше!—Богуш притримав його, натягнувши поводи. Але огир, ніби передчуваючи щось, намагався якомога швидше вибратися з очерету.—Та що з тобою, дурню! Злякався чого чи що?—І ледве він це сказав, як повз нього просвистіла куля. Кінь чи від пострілу, чи від того, що його господар здригнув, став дибки і понісся чвалом, розкидаючи на всі боки грязь і ламаючи сухий очерет. Богуш насилу його спинив. Тікати від небезпеки була не його звичка. Він став на стремена, і його голос лунко прогримів над краєм прогалини.

— Який це чорт балується?

Ніхто не озвався. Не чулося ніякого шуму. Можна було подумати, що це все почулося, алеж кінь і досі тремтів та з опаскою поглядав ліворуч.

— Хто там?—ще дужче закричав Богуш.

Та й цього разу тільки луна прокотилася над очеретами.

Він навіть схопився за мавзера, думаючи, що постріли допоможуть взнати того, хто пустив на нього кулю, але його настрій, що за хвилину став такий, як і раніше, не дозволив йому цього зробити. Він повернув до аулу так спокійно, ніби нічого не сталося.

Та казаки почули цей постріл. Кілька вершників щосили бігло назустріч Богушеві. В одному з них він впізнав того хлопця, що привів їх до озера і що через страх перед Чунасом зоставався ночувати в очеретах.

— Хто стріляв?—спитали вони схвильовано.

— Чи я можу знати? Мені не видно було! Треба було б погнатися у той бік, відкіля пролунав постріл, та я не знаю гаразд цих місць, і так ледве не заблудив. А поза тим,—посміхнувся він,— мені не хотілося жертвувати своїм життям!

— Начальнику!—озвався хлопець, що був за проводаря до озера,—я знаю, хто на тебе стріляв... Це Оббол!

— Який це Оббол?—спитав Богуш, бо він, заклопотаний іншим, забув, що один Чунасів брат утік.

— Я його сьогодні зустрів в очеретах,—говорив далі казак, не зрозумівши його.—Він поїхав верхи...

— Де ж він узяв коня?—здивувався Богуш.

— Він сів на мого,—почервонівши сказав казак.

— Роззява!—вилаявся Богуш.—У нас не так багато коней, щоб дарувати їх.

— Але він і мене міг вбити, якби знайшов. Я був переляканий на смерть!..

— Ми його зараз впіймаємо! Він від нас не втече!—сказав хтось з гурту.

— Не варто його ловити! Він довго не протримається сам. Йому треба їсти й пити! Голод та спрага примусять його прийти якщо не до нас, то до іншого аулу.

Казаки не послухали його. Їхні розшуки, що тривали кілька годин, не дали ніяких наслідків. Вони натрапили на слід, який визнали за Обболів, але дійшли ним до мілкої затоки, що заходила рогом від моря в очерети, і далі загубили його.

— Необережний ти, начальнику!—сказав Коте, що, спавши, не чув пострілу і довідався про нього, коли до аулу повернулися казаки.

— Обережніший, ніж ти думаєш. Я ж не погнався, а можливо, що той Оббол і стріляв для того, щоб заманити мене!

— Не треба так роз'їздити, поки є небезпека!

— Мені треба зробити своє діло, Коте!—І, щоб змінити розмову, Богуш став оповідати про наслідки своїх оглядин.—От, роботи буде! Тут годящої під сіножаті землі до двох тисяч га! Ти уявляєш, що це таке?.. Якщо одну голову покласти на один га, то й тоді матимемо отару мало не на дві тисячі голів!

— Пробач, начальнику, але ти чудний якийсь, як дитина. Тебе ледве не вбили, а ти про голови!— з досадою сказав грузин.—Треба думати про те, щоб вибратися відціля швидше, поки той клятий Оббол не назбирав банди, що на самих коней наших спокуситься!

— Ну, що ж? Сьогодні вночі і поїдемо. За цей час, поки ти спав, я майже все, що треба, зробив! Треба буде скласти хоч приблизного плана та намацати дорогу між очеретами, бож скоро автомобілі сюди їздитимуть по воду!.. Можливо, доведеться засипати та торувати шлях, якщо скрізь так грузько, як там, де я їхав!

Кінець дня пішов на роз'їзди. Богушеві пощастило знайти вузьку шийку у річовищі затоки із східнього боку. За два-три дні півсотня робітників там зможе насипати дорогу, придатну для автомобілів.

Поки було сонце, Богуша не кидав хороший настрій: він безперестанно переїздив з місця на місце,—до полудня кінь його стомився і решту дня він перебув на верблюді. Але надвечір його охопила якась стома, якої так рідко йому доводилося зазнавати, завдяки своєму міцному організмові. Разом з нею прийшло якесь неприємне передчуття, що не давало вільно зідхнути грудям. Він уже не сам поїхав, щоб оглянути місце майбутнього шляху, а в супроводі Коте та кількох адаїв. Настирливо пригадувалися йому Нестерен-

кові та Ксанині застереження, дивна поведінка жінчина, і тепер, коли минуло перше захоплення, він багато в чому визнав правильність їхніх порад. Його заспокоювало тільки те, що всі небезпечні люди, крім Оббола, були в його руках. Ці прикрі думки спонукали його зробити те, чого б він ніколи раніше не дозволив собі. Коли споночіло і адаї збиралися відводити до Кара-Кугу злочинців, він зайшов до заарештованих. Нагледівши у сутінках Чунаса, він сказав йому:

— Твій брат утік! Він сьогодні вранці на мене стріляв! Чи ти знаєш, що буде з усіма вами, коли з кимсь із твоїх наймитів чи зі мною щось станеться?..

— Начальнику, як же я можу відповідати за нього? Я ж не маю змоги переказати того, що чую від тебе!.. Я й тоді відмовляв його, можеш спитати Мухамеда, щоб він пустив живими твоїх товаришів!

— Кудеман каже інше!—Богуша дратувала Чунасова хитрість,— та це справа суду, він в усім розбереться... Ти запам'ятай, що я тобі сказав!

— Це я й сам знаю! Але, якщо не стане мене та Мухамеда, то він буде тільки радий!..

„Навіщо це я залякую?“ подумав він, виходивши з юрти. „Він же має рацію?“

Богуш сів біля багаття. Дивлячися на полум'я, на його сміливу й спокійну силу, він не відчув припливу бадьорости, як раніше, а ще дужче засмутився... Ніколи ще не був такий Богуш!.. Його подолала невластива йому пасивна покора далі, ніби він скоро мусів умерти.

— З чого це?—він згадав постріл і подумав, що якби краще куля влучила, то його б очі не змогли б споглядати цих палахкотливих високих вогненних язиків.

За звичкою дбайливого господаря, що перед своєю смертю хоче дати найважливіші накази, він вийняв записну книжку.

— Що ти там пишеш, начальнику?—спитав Коте, здивований зміною в його настрої.

— Заповіти!—Цей жарт не вийшов у Богуша веселий,— від нього здригнув грузин.

Він довго писав, потім поклав олівця і вирвав з книжки кілька аркушів.

— Віддаси це Нестеренкові, якщо зі мною щось станеться!—І коли Коте з недомислом та страхом узяв у руки папірці, він додав:—І на словах не забудь переказати, щоб неодмінно відрядили Кудемана лікуватися! Чуєш? Чого б це не коштувало!.. До Криму чи Кавказу — хай скаже лікарка.

— А ти хіба сам не скажеш?

Та Богуш не чув нічого. Одірвавши аркуші, він довго задумливо дивився на вогонь. Його пальці крутили олівця, вони ніби не хотіли і не насмілювалися далі писати.

— Ще щось? Може, я перекажу?—тихо спитав Коте, ковтнувши слину, що заважала йому вільно сказати ці слова.

Помітивши хлопців смуток, Богуш удавано весело хитнув головою.

— Не журися, Коте! Це ж доручення про всякий випадок!

— Ну, тоді я к бісу порву твої прокляті записки! Вони мені руки печуть!

— Ні, хай лежать цілі!—Богуш схилився над книжкою.—Розведи краще вогонь!

Коте бачив, як Богуш вириває аркуш по аркушу з книжки і кидає на вогнище. Йому хотілося звернути начальникову увагу на те, як потоншала книжка, але у того був такий вигляд, що він не насмілився нічого сказати.

Нарешті, Богуш написав якусь коротеньку записку, що начебто його задовольнила. Він тримав перед собою папір, чомусь посміхаючися. Коте, що не здолав стримати своєї цікавости, нахилившися над

Богушевим плечем, прочитав перший рядок, де стояло лікарчине ім'я. Далі читати йому не стало сміливости.

Коли начальник згорнув записку і віддав її хлопцеві, той важко зідхнув.

Верблюди вже були запряжені у гарби. Люди, що мали супроводити Чунаса та його прихильників, повечеряли і були зовсім готові до подорожі. Кілька з них на всякий випадок озброїлися тими двома револьверами та гвинтівкою, які познаходили у Чунасовій юрті і які везли із собою, як речові докази його злочину. Заарештовані сиділи на двох гарбах, щільно притулились один до одного.

Багаття загасло, коли встав Богуш.

— Рушаймо!—промовив він, і з його наказу верблюди потягли гарби. Вершники їхали по боках возів, ззаду і спереду, замикаючи колом пильної охорони своїх колишніх господарів. Богуш, понуривши голову, притримував коня, щоб бути останнім. Коте намагався їхати поруч нього, хоч йому наказував начальник доглядати за Чунасом і бути біля гарб.

— От вже й до очеретів під'їздимо!—промовив Коте, думаючи цим сказати зовсім інше.

— Їдь вперед! Ти знову біля мене!

— Чом ти мене проганяєш?—розсердився хлопець.

— Мені хочеться бути самому!

Коли Коте став слух'яно від'їздити від нього, він знову покликав його до себе.

— Дай назад листи!

Хлопець з радістю витяг з кишені папери. Він віддав йому усі записки, але начальник вибрав тільки одну, найменшу, а інші повернув.

— Ці хай у тебе!—і потім зосереджено дивлячися на папір, не наважуючися його нищити, сховав у кобур, та другої хвилини вийняв відтіля і розірвав на дрібненькі шматочки.

Здавалося, разом із своїми словами, написаними на папері, він розвіяв свої підозріння та побоювання, що нагнали на нього таку похмурість. Він засвистів і ближче під'їхав до гурту.

— Знаєте, як ми назвемо це озеро?—голосно спитав він у казаків. —Не Чунас-Куль, а Д ж е-т а к і-Куль!— Йому вподобалася його видумка, бо останнє слово він повторив кілька разів, не дбаючи про тишу.

— Начальнику! Ми в'їхали до очеретів! Будь обережний!—прошепотів Коте.—Ти так кричиш, що твій голос хто зна куди чути!

— А чого мені боятися?.. Я вже цілком спокійний, мій друже!.. Місяць так світить, що й очерет став прозорий!.. Мені один час було дуже погано. Зроду не переживав такого почуття! Здавалося, що ось-ось хтось тебе стукне зза схованки!.. Та це...

Він не доказав. В очеретах лунко, моторошно несподівано розлігся постріл. Як від вітру, що часто прокидається, від нього здригнули молоді волотки рослин, і зашелестіло тонке цупке листя. Свисту кулі ніхто не чув.

Толочучи хащі, до Богуша повернулося кілька адаїв.

— Хто стріляв? Куди?—стривожено питали вони.

Гарби спинилися. Коте не зводив очей із свого начальника, вони йому стали великі та глибокі.

— Це, мабуть, у мене.—Богушеві вуста скривилися, і декому здалося, що він посміхається, але його голос був тихий й знесилений. Він повернув голову до Коте.—Скажи Ксані Михайлівні...—І його тіло, що ці кілька секунд трималося рівно на сідлі, хитнулося. Він би звалився з коня, якби його не підтримав грузин.

— Начальнику!—в розпачі закричав хлопець. Він міцно схопив його за плечі, що вперлися йому

в груди, і, сіпаючи їх, безтямно питав:—Що? Що казати?

Начальник не сказав більше нічого. З правого боку на його френчі видно було чорну дірку, ніби пропалену жариною, з якої дуже скоро потекла густа кров, що замазала Коте пальці.

— Ми його наздоженемо! Ми йому покажемо!— закричали ті адаї, що були біля Богуша.

Вони ж тієї хвилини кинулися в очерети. Але Оббол вже виїхав звідти. Його силует промайнув по прогалині і зник десь у нових хащах.

— Переженіть цих паскуд на одну гарбу!—закричав Коте. Але Чунас боячися самосуду, перший сплигнув з дивною на його літа моторністю і побіг до другої гарби. Інші теж враз посхоплювалися. Їх підганяли важкими канчуками олютілі вершники.

— Не смійте бити!—сказав Коте,—з ними розправляться де слід!

Якби не ці слова, то напевно жоден з баїв не доїхав би живий до Кара-Кугу. Вершники неохоче послухали наказа. Вони допомогли Коте зняти Богуша з коня поклали його на підводу, підгорнувши під його тіло свіжої трави, обережно зняли френча та розірвали сорочку, щоб можна було перев'язати рану.

— Як тече з нього!—витираючи рукавом сльози, шепотів Коте.—Що робити? Що діяти?

Один адай скинув свого бешмета і хотів ним обгорнути Богушеві груди.

— Не смій!—закричав Коте і мерщій скинув верхню сорочку, думаючи спідню вжити на перев'язку.

— На рану, на рану накладайте йому побільше!— говорив він адаям.—Сорочка в мене зовсім чиста, я вбрався в нову білизну, як виїздив...

Вони вкрили Богушеві груди, на яких біла смуга бинта стала чорніти від крови, і знову рушили

вперед, не захотівши чекати тих, що погналися за Обболом.

— Швидше!—І Коте раз-у-раз бив канчуком лінивого верблюда.

В очеретах було грузько, і тільки, коли гарби опинилися за ними, верблюд, розгойдавши свої горби, щосили помчав до барханів, що маячіли, як замерзлі хвилі, на заході. Віз, де лежав Богуш, підплигував на грудках затужавілої землі і підкидав його тіло.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Колонія допіру прокинулася. З низького бовдура кухні чорними покрученими нитками вилітав нафтовий дим. Робітники, вбрані в самі труси, з рушниками на плечах, ішли до моря. Шофери, що вчора привезли нові цистерни води, лагодили машини в дорогу. Біля будинку лікарні вже стояв натовп казаків, що ще з вечора поприїздили цілими таборами. Побачивши Ксану, що вийшла на ганок, вони низько вклонилися їй, та вона, завжди привітна й чемна, сьогодні не відповіла і не поспішала на прийом. Вона, обіпершися на поручні, дивилася на схід, де нерухомо лежали піски.

У будинку рипнули двері, та її голова навіть не повернулася. Вона цієї хвилини нічого не чула й не бачила.

— Доброго здоров'я, Ксано Михайлівно!—привітався до неї Нестеренко, що разом з Кремньовим зійшов східцями.

Жінка здригнула і зблідла.

— Як ви мене злякали!—прошепотіла вона з ніяковою посмішкою.

— Чого це?—лукаво спитав Кремньов. У нього сьогодні був гарний настрій, йому хотілося трохи пожартувати, добродушно, по-товариському. Він пильно глянув на неї і, вдаючи, що поправляє пенсне, значуще позиркнув на Нестеренка. Їм обом уперше доводилося бачити такою лікарку.—

У вас дуже змучений вигляд, люба Ксано!— ласкаво сказав він.

Та в неї не було охоти вислухувати його співчутливі та дотепні слова, і вона розсердилася.

— Я в свічадо не дивилася!

— Можна подумати, що ви не спали цілу ніч.

— Мені байдуже, що можете подумати!

— Ксано, що з вами?—здивувався інженер.— Чому такий тон?.. Я не розумію!

Даремно Нестеренко, що не любив сам сваритися і не терпів сварок між іншими, махав на Кремньова. Інженер на нього не зважав і, кінець-кінцем, дійшов того, що став кепкувати з жіночої вдачі, в якої таке діткливе серце.

Лікарка на нього так зневажливо поглянула, що він відразу замовк.

— Покиньте мене!

Ця грубість образила Кремньова. Він зняв капелюша, низько вклонився.

— Пробачте! Якщо я турбуюся вашим здоров'ям та дозволяю собі жартувати з вами, так це тільки тому, що досі ви не виявляли невдоволення з моєї присутности.

Він поволі зійшов з ганку і попростував до ресорки, що вже чекала його.

— Навіщо ви його образили ні з того, ні з сього? Він же поганого нічого не сказав?—лагідно спитав Нестеренко.

— Обридли мені дурні балачки!

— А він же казав правду!.. Ви справді сьогодні видаєтеся хворою. Я б на вашому місці пішов назад до кімнати і ліг спати. Правда, вихідний день тільки після завтра, але ви хіба не маєте права спочити? Ви ж досі не зважали, працювали підряд місяці, як треба було!

— Дядю Ваню, я зовсім здорова!

— Не кажіть, мене не обманите!

Він так це сказав, що бліде жінчине обличчя почервоніло.

— От бачте, я мабуть вгадав!

— Що?

— Цього не скажу!—І він, не перестаючи на неї дивитися своїми хитруватими очима спід сивих брів, гладив пальцями вуси.—Краще мовчати та йти до вишок, а то ще й на мене кричатимете!

— Ні, дядю Ваню, побудьте біля мене! Мені так нудно, що я й сама думаю, чи не захворіла часом.

— От, ідіть, товаришко, краще спати! Сон—це, по-мойому, хоч я й не медик, найкращі ліки! Виспитеся і минеться!

— Я другу ніч не можу заснути!.. Цього досі зі мною не траплялося!

— От бачте, товариш Кремньов сказав правду, тільки він не знає, чого це з вами сталося.

— А ви знаєте?

— Дуже легко догадатися, Ксано Михайлівно. Дуже легко! Поки Богуш був тут, вас не тривожили нічниці. Правду ж кажу?—Він замовк і нахилився до лікарки. Ці слова сказано так звичайно, просто і тепло, що лікарка тільки посміхнулася. Вона навіть не посоромилася хитнути головою, щоб ствердити правильність його думки.—А не стало нашого Богуша, нашого Яні, ми й зажурилися!—жартівливо додав він.

— І дуже, дядю Ваню!

— А цього саме і не треба робити! Треба панувати над собою, а то і робота нам в голову не йде, і їсти не хочеться, і вмитися сьогодні забули...

Ця балачка старого, що скидалася на мову матері до дитини, яку треба розважити в якомусь горі, втішала жінку. Мрійливо, з великою надією дивлячися на нього, вона веселішала. Навіть очі їй стали блищати інакше, навіть обличчя порожевіло, ніби вона раптом видужала.

— Мені аж легше стало!—здивовано промовила вона.

— І це тільки через те, що ми згадали нашого начальника. Та тільки даремно ми турбуємося, Ксано Михайлівно! Він вернеться живий і здоровий. Нічого йому не станеться! Не в таких перепльотах бував!.. Учіться в нього поводитися! Ви думаєте, він того не почуває, що ви? Мені видно з обох боків однаково, а Богуша я знаю краще, ніж вас. Проте, як ми його не благали, не просили, не молили, він не кинув своєї думки і поїхав, бо справді, йому, як начальникові Кара-Кугу, треба було їхати!

— Так ви певні, що він живий?

— Як за самого себе ручуся! Він не з тих, що геройства вчиняють заради геройства!

— А я не вірю! Мені хочеться думати так, як ви, а не можу!

— Як дві доби безперестанно уявляти собі найгірше, що може статися, то можна у всьому переконати себе!

— Але те найгірше і на вашу думку може статися?

— Неможливого нічого немає!

— Коли він вернеться?

— Сьогодні мабуть! Довго він не може затримуватися. Води нам треба. Після того, як нам спалено запаси льоду, робота наполовину стала... Він там не засидиться,—другого ж фронту чекаємо! Та й з тресту скоро попріїздить начальство, він знає про це!

— Ну, час і на роботу! Спасибі за розвагу!

— А може б ви все таки пішли заснули?

— Е, ні! Народу чекає багато!—Вона повернулася до натовпу, що стояв біля лікарні і привітно замахала рукою —Он стоять два пацієнти. Вони мене надзвичайно цікавлять. Інший би лікар, що працює над дослідами, за самі їхні історії хвороби

хто зна що дав би! Вони акуратно приходять, треба й мені не обдурювати. А то раз одішлеш назад, то вже більше не побачиш!

— То йдіть тоді! А мені ще треба запрягти коня, бо товариш Кремньов поїхав без мене.

Вони зійшли з ганку. Люди, що чекали на прийом, розступилися, щоб дати лікарці дорогу. Антонина, що чергувала сьогодні у лікарні, вже склала список і передала його Ксані. Вони, обійшли з нею ті палати, де лежали хворі. Лікарка сьогодні поспішала з оглядом свого стаціонару. Перегортаючи температурні аркуші та питаючи про самопочуття вона була неуважна, бо перед очима стояв Богуш, а сама згадка про нього викликала тужливий біль. Опинившися в своєму робочому кабінеті, вона ніби трохи заспокоїлася. На щастя, не зважаючи на безсонні ночі, їй стало сили працювати.

Проте, хоч вона і намагалася сумлінно виконувати свої обов'язки, думки не слухалися її і заносили її фантазію далеко з цієї кімнати. Вистукуючи хворого, вона в той час шукала причини своєї надмірної вразливости та сантиментальности.

„Мені буде сором дивитися у вічі Богушеві, як він приїде! А що Нестеренко оповість мою розмову з ним, то в цім немає сумніву. Яка я необережна!—думала вона.—Але чого я боюся?.. Хай буде, що буде, аби тільки він приїхав живий!" Вона зблідла, уявивши собі сумну процесію з мертвим Богушем, і раптом здивовано поглянула на хворого, що ліг з її наказу на канапу.

— Ви кажете, що вам коле в грудях?—спитала вона, ледве зрозумівши, що вона зараз оглядає хворого.

— Ні,—посміхнувся чоловік. Це був робітник з колонії, свердлій, якого вона добре знала.—Я казав, що мені болить поперек, а груди мене ніколи не тривожать!..

Знадвору почувся галас. Вікно кабінету виходило до моря, і з нього не можна було бачити що сталося в колонії.

Ксана випросталася і насторожилася,—тепер вона зовсім забула про хворого. І робітник, ображений такою неуважністю, став натягати сорочку. Він підійняв рурку, що випустила з рук лікарка, почувши метушню, і вийшов з кімнати.

Вона стояла нерухомо, напружено дослухаючися до кожного слова, що долітало крізь стіни. Та говорило заразом багато людей, і нічого не пощастило розібрати. Найпростіше було вийти з лікарні і довідатися про причину цього галасу. Але Ксана не наважувалася.

У самому будинку було тихо, усі, крім хворих, повиходили надвір.

— Що там? Що там може бути?—шепотіла вона розгублено, стоячи серед кімнати. І думка, що не кидала її ці два дні, тепер збудила такі почуття, що вона, не здолавши стояти далі, знесилено підійшла до стільця.—Що з моїми нервами? Чому так на мене впливає кожна дрібниця?.. Може я справді занедужала?—Її рука напівсвідомо потяглася до термометра, та цей реальний захід визначити стан організму здався їй недоречним і смішним.—Але, якщо я здорова, то я ж можу піти й подивитися, що там таке? Можливо, там нічого не сталося—завелися робітники чи посварилися в черзі кочовики?.. Але чого так тихо?

І справді, після вигуків та запальних слів настала мовчанка. Від цієї тиші Ксані стало моторошно. Тільки змалку, настрахана вечірніми оповіданнями та казками бабусиними, присмерком та завиванням завірюхи в бовдурі, вона переживала щось подібне.

Важким зусиллям вона підвелася з стільця. Дивно їй було бачити, що зараз день, сонячний день, з ясною безмежною хвилястою голубизною моря, із

сліпучим світлом, що ріже очі. Вона зідхнула. Груди неприємно нили.

У сінцях почулися кроки. Вона впізнала важку швидку ходу Антонини. Дівчина мабуть поспішала, бо перші двері, які вели до коридору лікарні, так розчинилися, що від їхнього доторку здригнули тонкі серединні стіни.

— Сюди! Обережно!—почула Ксана голос дівчини.

І тоді вона сама кинулася до дверей, і не відчинила їх, а вдарила руками й грудьми.

— Що! Що таке?—закричала вона.

Перед нею стояла Антонина: її двері ледве не збили з ніг. Дівчина була спокійна, принаймні зовні.

— Заспокойтеся, товаришко Ксано!

— Що там?—Лікарка дивилася в сінці, з яких поволі входило до коридору кілька чоловік. Її очі, що попервах погано бачили в сутінках неосвітлених передпокоїв, скоро, коли речі стали виразніші й ясніші, побачили таке, від чого їй відразу похилилася голова і опустилися руки. Люди несли до лікарні на кошмі якесь тіло.

Вона побачила Нестеренка, якому відвисли набряклі, старечі щоки біля вусів і який уникав зустрічі з її поглядом, Коте, з грізними сердитими очима. Стрижака, ще когось і ще когось. Усі вони мовчали, без слів розуміючи один одного, тихо просувалися вперед вузьким коридором, притискуючись до стін..

— Він живий?—спитала Ксана в Антонини, стиснувши їй пальцями руку так що дівчина закусила губи, щоб не скрикнути. Вона сказала це пошепки але її запитання почули всі.

— Я нічого не знаю!

— Він не мертвий?

Антонина здвигнула плечима.

Проте, це видовище Ксана пережила багато легше, ніж сама сподівалася. Після нервової враз-

ливости, якій вона сама не знаходила причини поперваx, їй треба було чекати гіршого від себе. А тепер, після короткого нападу безтямного розпачу, вона збайдужіла, як людина, що вже пережила гірше. Це, що вона бачила, вже її не дивувало і не вражало, бо хіба за ці дві доби її не вимучила, не виснажила уява, яка малювала найжахливіші речі? І те, що Богуш можливо був ще живий, надало їй бадьорости й енергії.

— Швидше несіть його сюди!—тихо і владно промовила вона. Нестеренко, який не плакав тільки через те, що тут було багато людей, здивовано дивився на неї. Він її не впізнавав. Вона сама вийняла з шафи чисте простирадло і застелила ним канапу. В її рухах була певнітсь, хоч вона не метушилася і не квапилася.

Богуша внесли до кабінету. Він був блідий, його обличчя здавалося восковим. Чорне хвилясте волосся, що кільцями поприлипало до крутого чола, давно неголена борода, вуси ще мертвішою робили його шкіру. До штанів, до тіла, до цупкої від висохлої крови перев'язки пристали шматки трави, земля, пил та пісок. Ксана, дивлячись на Богушеві заплющені очі, на стиснені непритомністю, засмаглі, порепані вуста, притулила пальці до його руки і, тримаючи перед собою годинника, до чогось прислухалася.

Усі, що ввійшли до кабінету і зосталися тут, боялися дихнути, поворушитися. Тільки Нестеренко, не зводячи розгублених очей із свого начальника, сумно хитав головою!

Ніби одними грудьми всі зідхнули, коли лікарчині вуста зашепотіли, одраховуючи пульс.

— Живий?—спитав хтось.

Вона сердито поглянула на того, хто це сказав і відразу стала кричати на Антонину, яка була так вражена Богушевим виглядом, що забула про

свої обов'язки.—Ви чого стоїте тут? Негайно на грівайте, стерилізуйте воду.

Коли дівчина вибігла з кімнати, вона почала шукати очима лікпома. Його не було в лікарні, і по нього когось послали. Він, цей завжди полохливий чоловік, прийшов зовсім переляканий.

— Де ви ходите?—гримнула на нього лікарка.— Вас ніколи немає на місці! Прибирайте операційну і негайно!—Лікпом, радий вирватися з кабінету, вже відмикав двері, коли на нього знову закричала Ксана.—Чекайте! Нам треба спочатку приготувати фізіологічний розчин!—І коли лікпом удруге кинувся виконувати наказ, побігши цього разу до аптеки, вона сказала:—Кальцію! Кальцію не забудьте взяти!

Метушливому лікпомові став допомагати Нестеренко, хоч він як людина необізнана з цими речами, більше заважав. Нарешті, потрібні ліки та прилади були віднесені до операційної. Стрижак, Нестеренко та Коте взяли на руки важке Богушеве тіло і поклали його на стіл. Антонина принесла води, і Ксана, обережно змочуючи засохлі ганчірки, розмотувала перев'язку.

— Він утратив надто багато крови!—Про себе, сказала лікарка.—Простерилізуйте шприц, Антонино!—Обізвалася вона до дівчини, що поралася біля примуса.

Поранений не ворушився. На нього сумно поглянули його товариші і вийшли з операційної, причинивши за собою двері. Тільки Стрижак зостався тут, сівши непомітно в кутку кімнати.

Робітники, яким надходив час рушати на зміну, покинули лікарню, але Нестеренко та Коте не захотіли йти з кабінету, доки не кінчиться операція. Вони довго прислухалися до клацання шприців, сердитих вигуків Ксани, дзюрчання води, обережних покваплививих кроків помічників, і секунди здавалися їм годинами. Нестеренко, що довго стримував себе, поперваx по-старечому, з важким охханням, зідхав, а потім замовк і приклав праву руку до очей.

— Перестань плакати, механіку! — сердито обізвався Коте,—і без цього не легко!

— Як же ти його не вберіг, голубе? Га?.. Такого чоловіка і не вберегти. Та за ним, як за дитиною, ходити треба,—витираючи рукавом щоки, говорив Нестеренко.

— Так я винуватий по-твойому?—Грузин розсердився, очі йому спалахнули і щоки почервоніли.

— Та хіба я що кажу?.. Шкода, що воно так сталося!

— Може мені дужче шкода!.. Порозстрілював би без суду таких проклятих баїв! Чого ще з ними в нас панькаються?

— Чи він живий буде?

— Йому навиліт пробило з правого боку груди.

— Він міцний! Погано тільки, що в нього старих три рани.—Старий безпорадно розвів руками.— Прокляте Кара-Кугу! Чи на це Богуш заслужив? Змалку—злидні, потім—війна, далі робота без сну, без відпочинку. Єдина радість була в чоловіка—дати користь, забувши себе, поховавши в цій пустелі. І от!.. Подяка!..

— Годі тобі голосити! Гірше за ворона того! Ніби ховаєш начальника! Може він видужає?

— Якби то,—сумно промовив Нестеренко.—Я ж його любив, як сина, та де там—більше!..

— Знову?

— Чого ти, молокососе, нападаєшся?— гримнув старий.—Чи мені свого горя вибалакати не можна?

Вони б дуже посварилися, якби Антонина не попросила їхньої допомоги, щоб покласти Богуша із стола на ліжко. Коте сердито зиркав на механіка і багато чого не міг з його мови дарувати

старому. Зараз він вважав його за найзапеклішого свого ворога. Його насміюються обвинувачувати в тому, що начальника поранено!

— Що з вами?—Спитала Ксана, що вийшла до кабінету разом з ними.

— Молодь нестерпна пішла тепер...

— Годі скаржитися! Розкажіть, Коте, як це сталося?

— Та як,—неохоче промовив хлопець.—Звичайно! Передчував тільки все начальник.

— Чому ви так думаєте?

— От, він мені записки ці передав, будь вони прокляті! Руки мені від ни падали, як від ваги, коли дав їх!—Він вийняв з кишені пожмакані потерті папірці і тикнув їх Нестеренкові.

— Сердешний Ян! — цмокав губами та хитав головою старий.

Він розгорнув обережно листа і дістав з кишені окуляри. Ксана нахилилася до Нестеренка. Вона хвилювалася і поки старий зібрався читати, вона встигла проглянути Богушеві папери.

— Він думав про Кудемана!—мало не з обуренням скрикнула вона.

— Я ж казав вам, що в нього діло насамперед!.. Ех, Богуше, Богуше!

— А мені він нічого не передав? Може ви загубили листа? — Спитала вона в Коте, недовірливо оглядаючи його.

— Ні, товаришко лікарко, передав. Тільки я не загубив!

— Де ж лист?— і вона простягла до хлопця руку.

— Він забрав чомусь його назад. Це було за хвилин п'ять до того, як його поранено... І порвав на дрібненькі шматочки!

— Що він там писав?

— Це він сам знає!

— Чи не я казав?—промовив Нестеренко, що нарешті вже прочитав листа й ховав окуляри в кишеню.

Коли вони виходили з лікарні, у коридор назустріч їм вийшов з палати якийсь чоловік, убраний в халат. Він кволо пересував ноги і тулився до стінки. Сили йому стало дійти тільки до найближчих дверей, де він і спинився, схопившися руками за клямку та обіпершися об одвірок.

— Це що таке, Кудемане?—сердито сказала лікарка.—Чого ви встали?.. Я не дозволяла вам цього!

Казак закашляв і стомлено посміхнувся.

— Начальник... начальник...—сказав він лікарці по-російському, щоб вона його зрозуміла.—Товариш... казав... бай... начальник...

— Усе буде гаразд, Кудеман. Негайно йдіть до ліжка!— Вона взяла його за руку з одного боку, а Нестеренко—з другого, і одвела хворого назад до палати.

— Поправляйся,—сказав йому на прощання Нестеренко.—Скоро ти зовсім поправишся. Начальник, от написав такі листи, що ти поїдеш надовго, аж поки не вилікуєшся, до Криму чи ще кудись!

— Ай-яй, начальник!—шепотів Кудеман.

— Дозвольте мені обіпертися на вас,—сказала Ксана, коли виходила з Нестеренком з лікарні.— Я така стомлена. Мені аж ноги підгинаються.

У неї тепер був далеко гірший вигляд, ніж уранці. Вона була, як сновида, що встала з ліжка. Очі їй посіріли, губи побіліли, щоки стали прозорі.

Натовп, що обступив вхід до лікарні, чекаючи новин про начальникове здоров'я, бачачи її таку, мовчав. Ніхто нічого не спитав у неї. Вона ледве дійшла до кімнати, і то завдяки Нестеренкові. Їй не було сили ні роздягтися, ні роззутися. Вона ледве порозстібала гачки та розв'язала пасок на

сукні. Сон, якого давно чекав її стомлений організм, склепив їй повіки, коли її голова почула подушку. Але й засинаючи, вона, радісна та щаслива, як дитина, посміхаючись думала:

„Що він хотів переказати мені?“

Це була остання її думка того дня.

II

Скільки ночей, тяжких виснажливих годин, коли кожна тінь була моторошна і зловісна, перемучилася Ксана. Вона сама до крови закушувала губи, не здолавши спокійно слухати та бачити мук пораненого. Кожен рух Богушів зривав її з місця. Вона не знала за що братися, до чого вдаватися. Рана, що нібито загоювалася, несподівано знову відкривалася, роз'ятрювалася, загрожуючи небезпечними симптомами. Поранений не приходив до пам'яті, він марив: його уява перемішувала недавні події, місця, де він бував, з давнім і забутим, що раптово, так швидко, як спалах блискавки, згасало і воскресало. Часом його лице набирало дивного виразу, очі розплющувалися, дивилися зовсім розумно і наче впізнавали людей, що були коло нього. Він повертався до Ксани, здавалося, бачив її, бо з надмірним теплом у словах, якого ні їй, ні комусь іншому не доводилося спостерігати в нього, починав довгу розмову, ласкаво називаючи її і часто згадуючи її застереження перед подорожжю.

Він сам оповідав, як його поранено, і всім здавалося, що начальник опритомнів, але непослідовність спогадів та асоціяцій раз-у-раз знищувала зміст у його мові. Часом, він ледве ворухнувшися, намагався кричати хрипким та знесиленим голосом, нахвалявся на Чунаса ототожнюючи його з інженером Кренером, який найретельніше свого часу

обстоював нерентабельність розвідок у Кара-Кугу. Це для персоналу лікарні були небезпечні хвилини. Лікпомові доводилося силоміць тримати хворого в ліжку, він насилу справлявся з ним, бо Богуш намагався встати, борсався в його руках і чіпляв цупкими пальцями бінт, що перев'язував рану.

Тривожно жила колонія тих днів. Тепер цілком виявилася велика любов та прихильність до начальника. Жоден чоловік не згадував будьякого Богушевого вчинку, що в нім була б якась прикрість. Догани, кари, лайки, на які для винуватого завжди був щедрий начальник, усе зникло, поступившися місцем іншому, що кожного примушувало згадувати такі речі, від яких із жалю стискалося серце. Антонина стояла, як на молитві, коли розбуркана Богушева уява переносилася в майбутнє, в часи розквіту Кара-Кугу.

Скрізь мова була тільки про начальника. Зібравшися десь у клубі чи на ганку якогось будинку, робітники захоплювалися спогадами про Боку, Богуша,—і через те, що тільки про небіжчиків заведено і годиться говорити гарне, забуваючи все зле, що накидало б тінь на його пам'ять, можна було подумати, що пораненого вже немає на світі.

Цей настрій відбився навіть на роботі. Прохідка у щілинах зменшилася,—про роботу мало хто думав. Нестеренка, якого тимчасово осередок настановив на начальника Кара-Кугу, занепокоїло таке зниження темпів. Він скликав виробничу нараду і лютував, коли говорив.

— Як Богуш видужає, то що йому буде приємніше: чи те, що ви словами доводили відданість своїй та його справі, чи—роботою? А як він помре, то чим більше ви увічните його пам'ять?.. Наш вік—вік великого діла, а не чутливих слів. Зідхати замість робити ми не маємо права!

Ніхто не бачив, як уночі, коли останні звістки з лікарні приносили погані новини, старий витирав раз-у-раз очі.

Після наради роботи досягли колишнього рівня. А сам механік більше ніж будьхто додержував своїх слів. Він їздив і по провізію до далеких колгоспів, покриваючи часом по дві сотні кілометрів, ганяв завгоспа, який був не такий моторний, як його попередник, і погано справлявся з роботою, доглядав за роботою, що, не зважаючи на його пильність та клопоти Кремньова, мала перебої.

Багато днів, вільні від праці, мешканці колонії збиралися біля лікарні, нишком питаючи в Антонини про начальникове здоров'я. Не почувши нічого втішного, вони розходилися однаково сумні, як і приходили.

Завдяки цій увазі до Богуша, ніхто не звернув уваги на Ксанину поведінку. Вона здавалася їм звичайною, бо за ненормальне жителі колонії мали б швидше її байдужість, ніж надмірний догляд. І навіть Антонина, лікпом та санітар нічого дивного не вбачали в тому, що лікарка просиджує цілі години біля хворого, хоч черговий в разі потреби завжди міг її викликати.

Один тільки Нестеренко, цей доглядач людських душ у Кара-Кугу, розумів її стан. Йому не подобалося, що Ксана надто реагує на кожне погіршення Богушевої рани, бо те, чого не помічали інші, багато говорило йому.

Ксана дуже схудла, навіть змарніла: крізь її тонку кофту на спині проступали лопатки, під шиєю над ключицями поробилися ямки, а щоки позападали, поклавши нові риски зморщок біля очей. Руки втратили ту округлість, що робила їх пухкими й повними. Та сама вона цього не помічала. Вранці нервово прокинувшися після якогось кошмару, що не давав і вночі спочити, вона вбиралася якомога

швидше, в те що попадало під руку, намагаючися за кілька хвилин покінчити з туалетом.

— Чи не сталося цієї ночі чогось?— Це була перша її думка, коли вона прокидалася.— Учора так загрозливо спала в нього температура...

І цих днів найнеприємніший, найнудніший обов'язок був для неї—натягати панчохи, застібати гудзики, умиватися, снідати. Вона їла похапцем, аби тільки швидше позбутися цієї потрібної процедури, що забирала стільки часу. А з якою насолодою, з якою, суто статтевою, млосною втіхою вона не так давно добирала сукні, хвилинами простоювала біля великого свічада, з такими труднощами привезеного до Кара-Кугу! Скільки радости було бачити себе молодою, звабливою у розквіті жіночости та сили! Як приємно було дратувати своєю поведінкою, виглядом, легковажним кокетуванням не тільки Богуша, а й Кремньова.

„Яка я була дурна!— думала вона, згадуючи свою недавню поведінку.— Недарма Богуш так ставився до мене! Він повинен був мати мене за крутихвістку... Чи мені сімнадцять років?“

І розчісуючи своє довге волосся, яке, всупереч багато в чому додержуваній моді, вона не постригла, Ксана, бачачи, як з гребінця спадають додолу цілі пасма, відчувала разом із жалем насолоду, ніби цим приносила велику жертву.

„Я можу за ці дні дуже постаріти! —з'являлася в неї неприємна думка, коли настирливе свічадо охоплювало її обличчя. —Та хіба це не однаково?.. Як Богуш не видужає, мені буде все байдуже!“

Вона забула про інших хворих, ніби їх тут і не було в лікарні. На щастя, Кудемана автомобіль одвіз до порту, де окружком допоміг дістати путьовку до санаторії на Кавказ, поранений біля фонтану слюсар видужав, а інші четверо хворих обходилися лікпомовим доглядом.

Стрижак, що останніх днів часто заходив до Ксани, казав:

— Правильно робите, Ксано Михайлівно!.. Богуша треба врятувати. Він мусить зостатися живим на зло всякій контрі!

Він так само нетерпляче, як і вона, чекав, коли Богушеві минеться криза.

Але Нестеренко, почувши одного разу цю фразу, сердито зморщився.

— Правильно, та не зовсім! — сказав він.

— Чому це? — здивувався Стрижак, бо ніяк не чекав цього від механіка. — Ти що? Може за начальника думаєш і надалі зостатися?

Завжди стриманий Нестеренко вилаявся б або, в крайньому разі, назвав би його дурнем, якби не було Ксани. Ці Стрижакові слова його боляче образили.

— Чи ти думаєш, що говориш? — сердито сіпнув він вусами. — Чи не сам я тобі казав, що без Яня, як без рук! Я от, ще тижня немає, як на його місці, та й то не вправлююся, а далі, коли треба буде доводити, обстоювати, коли розгорнеться робота, з мене буде такий начальник, як з тебе! Щож, і я партієць, і не молодший за Богуша, теж стаж маю, і догани в партквитку жодної!.. Але хіба я можу змагатися з ним? Де мені взяти того здоров'я, тієї енергії?.. Він не спить ніч, другу, а потім годину покуняє і здоровий, і знову може однаково працювати! А я, брат, старий! — Він замовк на хвилину і сам собі посміхнувся. — Та я зовсім не те хотів казати! Я, Стрижаче, не інженер, і розумом мені дуже далеко до Богуша. А позмагайся лишень з тими, що в управі сидять! Та вони мене засиплють на кожному пункті. Я тільки очима моргатиму. Вони скажуть, що Кара-Кугу становити в першу чергу невигідно, а я от і знаю, що ці слова звичайнісінький переляк перед труднощами, і вірю в Кара-Кугу, а довести їхню неправоту не зможу!.. Заклюють!.. А ти мені, — з обуренням та досадою сказав він, — казна-що верзеш! „За начальника думаєш зостатися!“

— Так чого ж тоді Ксана Михайлівна неправильно робить?

— А того, що сама скоро з ніг звалиться! Зрозумів? Поглянь на неї.

— А як завтра вона занедужає, хто лікуватиме нашого Яня? Антонина? Що вона тямить у цьому? Чи той сонний лікпом, що до приїзду Ксани Михайлівни знав тільки рицину та йод? Вони налікують!

— Це ти правду кажеш! — згодився секретар. — Справді, товаришка дуже все бере до серця... А я якось не додумався до цього, не помітив!.. — І звернувся до лікарки. — А чого б, товаришко, вам не спочивати більше! Ви мало коли спите!.. Станеться щось, небіс, ми потурбуємо ваш сон!

Ксані неприємні були ці розмови. Вона вгорнулася щільніше в хустку і холодно відповіла:

— Це, товариші, не ваші справи!.. Якщо, на вашу думку, у лікарні все гаразд...

— А хіба хто що каже?

— ...то, — докінчила вона, — не втручайтеся в мої особисті справи! — Останні слова вона сказала з наголосом.

— Та ми ж не про лікарню говоримо, — промовив Нестеренко, жаліючи вже, що почав цю розмову.

— Шкода, що ви позапартійна, — з посмішкою кинув секретар, — а то б дисципліна все зробила!

Після цієї балачки Ксана, наче навмисне доводячи свою неслухняність, включила себе в чергування, і коли воно кінчалося, не виходила з лікарні.

— Та йдіть же додому, — сердилася Антонина, — я тут!

Це однаково помагало, як і Нестеренкові поради. З кабінету, де вона спала, вона виходила надвір тільки тоді, як гонг кликав мешканців колонії на обід.

Тепер у Ксаниній житті була одна мета—зробити Богуша здоровим. Вона була лікарка і прекрасно знала, як мало залежить у цім від неї. Вона стежила за раною, за її запаленням, що почалося, і намагалася тільки запобігати погіршенням. Через це лікпом скептично дивився на її лікування, хоч і боявся про це вголос говорити.

Тепер Ксану більше ніщо не цікавило. Дні в неї поплуталися,—якби її хтось спитав, скільки часу, як лежить Богуш, вона б не могла сказати. Їй здавалося, що це почалося дуже давно. Вона звикла спати чуйно й насторожено, прокидаючися від кожного стогону пораненого. Засинала на стільці, де обпиралася ліктями об бильця і схиляла на них голову, на столі. Застаючи її в такім стані, співробітники відходили навшпиньках, щоб не розбудити.

Антонина, що далі починала розуміти більше, що догадувалася про причину такого догляду, бо ні від неї, ні від лікпома Ксана не крилася, дуже здивувалася з цієї несподіваної ніжности. Вона звикла бачити її частіше з Кремньовим, знала про їхні прогулянки на острови, що тішили робітників і викликали в них дотепи, і ця зрада обурювала дівчину. Вона співчувала Кремньову, і з жіночою цікавістю чекала, як він поведеться далі.

Останнім часом увечері, коли поночіло, вона помічала перед вікнами лікарні якогось чоловіка, що поволі ходив віддалік, ховаючися в тіні пагорків. Спочатку вона думала, що це Коте, який напевно за ці дні скучив за нею, але одного разу, щоб перевірити, погасила світло і озвалася. На щастя, Ксани в кабінеті не було.

Із здивуванням вона впізнала суху, худу постать Кремньова. Він удав, що не чує її гукання.

„Сердешний!“ подумала Антонина і поклала собі допомогти йому.

Коли через кілька хвилин до кімнати повернулася Ксана, дівчина, заздалегідь рада, що зробить послугу чоловікові, який викликав у неї жаль, навмисне поставила лікарці стільця біля вікна, де її найкраще було видно знадвору, а сама, щоб Ксана не пересіла, почала витирати посеред кімнати підлогу.

Управившися з своєю роботою, Антонина підійшла до лікарки. Вона стала біля неї і, обіпершися на лутку, почала пильно вдивлятися в темряву.

— Що ви там набачили? — байдуже спитала Ксана.

Дівчина тільки цього й чекала.

— Там хтось стоїть!—тихо відповіла вона.

— Може знову басмачі?

— Е, ні, тепер їх тут немає. Чунаса з його гуртом погнали до району.—І зробивши павзу, щоб ще дужче зацікавити лікарку, сказала:—То якщо я не помиляюся, товариш Кремньов!

— Хто?

— Та я ж кажу товариш інженер!.. Він, мабуть виглядає вас, бо чого йому тут інакше ходити!.. А він і вчора, і позавчора був тут!

— Господи,—промовила Ксана,—який він дурний!—І вона зап'яла завіску.

— Які ви жорстокі!—Антонина із злістю подивилася на лікарку.—Він напевно вас дуже любить!

— Приготуйте камфори!.. Не час розводити суперечки про жорстокість та добрість!

Ще минув вечір, коли Ксана, що стала уважніша тапер, побачила біля вікон Кремньова. Якщо це спочатку її смішило, то далі тільки дратувало. Може до цього спричинилося нове погіршення Богушевої рани: він і досі не опритомнів, а тіло його навколо виразки стало небезпечно синіти

і гноїтися—п'ятдесят кілометрів без будьякої допомоги далися взнаки. Ксана, опанувавши себе і ладна на все, готувалася до операції, вирізувати ребра, що дуже було б небезпечно в такому стані. Одна поява Кремньова її вивела із себе.

— Підіть, будь ласка, до Кремньова,—звернулася вона до Антонини,—і скажіть йому, щоб він дав мені спокій!

— Хіба він вам заважає?

— Перекажіть йому, що мені неприємно бачити його постать, що стовбичить перед вікнами... А сьогодні гарний і дуже тихий вечір, мені не хочеться запинати завіски!

Антонина, в якої ці слова тільки збільшували жаль до Кремньова, відмовилася.

— Я піду сама!

Ксана швиденько вийшла з лікарні. Її покваплива грізна хода не віщувала нічого доброго. Та в сутінках Кремньов не міг бачити її обличчя, а рухи її видалися йому зовсім іншою прикметою, ніж того хотіла жінка. Він подумав, що вона, помітивши його нарешті, тепер поспішає. Він радо пішов їй назустріч, і світло, що падало на його з вікон лікарні, робило його очі змученими і надмірно блискучими. Він посміхався, зніяковівши з радости, яку заздалегідь почував від цього побачення.

— Невже це ви, Ксано?— пошепки, схвильовано спитав він.—Я так скучив за вами... З того часу, як привезли начальника, ви зовсім забули про мене!

— Я й раніше не багато про вас думала!

Та сьогодні це його не образило. Він ладен був усе простити.

— Я ніколи не сподівався на велику увагу до себе, Ксано Михайлівно!.. І я знаю, чому ви так говорите! Будьте певні, що на вашому місці я б поводився так само! Навіть я, що був такий упереджений проти начальника попервах, полюбив його не менше від інших за його діловитість, добрість та чутливість, сховану за зовнішньою суворістю. А ви ж лікарка! Саме ж те, з якою надією дивляться на вас...

— А я жінка, любий Кремньов!—перебила вона його.

— Та хіба я заперечую?

— Не заперечуєте, а не розумієте!—Ксані було важко слухати його. Вона вже жалкувала, що вийшла до Кремньова, бо самим цим вчинком дала йому якесь, хоч і невелике право, сподіватися від неї прихильности. Невже він не збагнув і досі, що він їй зовсім чужий? Чи він сам себе навмисне засліплює?.. І щоб швидше кінчити це побачення, Ксана, не тямлячи навіть гаразд змісту своїх слів, сказала:—Любий Кремньов, якби замість начальника привезли вас пораненого, то будьте певні я б поводилася інакше!

— Та я вірю цьому!—скрикнув інженер.—Даремно ви вдаєтеся до таких надмірно ясних і тому, може, жорстоких висловів!.. Сподіваюся, що ви мені дозволите покласти їх на карб вашої знервованости?

Ця навмисна, удавана нездогадливість розсмішила Ксану.

— Ви прикидаєтеся, Кремньов?

— Ні, я зовсім щирий! Я сподівався і сподіваюся від вас гостріших слів, та застерігаю, що не надавав і не надаватиму їм ніякої ваги!..

— Ви хочете обеззброїти мене, чи зробити мене чутливою до вашого мучеництва?.. Але, якщо ви справді щирі, то і я теж. Слухайте, мені неприємно бачити вас, навіть почувати вашу присутність десь близько біля себе!

— А я, коли чую ваш голос, то, незалежно від того, що ви кажете, відчуваю велику радість.

— Мені немає рації повторювати того, що вже раз сказано. Прошу виконати мою просьбу і більше не ходити перед вікнами! Не забувайте, що ви інженер і що вам треба дбати про свій авторитет! А якщо ви й далі простоюватимете так, як досі, то матимуть право вас вважати за божевільного, або, або в кращому разі, за легковажного. Це може відбитися й на роботі!

— Виходить, я вам не байдужий?

Що Ксана могла йому на це відповісти? Вона з недомислом здвигнула плечима й пішла назад.

— Так швидко? Ксано!—Та його поклик ніяк не потривожив її. Вона була рада, що так легко й відверто могла здійснити свій намір. Вона не оглянулася, не сказала жодного ласкавого слова, а прийшовши до лікарні й бачачи, що інженер і досі стоїть на тому самому місці, де розмовляв із нею, запнула, як і вперше, вікно. Вона, як і кожна жінка, могла бути дуже добра і дуже жорстока. Їй було байдуже, що думатиме Кремньов.

Коли Антонина, якій раптом стало душно, попробувала нишком відсунути завіску, Ксана на неї гримнула й вислала її до палат, покликавши замість неї лікпома, хоч він і не був черговий.

III

Криза надійшла раптово й непомітно. Небезпека операції зникла. Температура стала поволі спадати і, дійшовши свого рівня, вже не підвищувалася. Під час останньої перев'язки Ксана не помітила гною в рані, і ті місця, що вчора ще були запалені, сьогодні затяглися ніжною рожевою плівкою молодої шкіри. Дихання хворому покращало, хрипіння його легенів, що так прикро впливало на нерви нічних годин, зменшилося, і тепер груди здіймалися безшумно та легко.

Коли колонія довідалася про цю зміну в Богушевім здоров'ї,—а ця чутка облетіла її дуже швидко: про це відкілясь відразу взнали і ті робітники, що працювали у вишках,— мешканці Кара-Кугу приписали видужання Ксаниному доглядові. До неї приходили в лікарню вітати її, ніби й справді від неї залежало зробити начальника здоровим, спиняли її у дворі, коли вона була там, гаряче, із словами подяки, стискали руки, а ввечері спеціяльна делегація від робітників принесла їй адресу, старанно й з любов'ю розмальовану фарбами. Їй було сором, вона почувала себе так ніяково, вислухуючи цих людей, що не змогла найти слова на відповідь. Вона знала, що не зовсім заслужила на свідчення цієї прихильности. Правда, вона, нехтуючи своїм здоров'ям, не відходила від ліжка хворого, зробила все можливе, щоб він видужав, останнім часом навіть усі ночі пробула в лікарні, але хіба це тому, щоб зберегти Кара-Кугу начальника? Вона згадувала те, що сказала Кремньову, і переконувалася, що якби не Богуш був поранений, то повелася б інакше.

Уперше за всі дні, не пам'ятаючи ясно, як опинилася в своїй кімнаті, вона проспала без прокиду десять годин.

Уже споночіло, коли Ксана встала. Їй дуже хотілося їсти, але вона це дозволила собі, тільки навідавшися до Богуша й переконавшися, що він спить.

— Він і досі не приходив до пам'яті?—Спитала вона в Антонини.

— Ні! Він марив!..

Це її не непокоїло, вона знала, що часто це трапляється з виснаженими організмами і при нормальній температурі.

Вона заступила Антонину і, щільно вкутавши лампку тонким парафіновим папером, сіла в кутку, біля ніг хворого. Відціля їй прекрасно було видно

його обличчя. Обіпершися ліктями об бильця крісла та поклавши на схрещені пальці підборіддя, вона дивилася на нього. Ніщо б її не змогло дужче захопити, як це споглядання. Його закинена назад, низько опущена на подушці голова приковувала її зір. Кожен рух його синюватих губ, що часом розтулялися, як у сонної дитини, важких широких брів, що клали тіні на стіну й ворушилися на ній, як степова трава під вітер, зідхання, що шелестом проносилося по кімнаті, говорило їй більше за слова. На ній, як на свічаді, відбивалася кожна зміна його обличчя: вона мимохіть, несвідомо посміхалася, коли посміхався він, і похмуріла та затьмарювалася, коли брови, чи з болю, чи через якийсь неприємний сон, підходили ближче до сплющених очей. Вона сиділа так довго, але могла, здавалося, перебувати в такому стані без кінця. Тільки коли вуста хворому широко розтулилися і щось прошепотіли, вона схопилася з місця. Обережно підклавши йому під голову правицю, вона лівою рукою піднесла до його губ склянку. Він одпив трохи води й опустив голову.

Очі йому розплющилися. Ніколи Ксані не доводилося бачити їх близько.

Вона схвилювалася, руки її здригнули, і з склянки вилилося трохи хворому на груди води.

— Як холодно!—прошепотів Богуш.

— Яню!—покликала Ксана, нахилившися над ним.

Очі йому примружилися, на секунду стомлено сховалися під повіками і потім знову поглянули на неї. Він пильно вдивлявся, і посмішка з'явилася в нього.

— Богуше!—прошепотіла Ксана.—Прокинулися?—Вона мерщій поставила на лутку склянку, що заважала їй, і міцно притислася до його плеча.—Будеш живий?—Вона говорила щось безтямне, раз-у-раз припадаючи до його колючої,

дуже шорсткої бороди своєю щокою. Вона забула, що він хворий і що вона не має права поводитися на шкоду хворому. Непереживане почуття, що втопило її розум у звабливому паморочливому літеплі, охопило її. Вона скрикувала, стискала йому голову, цілувала, голубила волосся, схилялася до нього, непорушно задубівши в солодкому онімінні. Вона чула, як Богуш щось говорив, але не добирала змісту тих слів — їй було байдуже до нього, вона не потребувала мови.

Привів її до пам'яті рух хворого. Невідомо відкіля йому взялася сила перенести з ліжка на її голову свою праву руку, якою він, кволо й несміливо перебираючи пальцями волосся, почав гладити його.

Вона обережно, щоб не зачепити за рану, поклала назад руку й одійшла від Богуша.

Що вона зробила? Як це могло пошкодити йому? Що б вона сказала, якби хтось інший був на її місці. Ксана ненавиділа себе тієї хвилини.

А Богуш, несподівано втративши її біля себе, широко розплющив очі й важко задихав.

— Болить що?

— Це не сниться?—Тихо проказав він.—Я живий?

— Треба спати, Богуше! Треба видужувати!

— Це, Ксана Михайлівна?..

— Спіть, Богуше! Вам мабуть щось снилося!

Та він, стомлений цим нападом свідомости і пережитими відчуваннями, заплющив очі до того, як вона доказала.

Ксані було душно. Вона розв'язала халат і розстебнула кофту, що пекла їй тіло. Щоб хоч трохи остудити себе свіжим повітрям, вона підійшла до вікна.

Світив місяць, і її очі, що неуважно дивилися на тіні барханів та срібну доріжку на морі, спини-

лися на якійсь постаті, що ворухнулася і посунулася праворуч, ледве вона опинилася тут.

Ксана рвучко висунулася з вікна.

— Це ви, Кремньов?—Голосно спитала вона.

Постать, що не виходила з тіні, спинилася.

— Так, це я, Ксано Михайлівно!

Тоді, обурена цимназиранням, вона швиденько вибігла з лікарні. Кремньов саме входив до двору колонії.

— Ви стежите за мною?.. Як ви смієте?—Вона задихалася з гніву, і коли до неї верталася змога говорити, без жалю ображала його.

Він не перебив її, стояв перед нею, трохи нахиливши голову — чемний, звичайний, яким видавався кожному.

— Від лицаря до шпига невелика відстань!— Сказала Ксана.

Кремньов змучено посміхнувся. Жінка по-свойому зрозуміла цю посмішку, вона мала її за натяк на її поведінку.

Але вона все сказала і мовчала. Інженер зняв капелюша й повільно витер хусткою чоло,—він був стомлений.

— Ви в дечому помиляєтеся, Ксано Михайлівно!— Тихо, спокійно промовив він.—Мені бракувало сили послухатися вас, і цього вечора я, як дурень, прийшов дивитися на вас!.. Це сантиментально і не личить дорослій людині та ще людині нашого часу. Алеж я зовсім не сподівався бачити того, на що не мав права дивитися і що, поза моїм бажанням, захопило мене й прикувало до місця. Я—не доглядач, чи, як ви сказали, шпиг. Можу вас запевнити, що вже більше ніколи не дам приводу обвинувачувати себе у будьякім негіднім вчинку. Це, крім інших прикростей, надто дорого коштує самому собі!

Ця розмова, надто запальна з боку Ксани й надміру чемна у Кремньова, надовго поклала край

товариській прихильності між чоловіком та жінкою. Зів'яли брості дружби, що мали в собі зародки цвіту та плоду. Раніше, до Богушевого поранення,у Ксани раз на тиждень бували вечірки, куди з охотою приходили не тільки Стрижак, Нестеренко та Кремньов, а й свердлові майстрі та деякі робітники. На них було не нудно, і не через те, що Кремньов приносив із собою патефона, а через той, такий приємний усім чоловікам затишок, який буває в присутності гарної жінки. Тут, у пустелі, де люди одвикли від звичайних вигід міста, і біла скатертина нагадувала свято. Якось само собою виходило, що на ці вечірки гості сходилися в найкращому своєму вбранні, виголені, веселі. Та тепер, коли Нестеренко, який мав уповноваження від багатьох, нагадав Ксані, що надійшов час відсвяткувати Богушеве видужання,щиро признавшися,що всі скучили за гарним чаєм з варенням та печивом, яке вміла робити тільки сама лікарка, вона відмовилася пославшися на роботу. Їй самій хотілося влаштувати вечірку, але вона одігнала від себе цю спокусливу думку, бо була певна, що Кремньов не прийде, а це б викликало непотрібні балачки про неї саму та про нього. Але навіть, якби він з'явився, вечірка приємної розваги їй не дала б.

Вона тепер стежила за собою, не прощаючи собі своєї поведінки. Як християнка, що не втрималася від спокусливого й тим тяжкого гріха, вона наклала на себе кару—одвідувати Богуша тільки під час перев'язок. Ця раптова зміна впала в око всім. Ніхто не розумів цього, крім Кремньова, що взагалі був небалакучий. Усі думали інакше, а особливо такі, як Антонина та Нестеренко, що знали дещо. Вони сподівалися, що з видужанням Ксана буде відвертіша і ще ніжніша до Богуша.

Начальник, що завдяки своєму апетитові, з кожним днем помітно здоровішав, сумно шукав її

очима в палаті. Якщо й з'являлася вона, то уникала його погляду; була холодна, офіційна,—закінчивши перев'язку, завжди поспішала кудись.

— Скажи,—звернувся раз Богуш до Антонини,—Ксана Михайлівна ніколи не сиділа біля мене, поки я був хворий?

— Не одну ніч, начальнику, просиділа вона! —Із загадковою посмішкою відповіла дівчина.

— Чом же тепер вона буває так рідко?

— Може спитати в неї про це?

— Я не для того з тобою розмовляю, щоб ти переказувала мої слова!

Жодного разу більше ні в кого не спитав він про Ксану, жодного разу не попросив покликати її. А як вона чекала цього! Часто, спочиваючи після прийомів, що відновилися тепер, вона напружено прислухалася до того, що робиться за стіною. Варто було б сказати Богушеві слово, аби тільки воно виявляло бажання бачити її, вона б за секунду була біля нього! Але він не згадував її, а вона, як це їй не важко було, не насмілювалася сама на перший крок. Це було безглузде, з доброї волі, вимучування себе,—Ксана сама це прекрасно розуміла, але інакше зробити не могла. Вона в присутності Богуша хвилювалася, і багато їй треба було сили, щоб приховати свою ніяковість.

Вона дійшла думки, що Богуш забув її і зовсім нею не цікавиться. Коли розум її навертав на спогади про його маріння, про поведінку, спочатку таку спокійну і стійку, перед подорожжю, вона пояснювала це тільки тим, що він чоловік: хіба хтось інший на його місці повівся б інакше?

Деякі події поклали кінець її ваганням та сумнівам.

Коли Богуш сам зміг вставати та сидіти на ліжку без сторонньої допомоги, він, що досі ні з ким, крім Антонини, не розмовляв та й не мав такої

нагоди, бо товариші боялися турбувати його й не навідувалися тепер до лікарні, покликав до себе Нестеренка.

Старий мало не заплакав з радощів. Ця чутливість розсмішила начальника, і він жартівливо одіпхнув від себе свого заступника, що, не зводячи очей з нього, хотів безперестанно його обіймати.

— Про справи, про справи краще, старий!.. Годі з цим, ще встигнемо!

— Та ти ще й ходити не вмієш, навіщо тобі сушити голову тими справами!—Бо Нестеренкові так багато й так довго хотілося поговорити про інше, про те, що він мріяв і що вважав за Богушеве щастя.

— Як ходитиму, дядю Ваню, тоді діло робитиму, а не балакатиму!.. Я довгенько бив байдики на цьому проклятому ліжку, що всі боки перемулило!

— Понад місяць, Яню!

— За цей час багато чого сталося в Кара-Кугу?.. Час немалий, коли кожен день наче рік!

— Та в колонії все по-старому. Всі дуже клопоталися, так боліли душею за тебе, що...

— Як це по-старому?—І нервове тремтіння пройшло по Богушевому обличчі. Він схопив за руку Нестеренка і тихо, розчаровано спитав:—Невже новин ніяких?

— Та ніяких... Хіба що суд у районі виїздною сесією судив Чунаса...

— Це мене менше цікавить!—І раптом, суворо поглянувши на старого, так, що той знітився й відразу почув багато в чому себе винуватим, спитав:—Через очерети шлях проторували?

— Та де там!—почервонів Нестеренко.—Ще й не починали. Воду возимо із Кзил-Су!

— І досі?—Скрикнув Богуш.—Що ж ви робили цей місяць?

— Я так і знав,—з розпачем сказав старий.—Я й не хотів брати на себе це начальникування... На біса воно мені здалося... Так хіба ж проти осередку попреш!

— Узявся, треба було робити, як слід!

— А я не старався?.. От, візьми приміром, свердловини. Жодної поламки інструменту, щілини рівні, як промінь,—там усе гаразд. Тут, пак, і новина для тебе є. На третій дійшли до нафти, спокійно, без фонтанування. А от на двадцять першій напевно буде фонтан. Цей вже не вибухне несподівано, приготуємося!

— Як управа поставилася до моєї доповідної записки?

— Та хто зна її, ту управу!.. Надіслали папірця, щоб чекали спеціяльної комісії.

— А ти не їздив туди? Боявся свої старі кістки розтрусити? Ти хоч робочу силу замовив, бо що ми без людей робитимемо?

— Та хіба в мене час був, Яню?

— І цього не зробив?—Богуш відхилився на подушку і безнадійно махнув рукою. Нестеренко сидів біля нього засоромлений, вражений, пригноблений,— йому самому вже здавалося, що він справді нічого не робив і виловлював з діла найнепотрібніші, найлегші дрібниці.

— І думав, що так буде,—безперестанно повторював він.

— Робив би більше, а не думав!.. Усе, як було, так і стало на місці!.. Як заснули!..

— Без тебе, Яню, погано, сутужно!

— Кинь дурниці говорити!.. Негайно пошли шофера до Кзил-Су, щоб комісію викликав радіотелеграфом... Може там, в управі, дехто радий, що наше Кара-Кугу живе собі спокійно та мирно... Бюрократи прокляті!.. А з завтрішнього дня мобілізуй усіх вільних людей на торування дороги Час

уже давно мати свою воду! На біса я б їздив по неї!—Він посміхнувся і жартівливо сказав:—Як це кажуть,—кров свою проливали, т щоб дурно?

За стіною, до болю стиснувши руки, слухала цю розмову Ксана. Кожне Богушеве слово було за тяжкий удар для неї. Вона прихилилася до одвірка й, упиваючися своєю мукою, раз-по-раз тужливо посміхалася. Що вона для нього? Чи варто їй було так жертвувати своїм здоров'ям? Він навіть не покликав її до себе? Її для нього не існує! Він говорить про справи, навіть про Кудемана щойно спитав, а про неї зовсім забув, та й чи думав раніше?

Вона вже не стримувала себе,—терпіння не стало слухати далі. І перший її гнів упав на ні до чого непричетну й ні в чім невинну Антонину, що випадково проходила коридором. Вона напалася на дівчину за те, що та посміла без дозволу пустити одвідувача до хворого.

— Та це він сам так розпорядився!—намагалася виправдатися Антонина.—І крім того, ви ж сами бачили...

— Нічого я не бачила!.. Більше не пускайте нікого до нього, поки це не буде дозволено!—Вона сердито відчинила двері до кабінету, де лежав Богуш.

— Дядю Ваню!—обізвалася вона до Нестеренка,—будь ласка вийдіть негайно! Хворого турбувати не можна!

— Та хіба ж я...—Почав був щось говорити старий, але видно було, що має більше радости, ніж прикрости від її слів. Йому важко було сидіти біля Богуша і почувати себе винуватим та вислухувати догани.

Хворий хотів був щось заперечити, але Ксана сердито обірвала його.

— Тут, начальнику, порядкую я, а не ви! Не порушуйте, будь ласка, у лікарні дисципліни!

Із злістю, яку зауважив Нестеренко, вона вийшла з ним із палати.

IV

Нестеренко зробив усе так, як наказав Богуш. Він із ранку другого дня відрядив до Чунас-Кулю партію в двадцять чоловік, поставивши на чолі її Коте, що добре знав ті місця, де треба було проторовувати в очеретах шлях. Шофера до Кзил-Су того ж дня він не міг послати, бо кінчалося вивантажування пароплава, і обидва автомобілі були не вільні. Але вдосвіта він вирядив його з текстом телеграми.

Шофер, що приїхав об одинадцятій годині до Кзил-Су, не одіслав телеграми. Ще не спинившися, він з пагорку побачив дві новенькі розкішні машини, яких, як він знав, не було в розвідок.

Управа не забула про Кара-Кугу. Досі не виїздила комісія через те, що не могла зібрати інженерів. Трест був поінформований добре,—між багатьма співробітниками точилися суперечки про майбутнє Кара-Кугу, і після потужного фонтану на сьомій ніхто не сумнівався в багатстві цього місця. Останні події—пожежа та поранення Богуша—викликали там сенсацію, хоч відомості, як і завжди трапляється в таких випадках, трохи переплуталися і були далекі від дійсности.

— Хто це у вас?— спинившиавто, спитав шофер у першого робітника, що натрапив на нього.

— Увесь трест... і голова тут!—Відповів той.— Вони скоро вернуться з вишок і поїдуть до вас! Вони б не ночували в нас, якби не калійні солі, що ми тиждень тому дійшли до них!

Шофер, сходивши до знайомих, щоб перевірити чи справді управа тресту їхатиме до Кара-Кугу, віддавши майстрові із Кзил-Су телеграму, яку по-

просив вручити голові тресту, повернув назад машину. Він знав, скільки важитиме зайва година для Нестеренка. Тому автомобіль розвинув найбільшу швидкість, на яку був тільки здатний старий спрацьований фордівський рушій. І о другій годині, давши нечуваний рекорд на цю дорогу, автомобіль спинився перед будинком контори Кара-Кугу.

Шофер схвилював і Нестеренка, і Стрижака, що метушливо почали готуватися до прийому гостей. За два з чимсь роки існування Кара-Кугу голова управи мав приїхати вперше. Було чого турбуватися старому механікові.

— От, якби запізнилися трохи!— говорив Нестеренко.— Це ж так несподівано!

— Добре, що цього не чує Богуш, а то було б тобі!—Сказав йому Стрижак.

Нестеренко проклинав і Чунаса, і його братів, і свою долю, що накинула йому керувати колонією такого відповідального часу. Як без справжнього начальника йому приймати управу тресту? Кара-Кугу викликало до себе таку повноважну комісію не для того, щоб вона зробила прогулянку та оглянула краєвид. Нестеренко знав, що має бути, і як треба використати перебування в Кара-Кугу відповідальних осіб, але і без їхньої присутности тієї ж хвилини розгублювався, уявляючи собі ті заперечення, що звичайно виникнуть, ледве про це зайде мова. Він зайшов до Богушевої кімнати і став переглядати кошториси, карти, рисунки, які на щастя начальник встиг перерисувати. Він довго дивився на один проєкт, план майбутнього міста і одіклав його набік, знаючи наперед, що Богуша за це назвуть фантазером. Вороги, а кілька чоловік між ними напевно буде, невідмінно вчепилися б за цей проєкт, щоб провалити й інші разом із ним.

Поклавши папери в теку, Нестеренко пішов до лікарні. Він застав лікарку в кабінеті. Вона вороже поглянула на жмут рисунків.

— Нагальна справа, товаришко Ксано!—Сказав він, забувши навіть привітатися.

— Знову хвилюватимете його?

— Та ні, ми ладком, без сварки!

— Даю вам п'ятнадцять хвилин!.. Простежте, будь ласка, Антонино, бо в мене прийом!—Сказала вона дівчині.

Нестеренко, ввійшовши до коридору, по-змовницькому взяв дівчину за руку.

— Ти, якщо я довше пробуду, не жени мене!

Тихо пробрався він до палати, де лежав Богуш. Поранений не спав. Він одразу сів на ліжку й весело поглянув на таку знайому йому теку.

— Та чого ти ступаєш, як біля мертвяка!—Крикнув начальник. Його голос, якому стало гучности та сили на цю фразу, здивував і злякав Нестеренка.

— Тихше, тихше, Яню! Не кричи!—боязко промовив він,—а то мене проженуть!.. Ти ж хворий!

— Який з мене тепер хворий! Я від цих харчів та від лежання став здоровіший, ніж раніше. Е,—зідхнув Богуш,—якби в мене не забрали френча та штанів, то я б гуляв надворі. Так,—дядю Ваню, обридло лежати!.. А в цьому халаті сором на люди показуватися!

— Та що ти?—І Нестеренко обережно сховав за спину теку, боячися тепер починати про справи розмову. Цей жест помітив хворий.

— Це ж жарти!.. А то ти нічого й не скажеш мені... Щось, мабуть, гарне маєш?

— І не скажу, якщо ти не пообіцяєш мені лежати тихо та смирно, поки тебе відціля не випустять!

— А хіба що сталося?—турбувався Богуш.

— Обіцяй, тоді скажу!

— Ти гратися зі мною прийшов, чи що?—Розсердився поранений.—Якщо є діло, то кажи!

— Я з тобою хотів порадитися,—почав Нестеренко.—За годину, а може швидше, приїздить голова управи з комісією...

Богуш схопився з ліжка. Старий кинувся класти його назад, та поранений, із сумною посмішкою, якою сам виявляв своє здивування з такої хлоп'ячої поведінки, ліг на постіль.

— Якщо ти не будеш спокійний, піду! Піду, Яню! Мені й так лікарка дала п'ятнадцять хвилин... Я приніс із собою деякі твої статті та розрахунки. Мені доведеться після оглядин робити доповідь!

— Чортовина!—застогнав Богуш.—Ех, якби ти справився!—І він вихопивши теку, поквапливо почав перегортати папери. Довго захоплено він пояснював йому свої розрахунки, здавалося, що він сперечається із своїм другом, хоч той увесь час мовчав,—він доводив, обстоював перед ним свої думки, розвивав кожну деталь, малюючи грандіозні перспективи.

— Ех, якби ти там зміг говорити те, що переді мною,—не втримався Нестеренко.

— Глузуєш?—сердито поглянув на нього Богуш.—Ще побачимо!

І раптом, проглянувши всі свої папери, він почав знову їх перегортати, ніби там чогось бракувало. Старий почервонів і ніяково заморгав очима.

— Я тут не знаходжу і плана, і кошториса міста!—Богуш розгубився і злякався.—Пропало хіба?.. Там до біса роботи: загальний кошторис усіх будівель і кожної окремо. Вирахунки точні! Я за довідником працював... Де ж воно ділося?..—Він ще знервованіше та стурбованіше став перекидати папери.

— Та не шукай там, Яню! Я вийняв його з теки!—Нарешті наважився признатися Нестеренко.

— Як?—Не зрозумів Богуш.

— Зоставив його у твоїй кімнаті на столі!

— Навіщо?

— Щоб не залякати плановиків!.. По-мойому треба просити найпотрібнішого: коштів на свердління, раз,—і він пригнув свого коротенького мізинця до долоні,—на канал — два,— на резервуари —три... Потім звернутися до „скотоводу" щодо організації радгоспу біля Чунас-Кулю..

— А робітники де житимуть? Під голим небом?—закричав Богуш.—Чи в норах із скорпіонами? Про такі речі не торгуються. Не треба поступатися на жодному пункті! За це трест матиме нафту, нові промисли, що за три роки заб'ють найбільших конкурентів! Вони дадуть такий дебет, який свого часу був тільки в деяких ділянках Баку та Грозного... Де ще є такі умови, як тут?.. Пароплави підходитимуть до самого берега, з транспортом ніякої мороки, промисли за три-пять кілометрів від моря.

— Та хіба я сам цього не розумію?

— Не розумієш, коли кладеш під сукно найважливіше!

— Заради ж тебе хотів це зробити! — виправдуючися, сказав Нестеренко,— і так мрійником тебе називають!

Богуш зморщився, почувши це слово. Воно було йому неприємніше за лайку.

— Хай називають та приїдуть сюди за два-три роки!—І він посміхнувся, щось згадавши.— І інших, не таких, як я, називали!

Пригноблений і похмурий вийшов з лікарні Нестеренко. Тепер його завдання ускладнялося. В його вухах уже вчувалися підхихикування інженерів. Самі зелені цятки, які на плані являли собою майбутній парк, розсмішать спеців. У пустелі, між барханами, сади! Специ через свій розум та недовір'я до молоді скептично ставляться до серйозних речей, а не тільки до вигадок. А хіба це не вигадка? Чи не простіше було б збудувати тимчасові бараки, де так-сяк покищо перебилися б робітники?

Нестеренко передчував, що на цьому місці його „засиплять". Як він може когось переконати, як сам іншої думки? Хіба поставити за співдоповідача Кремньова, він же все таки інженер? Специ до його слова більше прислухатимуться. Нестеренкові з'явилася спокуслива думка найважливішу й найважчу частину своєї доповіді віддати Кремньову.

Інженер саме збирався в об'їзд. Він уже чув, що за люди мають приїхати, і зустрів старого вигуком:

— Що, нагнали на вас страху, товаришу заме?

— Та ну його к бісу!—вилаявся Нестеренко. І відразу, боячися втратити такий дорогий час, почав умовляти інженера. Під кінець, бачачи, як інженерові морщаться ріденькі рудуваті брови, він говорив лагідно, гладивши його по плечі і майже благаючи.

— Е, ні, товаришу заме! Це не моя справа, від цього я маю право відмовитися і відмовляюся. На каналах я зовсім не розуміюся, — це для мене однаково, що робити доповідь про американське сектантство.

— Про що?—сердито спитав Нестеренко.

— А на будівельних справах я ще менше розуміюся. Єдине, в чім можу допомогти вам, це у свердловинах. Тут я можу сказати дещо і про перспективи, і про теперішній стан, і про нафту.

— Про це і я зможу!

— Як хочете,— інженер чемно вклонився і вийшов надвір.

Щось неприємне і чуже відчув у голосі Кремньова Нестеренко. Хіба йому, цілком освіченій людині, важко було говорити про готові й закін-

чені проекти, до яких треба більше красномовства ніж знання справи?

— От, доведеться пріти,—промовив про себе Нестеренко, коли вийшов Кремньов.—Напасть на мою голову! Засиплюся! А що скажуть тоді хлопці? Що скаже Богуш? Що буде з Кара-Кугу? Третя черга?

У думці він лаяв Богуша за його поквапливість. Хіба йому важко почекати тиждень, другий поки він остаточно видужає? І коли Нестеренко здибався надворі із Стрижаком, його скаргам не було краю. Він ремствував, обурювався на Богуша, на осередок, відмовлявся від своїх обов'язків.

— Дурниці верзеш!— сердито відповів йому Стрижак.—Треба радіти, що на тебе поклали таке почесне доручення... А Богуш, хіба він може чекати, коли вже кінчається липень, і ми маємо тільки півтора місяці! Вже й так усі терміни минули!

— Чого осередок когось іншого не поставить на моє місце?— похнюпившись сказав Нестеренко. Його вигляд був цієї хвилини такий жалюгідний, вуси, ніби змочені дощем, звисли вниз, а очі дивилися так сумно та безнадійно що секретар, замість сказати догану, зареготав:

— Годі, годі,— замахав руками,—умру із сміху!.. Більше бадьорости, старий! Богуш за тебе думає. Години за дві Антонина принесе тобі докладні тези доповіді! Не заплутаєшся! А доповідь навіщо?.. Тільки для того, щоб дати тему на обговорення! Не лякайсь, дядю Ваню! Якось гуртом усі підтримаємо! Та, на мою думку, і між спецами знайдуться прихильники. До того ж буде голова, а це наш брат! Цього не обдуриш! Він же знає, що значить не виконати плану і що значить перевиконати!.. А там, де ми будемо слабі, товариш Кремньов підтримає!

— Ти певен?—І Нестеренко, відповідаючи якійсь своїй думці, недовірливо похитав головою.

— А ти сумніваєшся?

— Побачимо!

О четвертій годині, невдовзі, після того, як у колонії пообідали, із заходу почулося гурчання автомобілів. Як і під час приїзду Ксани та Кремньова, у дворі зібралися всі жителі. Із лікарні, з тих палат, що виходили вікнами на подвір'я висунули голови хворі. Нестеренко хвилювався, похмуро ходив перед натовпом, заклавши за спину руки. Але коли машини, збивши куряву, спинилися біля будинку контори, його несподівано охопив той настрій, що й інших.

Радісними вигуками, привітаннями зустріли робітники комісію. Голова управи, кремезний присадкуватий чоловік у плащі, колишній машиніст із нобелівських промислів, добродушно посміхався і моргав на натовп.

— Охрипнете, хлопці! Годі!— крикнув він, і під загальний сміх зійшов з автомобіля. Інженери, всі на добір гарно вбрані, з легенькими поклонами сплигували на землю. А один куценький чоловік, якого досі ніхто за високими постатями інженерів не помічав, у такім самім френчі, як носив Богуш, із червоним значком ЦВК'у на лівому боці, раптом легко зскочив на землю й щосили вигукнув:

— Хай живе героїчний пролетаріят!

Цей вигук, який поглинув натовп своїм „ура", примусив кількох інженерів перезирнутися і з недомислом здвигнути плечима. Він їм здався недоречним. Та їхнього руху ніхто не помітив.

— Ну, що ж, товариші!—обізвався до своїх супутників голова управи.—Спочатку поїмо, а тоді до діла.

— Будь ласка, будь ласка,— сказав Нестеренко, що тільки тепер мав змогу заговорити.—У нас готовий для вас обід!

— Звісно, ми насамперед одвідаємо особу, що своєю роботою спричинилася до нашого приїзду?— Промовив один інженер.

— Ну, ясно!

Члени комісії гуртом пішли до лікарні. Чоловік із значком ЦВК'у узяв під руку Нестеренка. Старий, що вважав це за велику честь, з пихою закинув назад голову,—він видавався тепер комічним, тим більше, що робив це серйозно й не помічав свого смішного вигляду. Його гордощам не було краю. З якою втіхою та самозамилуванням позирав на робітників, що, розступаючися, давали йому дорогу. Його особа, завдяки цьому невідомому гостеві, мабуть якомусь дуже відповідальному робітникові, була найбільше на виду.

— Богуш уже видужує?—спитав цей чоловік у френчі і, почувши Нестеренкову відповідь, сказав:—Я дуже турбувався, коли до нас дійшла чутка про його стан!.. Таких, як він, у нас небагато!

Поволі розмовляючи, старий останній із цим гостем підійшов до ганку лікарні. Він уже ступнув був на східці, як його затримав приїжджий.

— оговорімо лишень! Розкажіть мені про ваші справи! Про стан розвідок! Тільки так, щоб я розумів, а то в інженерській мові я майже нічого не второпаю!

— Хіба ви не підете одвідати Богуша?—здивувався Нестеренко. Він звернувся до гостя на „ви" бо пошана йому не дозволяла інакше говорити.

— Ні! Чого ж? Неодмінно піду!.. От коли вийдуть мої компаньйони, так і піду!

Недовго довелося членам комісії пробути в лікарні. За п'ять хвилин вони вийшли відтіля.

— Так скоро?—спитав цей гість, що розмовляв із Нестеренком, у голови управи.

— О, тут така лікарка!—зареготав голоза й лукаво моргнув на Нестеренка.—Вигнала геть чисто

всіх за те, що галас зчинили, а ми тільки словом перекинулися!..

Богушів заступник, покликаний своїм обов'язком, покинув гостя. Він мусів повести інженерів обідати. Той чомусь посміхнувся, одтяг спід широкого військового паска френч і зійшов на ганок.

На порозі його зустріла Ксана.

— Вам куди?—спитала вона.

— До начальника.

— Чого ж ви разом з іншими не зайшли?

— Та якось воно вийшло так!—Чоловік у френчі весело подивився на неї.

— Ідіть! Тільки прошу вас, не довго турбуйте його.

Вона сама провела його до Богушевої палати.

— Товаришу начальнику, тут вас іще хоче бачити один чоловік!

Поранений підвівся на ліжку. Чоло йому невдоволено зморщилося, бо він не дуже був радий цим одвідинам, які зайвий раз йому нагадували, що він не зможе бути на нараді.

Гість вийшов поперед лікарки й став посеред кімнати. Богуш зосереджено дивився на цього чоловіка, що чомусь прийшов сам окремо до нього.

— Ну, чого ж не підходите?—спитав він.

— А ти відціля не впізнаєш мене, Яню?—тихо спитав гість, із посмішкою поглянувши на нього та на лікарку, що стояла на порозі.

— Я, здається, вас не знаю!

— Уже й вас?—Гість ступнув наперед кілька кроків і спинився біля ліжка. — Так швидко забувають друзів?.. Чи, може, я й справді змінився за ці шість-сім літ... забув уже, коли з тобою й бачилися.

Богуш нахилився вперед, пильно оглядаючи всю постать гостеву, і раптом одкинувся назад.

— Ванюшко! Друг!—закричав він.—Яким побитом? Як це ти тут опинився?.. Та сідай же! Чого

стоїш? Присувай стільця! Ну, от, ніколи не повірив би, щоб ти міг приїхати сюди!.. От радість!

— Не хвилюйтеся, Богуше!—сказала Ксана, що й досі стояла на дверях.

— Та чи я мертвяк?—І він безперестанно потискував руки гостеві.—Ну, що ти зараз робиш?—спитав він, коли минули перші напади радости.

— Працюю...

— Де?

— У партії...

— Що ти робиш?

— За секретаря.

— За секретаря, — розгублено повторив Богуш, — та де ж?.. У нашому райкомі не ти... Чи може яка зміна сталася.

— Ні, я в окружкомі.

— Та що ти кажеш!—Богуш, радісно стиснувши в кулаці простирадло, ударив ним об стіну.

— Начальнику, що з вами?—суворо сказала Ксана.

— От напасть мені! Дайте мені спокій! Ви хочете, щоб у мені кров замерзла,—і знову повернувся до гостя.—Оце так так! Пішли наші вгору! Молодець Ванюшко! Так кажеш секретар,—ніяк не міг отямитися він.—Давно?

— Та ні, ще тільки другий тиждень пішов...

— То ж то ми нічого не чули...

— Я ж раніше працював у ЦК... А ти тут, кажуть, цілий переворот хочеш зробити?

— Тепер зробимо, Ванюшко! Їйбогу зробимо! Усе зметемо на своєму шляху!.. Хіба ти мені не допоможеш? Кому як не тобі мене знати!

— Дай обізнатися, послухати, а тоді побачимо!

Та його не слухав Богуш.

Він і досі оглядав товариша, і потім, знайшовши нарешті те, що так його змінило, жартома ударив по животі.

— Ти погладшав, друже!.. Був же такий худий!

Гість почервонів,—він замішався від цього нагадування.

— Сердишся?

— А хто любить, коли йому нагадують про старість?—відповів секретар.

— Та в тебе ж волосся не дуже сиве!

— Послухав би ти, що каже моя жінка!—Лукаво і веселіше сказав гість.—А я гладшаю й гладшаю! І їм же абияк, роз'їжджаю увесь час, навіть почав гімнастику робити! Не допомагає! От ти, який був, такий і зостався...

Лікарка, якій ніяково було слухати цю інтимну розмову друзів, вийшла, тихо причинивши за собою двері.

— Ну, тепер ми тільки вдвох!—промовив секретар.—А вона, мабуть, здорово за тобою доглядає?—Тепер Богуш почервонів, і щоб приховати свою ніяковість,одвернувся до стіни шукати хустки.

— Кажуть, що без неї я не був би живий!—удаючи кашель, сказав він.

— Симпатична вона!.. А пам'ятаєш, як я одружився?—спитав раптом секретар.

— Чого це ні з того, ні з сього про одружіння?—спохмурів Богуш.

— Та лікарка твоя нагадала мені дружину!.. Це під Гур'євим сталося. Саме бої точилися... Де ти тоді був?

— Мене на зв'язок послали,—неохоче відповів Богуш.

— Так от! А мене поранило скалкою з набою... Шпиталь наш був у Баксаєвській станиці. Одвезли мене туди і наказали лікарці, ледве не під страхом смерти, якнайскоріше вигоїти... Лежав я в тій лікарні, та й долежався... До дивізії довелося їхати вже з жінкою! Тинялася вона зі мною, поневірялася, як усі ми... І досі, от, разом з нею

живемо. Вона ще тоді партійкою стала...— закінчив секретар.

Дуже не вподобалося через щось Богушеві це оповідання. Він недовірливо позирав на гостя: чи, бува, не жартує? Хоч, як пригадувалося йому, саме все так і сталося, як розказав секретар. Але хіба їм після стількох років розлуки ні про віщо балакати? Невже, крім його дружини, нічого згадати?

— Ти що? Може натякаєш?— Богуш сердито поглянув на товариша.

— На що?—не зрозумів попервах той, а потім догадавшися, що саме роздратувало Богуша, сказав:—А в тебе що? Вроді моєї історія виходить?.. Ну що ж, щасти!

— Ніякої історії не виходить у мене...— прогугнявив Богуш.

— Та чого ти сердишся?.. На ці речі треба дивитися просто, і самому легше, та й жінкам краще...—Він засміявся.

Нарешті, на Богушеву радість, розмова перейшла на інше. Гість, для якого цей епізод з минулого був звичайний невеликий та незначний шматок його спогадів, незабаром забув про своє одружіння. За кілька хвилин вони говорили спокійніше. Їхні обличчя набрали того мрійливого виразу, що такий властивий людям, які, забувши дійсність та свої клопоти, мають насолоду вдруге пережити, ще яскравіше та вразливіше, події, з яких час постирав усе неприємне, зоставивши тільки те, що своєю барвистістю лескоче груди. Вони безперестанно перебивали вигуками один одного, доповнювали деталями свої оповідання, сперечалися за місця, де відбувалися події, хвалили разом стратегічні рейди, що ввійшли в історію, як наука молодшим поколінням, гудили помилки, критикували огріхи штабів,—від них переходили до людей з яких багатьох уже не було живих.

— Пам'ятаєш, як біля Аральського моря?—Говорив секретар, а Богуш, у якого ці слова викликали інший спогад, перебивав друга.

— А знаєш, як біля Сагізу Осколов одбив кулемети?

Не раз навідувалась Ксана, і її приходу не помічали друзі. Вона так само нечутно зачиняла двері, як відчиняла, не насмілюючися перебити їм розмову. Часом вона сама спинялася на порозі і, захоплена не так їхніми оповіданнями, як тим тоном, яким вони розмовляли між собою, прислухалася, нерухомо стоячи на місці. Вона злякалася, коли поглянула на годинника,—гість пробув у Богуша мало не три години, і поранений уже стомився: з його голосу чути було, що йому пересохло горло і підвищилася температура. Він став говорити тихо, хрипко, знесилено.

Ксана рішуче підійшла до ліжка. Тепер тільки її зобачили друзі.

— Що, вже пора?—спитав гість і встав із стільця.

— Негайно дайте хворому спочити!—сказала вона Чи не бачите, як він зблід?

— Ви простіть мені!—зніяковів Ванюшко.—Я й забув, що він хворий. Бувай здоров, Богуше!— І він простяг товаришеві руку.

— Та куди?—здивувався той.—Почекай!.. Ксано Михайлівно, ще на одну хвилинку... Ми про найголовніше не побалакали!

— Це про Кара-Кугу?—спитав Ванюшко.

— Авжеж.— І знову, забувши про присутність лікарки у палаті, він, узявши за руку товариша, гарячково заговорив до нього.—Я хотів поінформувати тебе, та забув!—І хвилюючися, піднесено, як може розмовляти хворий, якого скоро покине сила, почав оповідати найтаємніші думки, що досі про них знав тільки один Нестеренко.

Ванюшко слухав його дуже уважно і теж забув про нагад лікарки, що ніяково стояла біля дверей. Коли він почув від Богуша про канал його рука міцно стисла руку хворому.

— Наша бере!—скрикнув він.— Перемагаємо, Яне!

— Так ти допоможеш?— з надією спитав Богуш.

— Та чи я тебе не знаю?— здивувався Ванюшко, але раптом задумався, понурив голову.—Я тобі вірю, хоч автори проектів не завжди об'єктивні, але зрозумій, Яню, мій стан. Мені краще покищо мовчати. Висловиться твій заступник, спеціялісти—вони більше знаються на цій справі, тоді для мене ясніше все стане. Трест, здається, не так рожево дивиться на майбутність Кара-Кугу. Хай голова та Кренер із своїми спеціялістами доведуть, обгрунтують свої погляди. Заважати їм не треба! Мені, в моєму становищі, слід якнайуважніше проаналізувати всі дані і погляди, щоб потім остаточно, без помилок розв'язати справу. А досі—дивна річ,—я не знаходжу помилок ні в тебе, ні в треста... Зрозумій же,—промовив він лагідно, помітивши, що Богуш захвилювався,— що важитиме моє слово, як секретаря окрпаркому, якщо я не розібравшися гаразд у справі, висловлю свою категоричну думку... Та й, крім того, мій виступ цілком можливо, позбавить одвертости і щирости декого. Покищо я мушу бути об'єктивний! І це говорю я, як товариш, що хоче допомогти тобі! — Ванюшко, на прощання махнувши рукою, вийшов з палати.

V

Тепер, цього літа, ті три інженери, що приїздили першого разу, мовчали. Це був найкращий вихід для них. Після того, як Кара-Кугу показали

багаті поклади, в яких уже ніхто не міг сумніватися, їм невигідно було говорити. Нестеренко, що ввесь час їздив і ходив за ними, не кидаючи їх ні на хвилину, ніби боявся змови, насмішкувато зиркав на цих гостей.

Велику радість та надію відчув він, коли голова тресту, обережно натякнувши на неприємні наслідки їхньої помилки, спитав, як це вони, такі досвідчені, тямущі спеціялісти, мало не поховали Кара-Кугу.

— У цім немає нічого незвичайного,—відповів один з інженерів.—Це з кожним може трапитися. Чи не улюблений вислів нашого шановного академіка, що науці часто допомагає інтуїція? А тутешній начальник дуже дбайливо стежив за породою, краще за нас знав...

— Тепер визнає це!—єхидно зауважив Нестеренко.

— Проте,—не зважаючи на нього, говорив далі інженер,—і академік, як вам відомо, не так давно помилився у своїй теорії розбитої тарілки...

— Вони завжди знайдуть виправдання,—пошепки сказав голові старий.—А рік тому Богуша й слухати не хотіли... І тобі на нього наговорили. Ніде він не знайшов підтримки і якби не поїхав до Москви та не викликав академіка,—тут би припинилися розвідки.

Секретар окружкому прислухався до кожного слова й безперестанно щось занотовував до своєї книжки. Своєю присутністю він заважав інженерам, і при ньому вони розмовляли мало,—це безцеремонне втручання до їхніх справ не подобалося їм.

Поведінка цих спеців і доброзичливе ставлення голови до самого Нестеренка підбадьорило його. Старий уже не боявся виступати перед ученими.

— Ітиму напролом!—думав він.—Знайдуться такі, що й підтримають!

Попервах, коли приїхали члени комісії, він волів слухати інших і мовчав, бо через свою фантазію дуже упереджено ставився до своєї багатої практики,—йому здавалося, що він на кожному пункті помиляється, неправильно висловлюється. Незначна посмішка, чи тінь, що перебігала по обличчю якогось інженера, який часто і не слухав, що говорить Нестеренко, примушувала замовкнути старого. Але ввечері та другого дня, коли комісія провадила підготовчі роботи до наради, він сміливо казав те, що думав. Якби його тоді міг чути Богуш, він би похвалив свого друга. А коли якийсь інженер, вловивши механіка на якійсь неправильності, поблажливо зауважував його помилку, він удавано наївно відповідав:

— Ну що ж... ви вчені і то помиляєтеся, а я простий механік, в інститутах не вчився. Якщо й знаю що, то з власного досвіду...

Інженер нічого не міг відповісти на це, йому треба було тільки виправдуватися.

Надвечір другого дня клуб був прибраний і заквітчаний. Вранці Антонина, звільнена на той день від роботи в лікарні, з деякими робітниками вимазала крейдою кімнату, вимила підлогу. Нестеренко, для якого прикрашування приміщення була справа улюблена й бажана, накрив новою червоною скатертиною стіл, поставивши на ньому великого глечика з очеретяними волотками.

О сьомій годині члени комісії увійшли до залі. Вони, заклопотані і неуважні до меблі та прикрас, посідали за стіл і відразу повиймали з кишень блокноти. Іншим разом це б образило Нестеренка, що любив похвалу, але сьогодні він був надто схвильований. Як колись понад сорок літ тому, коли йому довелося складати іспити за городську школу, він ладен був утекти від суворих, грізних очей екзаменаторів, аби тільки позбутися неприємного тиску в серці, так само й зараз почував себе старий Нестеренко, що вже не один рік як переступив межу середини людського віку: він безперестанно відкашлювався, бо щось лоскотало йому в горлі, метушливо перебігав від стільця до стільця, ніяково, вимушеною посмішкою відповідаючи на жарти та погляди інженерів.

— Кріпись, брат! — тихо сказав йому секретар осередку Стрижак, що сів біля нього.

Голова вийняв рогові окуляри, що зробили його обличчя надміру серйозним, навіть якимсь урочистим. Усі замовкли, коли футляр зник у кишені. Це було ніби умовне гасло. Голова обвів очима товаришів і, статечно прочистивши горло, сказав:—Можна починати!.. Начальник Кара-Кугу через хворобу не може робити доповіді,—промовив він, наче ніхто не знав, що Богуш хворий, —замість нього ми вислухаємо товариша Нестеренка, що, як відомо, заступає начальника Кара-Кугу! — І всі, як здалося Нестеренкові, здивовано поглянули на нього, наче вперше його бачили.—Товариш Нестеренко поінформує нас, висловить свої вимоги... а то вже наша справа буде, що далі зробити з Кара-Кугу.

Старий, що в ту хвилину дуже зблід, витирав величезною хусткою піт з лоба, який здавався великим і широким через лисину.

— Підсунь мені карафку,—тихо прошепотів Нестеренко Стрижакові,—чогось у горлі пересохло!

Усі посміхнулися, коли Стрижак поставив склянку води перед старим, що вже забув про неї.

Спочатку Нестеренко не зводив очей з плану доповіді, накресленої Богушем. Йому до болю було важко вимовляти слова, і спершу він говорив так поволі та тихо, що інженери, які сиділи на другому краю стола,—раз-у-раз перепитували

своїх сусід. Та ледве він перейшов до Кара-Кугу, як майбутніх промислів, його голова підвелася, а очі надхненно заблищали. Він уже не бубонів собі під ніс, а говорив голосно, майже кричав. Голова управи, і сам захоплений, похитував головою та гордо поглядав на членів комісії. Усі насторожено чекали, що далі скаже цей старенький метушливий зам, на якого більшість інженерів так поблажливо дивилися. Вони були спокійні, зосереджено щось малювали у своїх блокнотах, поки доповідач не торкався нічого конкретного. Але, нарешті, стара величезна тека, яка досі лежала на розі столу, розгорнулася, і Нестеренко, замовкнувши на якийсь час, став виймати один по одному папери. Він почав із свердління, і баланс видатків та обіцяного дебету відразу занепокоїв інженерів.—Вони, мало не злякані великими цифрами, які називав Нестеренко, одстукуючи їх кулаком по столі, стали перебивати його вигуками.

— Ми мусимо мати свій план!— Відповів старий, певний себе.—Мова йде про організацію і існування нових промислів. Беручи початок, ми мусимо побачити кінець. То справа тресту погодити наш план із загальним, а не наша! Якщо немає коштів, то тепер ми маємо право вимагати, щоб їх забрали в інших розвідок та нерентабельних промислів і дали нам.

Ніхто не впізнавав старого метушливого зама.

— Та це ще не все!—кричав він і після цього нахваляння засипав цифрами кошторисів будівель.

Члени комісії нервувалися. Нашвидку накидаючи в думці скорочення, вони записували в блокнотах проти Нестеренкових цифр свої, багато менші.

— Ти, товаришу,—сказав невдоволено голова,— щось дуже розігнався.

— Це нездійсненні фантазії,— не втримався один з інженерів, що приїздили першого разу, найавторитетніший спеціяліст із тресту Кренер.—Не треба доповідачеві забувати, що трест поставив Кара-Кугу в третю чергу і саме через транспорт...

— Так, так! Транспорт!—Закричали всі.

Кренер лінивим жестом запалив цигарку. Він ніколи ні на яких засіданнях не хвилювався.

Зчинився галас, і голова, щоб заспокоїти схвильованих членів комісії, взявся за дзвоник.

— Ми не ті архітекти,— з погордою поволі сказав Нестеренко, який, намагаючися глибше впізнати інженерові думки, ввесь час пронизливо дивився на нього,—що, збудувавши триповерховий будинок, забули про східці!.. Як же справді могли б існувати промисли, якби ніяк було вивозити нафти? Усі ж знають, залізниці близько немає, пароплавом не підійдеш до берега, а аеропланами нафту возитимуть років через п'ятдесят, коли вона стане через свою обмежену кількість дорожча від золота...

— До суті ближче,— застукав олівцем голова.

— Ви дайте мені говорити, часу ще кожному стане, а про транспорт не турбуйтеся!

І він, що досі жодним словом не натякував на Богушів проект і для більшого ефекту тримав його в таємниці, широким молодим жестом розгорнув на столі карту затоки та гирлів Кара-Кугу. Вона розкрутилася з сувою, покривши мало не ввесь стіл. Інженери поквапливо, як від несподіваної води, поприбирали блокноти та цигарки. А Нестеренко, що його надхнення піднеслося тепер до найвищого ступеня, з неймовірно блискучими очима, швидко балакаючи, заговорив про канал. Він назвав неуками тих, що складали раніше карти морського дна, оповів про гряди і вже не намагався пригадувати того, що казав Богуш. Тепер йому не насмілювався підказувати Стрижак, Нестеренко сам гаразд управлявся. Інженери забули олівці,—для

них це було несподівано. Після слова „канал“ їхні очі повернулися до карти.

— Молодець, Ваню!— пошепки сказав Стрижак, коли скінчив Нестеренко. Та старому цього не довелося почути, бо гучні й довгі оплески покрили його промову.

І зніяковілий, стомлений метушливий зам важко сів на своє місце. Він обвів очима членів комісії, і посмішка, яка з'явилася була в нього попервах, зникла: не всі однаково поставилися до його доповіді, кілька чоловіка, удаючи, що вони заклопотані розгляданням карти, і рукою не ворухнули. Між ними був Кренер, до слова якого найбільше дослухатиметься голова управи. Проте, його підбадьорило те, що його доповідь захопила слухачів і навіть спричинилася до нечуваного явища в історії нарад та засідань такої комісії—оплесків. Молодь лукаво підморгувала на старого, ніби давала цим знати, що вона у змові з ним.

— Дозвольте, товариші,—обізвався до зборів голова управи,—назвати доповідь заступника начальника блискучою,—він посміхнувся Нестеренкові.—Але всі цифри неодмінно треба перевірити, бо, по-мойому, трест не може дати Кара-Кугу таких коштів. Хоч, певна річ, це залежатиме від думки всієї комісії.

Нестеренко наперед знав, що перший візьме слово Кренер. Воно належало йому з права. Старий не помилився, і ледве цей інженер заговорив, як він зневірився в успіхові своєї справи. Кренер говорив не так захоплено, як Нестеренко, удавав із себе об'єктивного, і враження від його слів, якщо й не було таке сильне,—то, старий це помічав—проходило воно глибше в слухачів. Жодної фрази інженер не сказав, не підперши її чиїмсь авторитетом чи науково обгрунтованими даними, що зовсім розбігалися з Нестеренковими. Йому не важко було знайти кілька помилок, цих слабих, уразних місць, почавши з яких, можна зруйнувати ввесь вплив грандіозних проєктів. Кренер чесно визнавав ту велетенську роботу, якої доклав Богуш, похвалив навіть декого і дещо, сказав, що в усіх проєктах деталі добре продумані, але й це, як почував Нестеренко, робилося тільки для того, щоб звести на нівець усі домагання патріотів Кара-Кугу.

Із страхом старий бачив,—а це видно було і з облич членів комісії, і з того, як вони слухали Кренера,—що вся довга й важка його робота руйнується, розпадається від інженерового аналізу.

— Слухаючи вас, можна подумати, що ми ніколи не дамо нафти!—не стримався старий.

Кренер замовк на той час, як говорив Нестеренко.

— Багатства я не заперечую,—чемно відповів він,—і я за те, щоб розвідки поширити, але проти промислів. Тільки детально вивчивши всі можливості, можна починати таку велику справу. Кара Кугу не може бути винятком!

— Але ж наше Кара-Кугу,—знову скрикнув Нестеренко,—якщо дасте йому можливість, заб'є всі промисли...

— Отже, моя пропозиція почекати з широким розгортанням промислів...

— Вони ж допоможуть нам виконати план,—незадоволено сказав голова.

— Попервах треба все перевірити,—відповів Кренер.—А щодо каналу, то ніхто не має права покладатися на дані, наведені товаришем доповідачем. Для цього існують гідрографи! Треба їх покликати!.. Проте,—підкреслено скромно промовив інженер,—моя думка мало що важить. Хай висловлюються інші... от, приміром, товариш Кремньов. Він увесь час тут із квітня місяця.

Усі повернулися до того, кого назвав Кренер. Нестеренко з благанням дивився на Кремньова. Але чому той уникає його погляду? Невже й він не підтримає його? І старий, затаївши дихання, напружено став прислухатися до знайомого, голосу.

— Я мало обізнаний з проєктами мого начальника,—почав Кремньов.

Нестеренко захитав головою. Це справді так. Богуш не дуже любив балакати прилюдно про свою справу. Але очі йому стали ширші, коли Кремньов заговорив далі. Він уже не міг спокійно сидіти на стільці і безперестанно то відхилявся назад розправити груди, ніби йому нічим було дихати, то з розпачем, стиснувши голову, нагинався над столом. Йому здавалося, що це говорить зовсім не Кремньов. Що? Він, цей гарний інженер, який з першого разу так сподобався Нестеренкові і який довів на ділі свою сумлінність, згоден із тим спецом? Старий витяг з кишені хустку і раз-у-раз витирав упріле чоло. Невже Богуш справді помилився? Алеж цього ніхто не говорить. У чому річ? І Нестеренко пильно дошукувався причини такого виступу: йому пригадалася відмова Кремньова... Та хто б на його місці не відмовився?.. Він не міг запідозріти Кремньова в нечесності, у змові з Кренером, і спинився на думці, що спецова промова була обгрунтованіша, науковіша, що їй більше повірив Кремньов... Але чому нещирість чується в його голосі?.. Чому він хвилюється й непереконливо говорить?.. Нестеренко не знайшов у собі сили обвинувачувати Кремньова, він надто добре його знав. Уся його зненависть обернулася до Кренера. Це той вжив усього свого досвіду, своєї ерудиції, щоб нашкодити Кара-Кугу, що може зостатися на рік, а то й на два звичайним розвідчим пунктом, яким було досі. Між молоди-

ми інженерами знайдеться кілька чоловіка, що виступлять проти Кренера, але що важитиме їхнє слово проти його... І випадково йому пригадалися оповідання робітників про те, що в управі працює кілька інженерів, колишніх акціонерів того товариства, яке до революції, не встигши розгорнутися, проте збирало чималі прибутки з молодих промислів. І старий, суворо заховавши свої очі під бровами, дивився на трестівського спеціяліста. Чи цей, бува, не один з тих? Своїм виглядом він дуже скидається на їх!.. Його думка перенеслася до старих часів, коли йому доводилося бачити таких людей тільки в автомобілях, якими вони в ряди-годи приїздили на промисли, як господарі. І чисто виголене, повне, уперте підборіддя, і його свіжі, виразно окреслені губи, і модна краватка з рубіновою шпилькою, все здалося йому підозрілим. Кренер уловив його пильний погляд і зневажливо посміхнувся.

Старий відсунув стільця і встав іззa столу, коли кінчив говорити Кремньов. Йому хотілося мовчки вийти відціля, бо він почував, що може наробити багато нерозумного й необережного, якщо не стримає своєї люті і дасть волю словам.

— Куди ти?—спитав його голова управи.—Ще ж тільки почалося обговорення.

— Мені більше нема чого слухати! Моє діло було зробити доповідь, і я виконав це!—І раптом, коли його очі знову натрапили на спеца, він ледве справившися із собою, щоб не вилаятися брутально—так, як тільки вмів колись замолоду,—сказав:—Шкідників я не хочу слухати! Я й без того знаю, що вони думають!.. Вони гальмують справу і відкладають розвиток Кара-Кугу.

— Це ви мене, товаришу Нестеренко, називаєте шкідником?—соромливо і якось сумно спитав Кремньов.

— О, ні!—відповів йому Кренер.—Мова йде про мене!.. Товариш доповідач невдоволений з моєї пропозиції! Алеж мою роботу знають, і де треба стежать за нею!—Він говорив спокійно, наче його ніяк не здивувало й не образило ганебне слово.

Своїм вчинком Нестеренко тільки нашкодив сам собі. Від нього відвернулися й ті, що досі співчували Богушевим проектам. Вони намагалися реабілітувати свого колегу, чого б не коштувало.

— Дурень ти старий, от, хто ти!—пошепки вилаявся Стрижак.—Ти провалив справу!

Інженери, що попервах із здивуванням не могли нічого сказати, раптом закричали:

— До порядку! До порядку!

— Товариш Нестеренко,—втихомиривши збори, сказав голова управи,—зопалу і безпідставно вимовив це слово!—І він повернувся до нього, поглядом вимагаючи пробачення.

— Та попроси!—зашепотів Стрижак.—Чи важко? Чого мовчиш?

— Іди к бісу!—сердито вголос скрикнув старий.—Молодий ще мене вчити, хоч і секретар!—Він схопив кепі і мав думку відразу вийти відціля, та помста його була ще неповна.—Ви товариші,—обізвався він до інженерів,—не зважайте на мене. Говоріть так, ніби нічого не сталося... Тільки захищайте інтереси пролетаріяту, а не акціонерів!—І це слово, так хитро сказане влучило, куди думав влучити Нестеренко. Усі перезирнулися, на кого натякав зам. А спеціяліст Кренер, тепер уже схвильований, почервонілий, втрагив свій спокій.

— Дозвольте!—зблідувши, промовив він.—Це обвинувачення, і кому? Мені?—Він щодалі дужче хвилювався.—Кожному відомо, як ставали раніше головні інженери акціонерами товариств.

— Це нам краще знати за тебе!—Закричав голова управи. Він був розсерджений і сердито ударив кулаками по столу.

— Ну й панькайся з ними!—Нестеренко розійшовся, нічого не боявся.—А своїх молодих і чесних угроблюй! Зоставляй їх на нікчемній роботі, не давай їм рости. Вір більше своїм акціонерам, а не Богушеві!—І, передихнувши, мовив далі:—А я віритиму йому! Богуш не зрадить нашої справи, бо в нього три кулі загнали ті, хто боронив інтереси акціонерів!.. Твої спеціялісти працюють сумлінно, де інакше їм і не можна працювати!.. Але сам кажеш, що з виконанням плану в тресті погано! Хай підводять тебе вони далі!.. Хай викидають гроші на мертві пункти та промисли!

Зчинився галас. Голова забув і про дзвоник, яким міг заспокоїти людей. Він був обурений. Його обвинувачують у неправильному хазяїнуванні.

— Заспокойтеся!—почувся голос Стрижака.—Наш актив та бюро обміркує цей вчинок і покарає його так, як він на те заслужує!

— Обговорюватимемо лишень далі!—з досадою сказав голова управи.

— Нічим ви мене не залякаєте!.. За свої слова я відповідаю.—Нестеренко стомлено махнув рукою.

І він старечою тихою ходою, похиливши сиву голову, попростував до виходу. Вже біля дверей він оглянувся, йому стало трохи легше, коли він несподівано для себе помітив привітну посмішку на обличчі чоловіка в зеленому френчі з значком ЦВК'у.

VI

Десь за стіною стогнав хворий. Звук був глухий, неприємний, придушений, ніби долітав спід землі.

Сонце заходило. Його проміння розливало барвисті плями на крейді, малювало чудесні картини, що в них зміст могла знайти тільки фантазія людини, яка багато тижнів не сходила з ліжка. Богуш безперестанно перевертався на постелі, стежив за полум'ям пожежі, що охопила горішню частину стіни. Та несподівано вогонь зник, його язики порозпадалися на дрібні хвилі велетенського червоного моря. Вони тремтіли щодалі тихше і нарешті замерзли, потонувши у вечірній сутіні. Сонце зайшло.

„Хоч би швидше світло!" подумав він, бо тепер стало зовсім нудно. Схопивши дзвінок, що лежав на табуреті біля нього, навіжено закалатав ним. До палати прибігла стривожена Антонина.

— Що з тобою, начальнику? Ти побудив хворих!

— Чому досі немає світла?

— Ще з вишок не ввімкнули!

Дівчина збиралася виходити з кімнати, але Богуш схопив її за руку.

— Сядь біля мене, Тоню!

— Ніколи, начальнику!

— Ох,—зідхнув він,—я ніколи не думав, що так важко лежати в ліжку і бити байдики! Це найгірша кара, яку можна придумати для людей!

— Поправляйся! Видужаєш і буде все гаразд!

— Сьогодні мене зовсім забули. Ніхто не заходив, навіть Нестеренко.

— Ніколи йому! Зараз засідає комісія!

— Що?—Богуш сів на ліжку. Він ніколи не сподівався, що це так скоро станеться. Ця звістка його дуже вразила. В цей час у кімнаті засвітилася лампка. Тепер видно було, який жалюгідний вигляд мав начальник. Від довгого лежання його нерви стали чутливіші, ніж раніше,—він сумно дивився на дівчину. Та скоро його заросле облич-

чя посміхнулося, а рука потяглася до халата, що лежав на бильцю.

— Що ти хочеш робити?—спитала Антонина.

— Які наслідки в комісії? Про віщо там говорять?

— Нічого не знаю. Я не виходила з лікарні. Казали хлопці, що там дуже душно—ввесь час підливають у карафки води...

— І засідання без мене,—повторював Богуш. Він знову, але цього разу ніжно, лагідно взяв Антонину за руку.—Тоню! Голубонько!—прошепотів він, вклавши в ці слова все почуття.—Дістань мені мій костюм!

— Та що ти?

— Хіба тобі важко?.. Візьми ключ, відімкни шафу й принеси мені!.. Я вже прекрасно ходжу! От, поглянь!—Він устав з ліжка, і ні за що не тримаючися, пройшовся по кімнаті. Хода його була рівна, тверда,—він навмисне підкреслював це, ступаючи.

— Ляж, начальнику! І перестань дуріти! Бач, як задихався!

— Та це з хвилювання! Ця проклята лікарня зовсім мене змінила... Принесеш, Тоню, костюм?

— Нічого я тобі не дам!

— Там же провалять справу!

— Якщо потрібний будеш, то сами прийдуть до тебе!

Вона вийшла, а він і далі сидів, спустивши додолу ноги. З його вуст зірвалася лайка. Лежати на ліжку, бути забутим у такий момент! Він навіть устав був, щоб піти на нараду в халаті, але думка видатися смішним спинила його. Справді, що подумали б інженери? Чи не сприйняли б вони це, як смішну, наївну, невміло розіграну трагедію з намаганням вплинути на їхні переконання своїм мало не божевільним виглядом? Він із серцем скинув халат: зненависть до лікарні примусила його

звалити це вбрання додолу. Найдосадніше було від того, що він цілком серйозно вважав себе за здорового: рана загоїлася, ходити вміє, здоров'я поправилося, а що стомлюється трохи, так це від незвички. Він посунувся на ліжку до вікна з надією побачити когось з робітників, щоб позичити одежу. Та кімната виходила на море, а не на двір. Її ніби навмисне таку вибрали. Ніхто не проходив повз вікна. Йому стало невимовно боляче, коли він уявив собі, що зараз робиться в колонії: палкі суперечки, без яких не може обійтися в такій важливій справі, зворушення робітників, що оточили клуб і зазирають у вікна... Щоб він віддав, щоб бути там!

У лікарні зарипіли надвірні двері,—їхній звук був знайомий Богушеві. Але хто це міг іти? Може Нестеренко, чи хто з наради йде по нього? Він навчився, як сліпий, впізнавати людей із кроків.

Напружено занімівши, боячись поворушитися, він прислухався. Це йшла лікарка. Її кроки найлегше було впізнати, бо в неї була рвучка поквaплива хода. Богуш ліг на ліжко, хоч певний був, що вона йде не до нього. З того часу, як він почав видужувати, вона з'являлася в його палаті тільки під час обходу. Він скучив за нею, сьогодні він ще не бачив її, бо спав уранці. І від самого бажання побачити її йому стало млосно— він уже давно перестав контролювати свої почуття! Сьогодні, поза всім, був прекрасний привід покликати її вона ж може розповісти йому про нараду, вона напевне знає, що там робиться! І коли кроки залунали вже за його палатою, він щосили крикнув:

— Ксано Михайлівно!

— Почекайте хвилинку! Зараз прийду!—Почувся з коридору її голос.

Його образило те, що вона не відразу з'явилася до нього. Він чув, як вона зайшла до суміжної

палати й відтіля перейшла далі. Нетерпіння охопило Богуша. З ним ще ніколи такого не траплялося. Добре було, що йому легко було знайти причину такого стану—хворобу! Так тяжко було чекати, що він почав одлічувати хвилини.

— Може вона зовсім не зайде?

Але Ксана нагодилася і зовсім не так забарно, як здавалося Богушеві. Вона стала біля дверей.

— Ви хотіли мене бачити?

— Дуже,—і це слово, засоромивши Богуша і розсмішивши жінку, розвіяло ту ніяковість, яку вони обоє відчули.

— Сердешний Богуше, вам нудно!— сказала вона жартівливо і сіла на ліжку.

— Ксано!— обізвався Богуш таким тоном, яким він розмовляв про справи.—Я хочу з вами серйозно поговорити!

— Про Кудемана?.. Від нього ще жадного листа не було!— Він почував, що вона глузує з нього.

— Про вас! Я не розумію вашої поведінки!

— По-мойому, вона ясніша, ніж годиться.

— А я нічого не збагну!

— О, ви, Богуше, ніби хлопчик! Як тільки такі крайності поєднуються у вас?

— Скажіть, чому ви мене затримували, коли я від'їздив до Чунас-Кулю?

— Я не мала рації?.. Хто б вас не затримував? Кожному шкода!

— А ви не плакали?

Вона здвигнула плечима й суворо поглянула на нього.

— Це вам здалося!

Він зітхнув.

— Давно вже мені кортить спитати у вас, чи то не сон був, коли ви рукою гладили мені волосся?

— Який ви смішний, Богуше!— скрикнула вона,

і їй стало чудно.—Відкіля я можу знати, що вам снилося?

— Ми брешемо одне одному, Ксано!—Раптом сказав він.

— Можливо!

— Ви нічому не перечите?—Він заплющив очі, простяг до неї руки, як дитина, яка щось робить наосліп, думаючи, що то не вона. Він знесилів, почувши, як під його пальцями зашелестіло жіноче вбрання. Що він міг сказати, вимовити? Він мовчав, йому з радости стислися груди, коли Ксана, змучено поворушивши головою, схилилася до нього. Розум, уже затьмарений і чужий їй, ніби належав комусь іншому, примушував її трохи опиратися і щось говорити.

— Пусти!.. Не треба!

— Ми ж не брешемо!

— Я завжди говорила правду... То ти намагався не помічати!

— Який прекрасний сон!

Йому очі розплющилися. Вони посміхнулися й притулилися одне до одного обличчям. Вона часом одривалася від нього.

— І це ти, Богуше?—Питала вона ніжно й насмішкувато в нього.

— Так, це я,—відповідав він.—Мені чогось сором самого себе, але я ще ніколи не мав такого приємного почуття!.. Я кликав тебе, щоб спитати про нараду, але все забув!

Вони говорили про всякі дрібниці, в яких зміст глибокий тільки для них, бо сторонньому їхня мова здалася б дурною і наївною. Ніжність їхніх слів міг зрозуміти тільки той, хто сам колись переживав подібне. Вони, як захоплені читачі над улюбленою книгою, перегортали сторінки спогадів без будь-якої мети, поринувши в них і зовсім не намагаючися учимсь переконати себе. Вони сміялися,—і

хто зна, чи дужче їх могло щось розсмішити,—з першої зустрічі, з Богушевої суворости, з Ксаниних ревнощів. Їхні ласки обмежувалися соромливими рухами, поцілунками з заплющеними очима, вони так почували себе щасливими. Безконечні сходи кохання були тим і звабливі для них, що вони спинялися на кожному ступні, щоб мати силу переступити далі. Їм ще тільки в нереальній далечині ввижалося їхнє повне щастя.

— І ми дорослі люди,—раптом посміхнувся Богуш.—Я б ніколи не повірив, якби хто сказав, що я можу бути такий!

— Богуше, мені важко.—І до неї, як і тоді, коли вперше Богуш спритомнів, вернувся розум.—Що я роблю? Ти ж хворий!

— Ні, Ксано, я видужаю! Тільки зараз!

Він охопив жінку і через острах втратити її з силою притиснув до себе. Та раптом відчинилися двері і на порозі з кабінету з'явився Нестеренко.

— Я умру з сорому!—прошепотіла Ксана, тихо скидаючи з себе Богушеві руки.

Вона поволі підіймала свою голову, ніби так її рух важче було помітити. Їй було дивно, як це вони вдвох не чули ні кроків, ні рипіння та грюкання дверей.

— Нічого, нічого,—зніяковіло промовив гість.— Хіба я не був молодий!

— Дядю Ваню, який ви гарний!—Ксана підійшла до нього і несподівано для старого міцно поцілувала його.

— Шкода, що мені не стільки як Богушеві!— посміхнувся Нестеренко. Він дивився на їх обох зачарованими очима.—От і добре!—Добродушно сказав він.—Нарешті, ви поводитеся, як годиться людям. А то мені старому, так свербів язик вилаяти вас обох, як нікого ще не лаяв... Як побачив вас, аж легше стало. Перша радість за ввесьдень!

Богуш, якого ця несподівана поява роздратувала, тепер посміхнувся.

На останньому слові, радий, що розмова зайшла про інше, спитав:

— Чого ж у тебе такий поганий настрій? Сьогодні нарада, де все вирішується!

— Та от, саме нарада...

— Що? Хіба кінчилося не на нашу користь?

-- Та комісія і зараз засідає!

— Чого ж ти прийшов? Чому ти не там?

Нестеренко з опаскою поглянув на лікарку.

— Хоч лайте мене, хоч ні,—обізвався він до неї,—а я говоритиму з Богушем. Ця справа—його життя!—І, затинаючися, хапаючи раз-у-раз за руки свого начальника, почав оповідати про виступ Кренера, про дивну поведінку Кремньова, про те, що сам накоїв через свою запальність. Його оповідання було сумне, безнадійне, воно здавалося похоронним словом усім їхнім планам. Ну, от, Яню, і дожили!—закінчивши, промовив він.—Чекали чекали комісії, а вийшло що?.. От і з партії мене мабуть попруть! Дисципліни не додержав, неорганізовано вчинив... А все через того гладкого пана!

— Не журися, старий! Ми мусимо любити небезпеки! Ти правильно зробив, поставивши питання,—хто шкодить Кара-Кугу, той шкодить усій нашій справі.

— Але з партії мене викинуть?

— Накоїв ти,— невдоволено пробурмотів Богуш.

— Що ж робити, Яню! Без мене там зовсім розійдуться, угроблять наше діло. Вийде, що по-дурному ти не спав ночами, що даремно тебе вчетверте прострелили! Сидів би, як інші, тихо, смирно, нічого не робив би і не думав, поки не скаже начальство, і наслідки були б однакові... Раз так,—з досадою ледве стримуючи сльози, промовив

Нестеренко,—то хай і з партії викидають, хай цінять більше тих акціонерів!

— Перестань базікати!—сердито скрикнув Богуш.—Дурниці верзеш!.. І без тебе буде кому боронити!—Хоч він і сказав це, але сам був похмурий. Видно було, що багато в чому його думки сходяться з Нестеренковими.—Та це не значить, що ми мусимо покладатись на наших оборонців!—Він повернувся до Ксани, і вже не соромлячися старого, ніжно обняв її. Вона трохи здивувалася з цієї несподіваної ласки, потім посміхнулася і хитро посварилася на нього. Вона його розуміла без слів.

— Хочеш піти, Богуше?

— Я в твоїй владі через цю прокляту рану, від якої тільки шрам зостався! Але, якщо ти мене не пустиш, то, слово чести, піду в халаті! Ніхто мене не затримає: ні твої лікпоми, ні санітари!

— Я надто певна себе, Богуше! Чи я тебе менше хвилювала, ніж твої справи?—Вона встала.—Зараз піду до лікпома й принесу тобі костюм. Френча твого Антонина випрала, але дірки ніхто не зашив...

— Біс із нею, з тією діркою... Захопи шкуратянку!

За хвилину Богуш із невимовною радістю вибрався в свою колишню одежу. Нестеренко та Ксана допомагали йому в цім. Він почував себе ніяково і перед тим, як іти, кілька разів пройшовся по кімнаті.

— Одвик! Незручно якось!—Сміючися говорив він.

— За цей дозвіл, Богуше, беру з тебе слово!

— Яке?

— Щоб після засідання ти відразу вернувся до лікарні. Тобі ще добрий тиждень треба полежати!

— Ну от!.. Та доведеться послухатися!

Вони вдвох, Нестеренко та Ксана, взяли його під руки, хоч він сердився за таке піклування.

Робітники, що стояли біля клубу, через сутінки першу не впізнали хто це, але потім, як він наблизився, підбігли до нього.

— Начальник! Начальник!—І цей вигук десятків голосів був такий дужий, що нарада на цей час перервалася, а голова, не догадуючися про причину галасу, підійшов до вікна.

— Тихше, будь ласка, хлопці! Заважаєте!— закричав він на натовп, що оточив Богуша.

Робітники, якби й чули, то не звернули б на це уваги. Вони тисли Богушеві руки, і з криками „ура" погойдали б його, якби їх не стримала лікарка. А бородатий росіянин, гармоніст, запально крикнув, посварившися на клуб:

— Тепер ти їм покажеш, начальнику!

— Начальник, якби й умер, то воскрес би такої хвилини!— сказав Коте.

Нестеренко насилу пробив дорогу Богушеві. Він сердився, відпихав руками від себе тих, що заважали їм проходити до дверей, лаявся, бо йому здавалося, що з секунди на секунду може закінчитися засідання.

Сам, без сторонньої допомоги, рівно тримаючися, Богуш увійшов до клубу. Черговий промовець замовк, і всі повернулися до дверей. А він, не дійшовши до столу, страшний через свою блідість та густу чорну бороду, похмуро оглянув членів комісії, що всі замовкли.

— Хіба я перервав роботу? — хрипко спитав він.—Я не хочу заважати.

— Так це з приводу твоєї появи зчинився такий крик?— спитав голова і хитнув промовцеві, щоб той говорив далі. Але молодий інженер, хоч і спинився на пів фразі, тепер відмовлявся від свого слова.

— Ми без тебе б тут управилися,—ніяково сказав голова управи.—Ти ж таки хворий!

— Про здоров'я потім!—сердито відповів Богуш.

Він наблизився до столу, сперся на стілець, якого йому підсунув хтось із інженерів, але й сам мовчав. Він чекав, поки йому не запропонують висловитися. Стомившися від переходу та цього нервового напруження, яке його охопило, він сів. Чиясь рука міцно стисла його руку, Богуш оглянувся набік і тільки тепер помітив біля себе секретаря окрпарткому Ванюшка.

— Ти ще не говорив?—спитав він уголос.

— Я слухаю, Богуше,—значуще відповів йому Ванюшко.

Усі почували себе ніяково, крім секретаря окрпарткому, що загадково посміхався. Більше ніхто не хотів висловлюватися, ніби Богуш одібрав дар мови в цих людей. Голова глянув у список і звернувся до Кренера.

— Адольфе Борисовичу, ви ще щось хотіли сказати?

— Попередні товариші мою думку сказали!

Тоді голова повернувся до Богуша, що, не ховаючи свого роздратовання, із зненавистю дивився на Кренера.

— Ти поінформований?

— Здається, так,—посміхнувся Богуш.—Щось думки дуже скидаються на наслідки першої комісії.

— Ти помиляєшся! Усі згодні з твоїми проєктами. Але їх треба перевірити. В найближчому майбутньому Кара-Кугу в кілька разів інтенсивніше збільшить розвідчу роботу!

— Я зовсім не вимагав цього. По-мойому, Нестеренко говорив про інше... В інтересах тресту не консервувати тут далі нафти. Треба братися до промислового видобування... Ти торік з планом провалився, цього року станеться те саме, якщо

ти не зробиш того, що від тебе залежить і чого вимагають від тебе робітники Кара-Кугу!

— Це моя справа!..—Голова, невдоволено прикусивши край вуса, поглянув на годинника. Щось начальницьке почулося в його тоні.

— Не тільки твоя!.. Не додаючи нафти, ти зриваєш постачання тракторам, пароплавам, аеропланам ..

— Я грамотний, прошу говорити по суті!

Богуш почав складати розкидані по столі зшитки з кошторисами. Він зовсім не думав повторювати того, що сказав уже Нестеренко. Це нічого нового не додало б. Він поклав домогтися ясної, недвозначної відповіді на свої запитання. Якщо його вимоги відкинуть, то він знайде собі дорогу далі, як і першого разу. Богуш був певний себе. Здавалося, він не питає, а обвинувачує,—його постать випросталася на ввесь зріст. Його мозок за ці кілька хвилин зробив величезну роботу. Найсуперечніші місця він розбив на окремі пункти, про які ніяк не можна було говорити абстрактно, передбачаючи, що такі, як Кренер, його намагатимуться заплутати. Нестеренко сподівався, що Богуш зменшить цифри після його поразки, та як виявилося, він мало знав свого друга.

Ледве Богуш сказав про цей новий спосіб роботи комісії, як Кренер, з думкою якого погодився голова, натякнув, що це несерйозно—так розв'язувати важливі справи.

— Зате ваша поведінка надто серйозна,—з притиском на останньому слові сказав Богуш.—Ви, громадянине, вважали, що поставити хрест на всіх вимогах наших, не розібравшися, чи надто добре розібравшися в справах,—річ цілком можлива. Чого ж ви тепер ухиляєтесь?

— Безперечно, я де в чому помилився!—спокійно відповів інженер.

— Якщо ви так часто помиляєтесь, чому ви боїтеся вдруге це зробити?

Це скидалося на особисту образу, тим більше, що всі знали, як стали ворогами Богуш та Кренер. Ксана, що стояла біля дверей, підсунула й собі стільця. Вона сіла поруч Богуша і нишком, тихо, користаючися з нагоди, що ніхто не звертає уваги на її присутність біля столу, простягла під скатертину руку і схопила його за п'ясть. Один цей дотик заспокоїв його.

— Мені не хочуть відповідати, бо відповісти ясно й просто—це значить погодитися зі мною!—Він сів, переконавшися, що й новий метод при такому ставленні членів комісії до справи не дасть бажаних наслідків.

— Важкувато, Яню!—прошепотів Нестеренко:— Мені не легше було!

— Я ще раз повторюю, що всі ці прекрасні проєкти потребують детального вивчення!—промовив Кренер, нудно позіхнувши. Він навіть не затулив рукою рота.

— А ти якої думки?—звернувся Богуш до голови управи.

— Наслідки залежатимуть від усієї комісії!— Цим голова натякнув, що, звертаючись до нього особисто в такій справі, Богуш ображає специялістів.

— Ти не маєш права так говорити!—Богуш знову закричав би, якби його вдруге не взяла за руку Ксана.—Одні з вас забули, а котрі, може, роблять це навмисне, що Кара-Кугу не Сурахани, не Бібі-Ейбат, навіть не Доссор!.. Ваші авторитети ведуть до того, щоб відтягти розвиток промислів на добрий рік... Чи не твоє право, голово, виправити помилку! Шановні члени комісії забули, що ми маємо дуже мало часу, що тільки влітку ми можемо підготувати матеріяли, а осінь, зима, весна пропащий час для нас, якщо вчасно не розгля-

нути справи і відкласти її на розгляд численних комісій. Мине місяць, і ті, що не погоджуються зо мною покладуть під сукно майбутнє промислів, бо вже, мовляв, не буде нагальної потреби.. А на другий рік повториться те саме... А невже ми такі багаті на час, щоб викреслювати цілий рік?—І Богуш, який разом із спокоєм добув собі той переконливий тон, що його ніколи не бракувало Кренерові, поволі наступав на всю комісію. Вороги його проєктів, через цей стратегічний хід мусіли здавати позицію за позицією.

— Давно б з цього, Яню, почати!—шепотів захоплено Нестеренко, що, слухаючи свого друга, дивувався, як це він не міг додуматися до такого простого доказу.

А Богуш, уже вирахувавши, що саме можна буде перевезти до осінніх штормів та бездоріжжя, морем і суходолом, радив комісію про план початкових робіт.

— Це правильно!—зауважив голова.

Нагад про особливі умови Кара-Кугу розкол в одностайність спеціялістів, і коли Кренер, не зважаючи на це, запропонував законсервувати покищо нафту, мовляв, до того, поки питання з транспортом буде остаточно розв'язане, з ним ніхто не погодився. Сам голова, що деякий час вагався, бо його спокушала можливість мати нові промисли і разом з тим лякав Кренер, якому він вірив більше, ніж самому собі, тепер став на Богушів бік.

— Прошу членів комісії запам'ятати, що тільки з каналом ми маємо право чекати, але й на морі роботи мусять початися з весни... Я не перечу, щоб на перевірку моїх даних трест викликав спеціяльну гідрографічну групу... Щодо іншого, то це треба розв'язати зараз!

Знову зникла втома в людей, уже ніхто не поглядав на годинника і не позіхав, знову забігали олівці

по блокнотах, ще раз Богушеві зошити забігали по руках. Ніхто не чув, як годинник з гирками та якимсь швайцарським краєвидом на циферблаті пробив дванадцяту годину. Кожному членові комісії вдруге довелося перевіряти Богушеві дані. Нестеренко, що злорадо стежив за Кренером, штовхав свого начальника, інженер кусав губи і ніяк не міг примусити себе взятися до розрахунків.

— Авторитет на волосинці!—мало не вголос промовив Нестеренко. Неможлива не так давно і така близька тепер перемога сповнювала його нестримною радістю.

Минула година, потім ще півгодини, а голова, якого сонний настрій покинув, як і інших, не осмілювався підводити остаточних висновків, бо бачив, що члени комісії ще не кінчили роботи. Тільки тепер інженери могли оцінити як слід величезну Богушеву роботу, і їхні вигуки здивування та захоплення під час пильного вивчання кошторису та проєктів були приємніші авторові за тисячу похвальних слів. У клубі було тихо. Всі посхилялися над паперами. Часом, коли якийсь член комісії гаразд не розбирав чогось, Богуш, щасливий із такої уваги, пошепки, щоб не заважати іншим, пояснював те місце. І на дворі стало тихше,—можна було подумати, що робітники через пізній час порозходилися спати, якби раз-у-раз якась голова несподівано не виринала з темряви заглядаючи у вікно.—Яню!—тихо обізвалася до Богуша Ксана,—уже пізно

Він погладив під столом її руку, відмовившися йти до лікарні, поки не закінчиться засідання.

— Я зайду за півгодини. Навідаюся до хворих і знову буду тут!—Вона встала і, спинивши погляд на Кремньову, який відразу підвів голову, ніби відчув доторк, сказала вголос:—Можна вас, товаришу Кремньов, на кілька хвилин?

Усі, навіть Кренер, що останні години був дуже похмурий, посміхнулися. Цей голос увірвався в ділову атмосферу з іншого світу, і якби це говорила не вона, а хтось інший, то багато б хто скривився. Секретар окрпарткому поглянув з лукавою посмішкою спочатку на Богуша, а потім на Кремньова. Як не ховав Кремньов свого хвилювання, свого радісного збентеження, його всі помітили. Хоч він і намагався бути байдужим і спокійним, але його рухи були такі поквапливі, що Нестеренко не раз себе сіпав за вуса, щоб не зареготати.

Опинившися надворі, Кремньов уже не здолав затамувати своєї радости.

— Я каюся, Ксано!.. Сьогодні я повівся нечесно... Добре, що хоч мені стає сміливости признатися у цім.

— Смішно через дрібниці бути ворогами,—відповіла жінка. Вона міцно стисла Кремньову руку і не випускала її, щоб він одразу не пішов від неї.

— Я ніколи не був і мабуть не буду вам ворогом. Ви це знаєте і можете вимагати від мене чого вам заманеться!—Він сказав це щиро, сміливо й відверто глянувши у вічі Ксані. Але в його тоні почулося і інше — натяк на проникливість. Він знав навіщо його покликано і про віщо з ним розмовлятимуть.

— Чому,—почала несміливо Ксана,—ваш виступ так суперечить тому, що досі я чула від вас про Кара-Кугу?

— Можете мені повірити, що на це запитання дуже важко дати відповідь. Я не маю права казати, що вчинив це несвідомо.

— Значить навмисне?

Він мовчки опустив голову.

— Я, Кремньов, зроблю собі велику честь, виставивши себе за причину. Але як вам не сором, заносити особисте до такої справи!.. Ваше слово так

багато важило!..—І тихо, так тихо, що Кремньов швидше догадався, ніж розібрав, спитала:—Ви ревнуєте?.. Я завжди співчувала цим людям, що нездужають на таку хворобу. Ви не вийняток! Як не важко бути в такій ситуації чоловікові та жінці друзями, але я пропоную вам свою дружбу.

Кремньов засміявся.

Сміх вийшов зовсім не веселий, бо в ньому чулося багато болю.

— Але ж за це... Доказуйте ж, Ксано... вимагаєте плати!

— Ніколи нічого не робиться дурно!

— Я мушу зректися свого виступу, ба не тільки зректися, а й стати за Богуша!

— Спасибі, що ви звільнили мене від неприємности пояснювати вам свою просьбу,— вона не сказала „вимогу“, і її прекрасно розумів Кремньов.— Але своїм зреченням ви, мабуть, нашкодите собі?— Їй ніби жаль стало після такої жертовної готовности Кремньова.

— Не клопочіться цим, Ксано... Я й без вашої просьби думав це зробити. Якийсь вихід знайдеться, бо вдруге я буду щиріший, ніж уперше.

Вона стисла йому руку, і він пішов назад до клубу. Його зустріли жартами, від яких кусав губи Богуш. І тепер на свого начальника Кремньов дивився з перевагою, ніби подолав його в якійсь небезпечній боротьбі. Нестеренко, який стежив більше за Богушем, ніж за обговоренням, що щойно вдруге почалося, побачив, як той зблід, як знесилено опустилися йому плечі. Коли Богуш зліг на стіл, він торкнув його за руку.

— Може одвести, Яню?

Секретар окрпарткому, почувши ці слова, і собі обізвався до Богуша:

— Іди, йди, Яне! Тепер усе ясно, і навіть я справлюся за тебе!

— А ти не вірив?—Він устав і, спираючися на Нестеренка, пішов до дверей.

Обговорення точилося своїм порядком.

Перший виступив інженер, що досі мовчав, він був наймолодший між членами комісії. Почувши його, Кренер ще дужче спохмурів. Цей інженер насмілився піти наперекір авторитетам. Але після короткого слова секретаря окрпарткому і інші підтримали свого молодого товариша. Дехто з них, що першого разу не виступав, пояснював тепер свою мовчанку незгодою з шановним Кренером.

Менше й менше зоставалося прихильників у спеціяліста, який сам не наважувався брати собі слова і боронити свою думку при такій ситуації. Через те, що погляди багатьох членів комісії змінилися, після детального вивчання Богушевих проєктів і Богушевих пояснень, мало хто здивувався з виступу Кремньова. І коли Кренер, що добре запам'ятав перші слова цього інженера, який не абияк його підтримав, бо до думок Кремньова дуже уважно прислухалися, нагадав недавній його виступ, голова управи сам відповів:

— Що ж тут дивного?.. Хіба я сам не став іншої думки після того, як прийшов Богуш? — Я, от, признатися, теж міркував інакше!

— А вашу думку, товаришу Кренере, дозволите записати?.. Ви не згодні з іншими?—спитав секретар окрпарткому.

— Так!—відповів спеціяліст, але це він чогось зробив неохоче.

Тільки сам Нестеренко не міг зрозуміти поведінки Кремньова, до якого зараз почував більше симпатії, ніж будь-коли.

„Як це так?" думав старий, задумливо креслячи олівцем папір у блокноті. „Заперечував усе, а тепер не поступається ні в одному пункті і навіть мене перевершив!" І він не без підстави, з настир-

ливою цікавістю та впертістю, властивою тільки жінкам, намагався уявити собі розмову лікарки з інженером.

VI

Вийшовши з лікарні, Богуш відмовився від відпустки. Зоставалося тільки півтора місяця до справжньої осени, коли не можна буде мати автосполучення. Трест, щоб надолужити, тепер надсилав цілі валки машин, навантажених будівельним матеріялом. „Інженер Ранек" привіз кілька сот робітників, які покищо жили в казацьких кізі, порозпинаних за будинками колонії.

Теслярі відразу після свого приїзду взялися до роботи. Їхня присутність внесла новий настрій: веселіше стало в Кара-Кугу, коли задеренчали пилки та застукотіли сокири, а пісок серед двору, де працювали пилярі, вкрився тирсою та шелестливими стружками.

На обрії хутко росли нові дев'ять вишок. Їхня снасть щодня вищала. Коли будівництво їх скінчилося, Нестеренкові стало так багато роботи, що він їв і ночував біля майбутніх щілин, не навідуючися цілими днями до колонії, наче жив за десятки кілометрів.

Робітники під його керівництвом та доглядом Кремньова почали монтувати мотори біля вишок. Це була надзвичайно складна робота: рушії мали нову конструкцію, з якою за свою довголітню практику вперше стикався Нестеренко, а рисунків не було. Ніч-у-ніч старий робив розмітки. Його так захопила ця праця, що він забув і про Богушеве та Ксанине існування, і про свої прикрості.

Тільки десь удосвіта, вийшовши з буди, де влаштував собі конторку з столом до рисування, лігши на дошках та вкрившися кожухом, щоб використати на сон свій недовгий відпочинок,

він з болем у грудях згадував свій вчинок на нараді комісії, який і сам тепер вважав за анархічний. Його страх перед наслідками змішувався з обуренням на Кренера, що своїм ставленням викликав у нього таку реакцію. Йому не так досадно було б, якби на місці Кренера був Кремньов чи хтось інший.

Через два тижні після прибуття частин рушіїв, запакованих у ящики з німецькими написами, до колонії від тресту надійшла телеграма, якою категорично забороняється складати машини до приїзду німецьких спеціялістів-монтерів. Вона стурбувала Богуша, тим більше, що він знав про велику ціну цих моторів.

— Це ви, Кремньов, дозволили монтувати?— спитав він в інженера.

— Я! Бо заборони ж не було.

— Багато машин зібрано?

— Здається, сьогодні п'яту почали, принаймні вчора механік при мені закінчував четверту.

— Треба негайно припинити роботу!

— Я протестую. Машини змонтовані правильно. Ми це можемо зараз перевірити, і якщо це так, надіслати на відповідь іншу телеграму, щоб німецькі монтери і не їхали сюди!

Коли з ними авто приїхало до вишок, Нестеренко, увесь з голови до п'ят замащений мазутом та мастилом, з великою неохотою покинув свою роботу. Він витер об свою брудну сорочку чорне спітніле обличчя і підійшов до Богуша.

— Навіщо ти мене гукав? Мені кожна хвилина дорога!

Начальник замість відповіді показав йому телеграму. Зблідши, перелякано шукаючи своїх окулярів по всіх кишенях, Нестеренко взяв папірець. Своєю ніяковістю він нагнав страху й на Кремньова, бо той відразу подумав, що з установленням рушіїв щось негаразд. Після засідання бюра партосередку, де Нестеренко зазнав дуже прикрих хвилин, він був переконаний, що його викликають до ОПК. Нарешті окуляри знайшлися, але Нестеренко тримав їх у руці і, здавалося, зовсім не збирався читати. Простоявши якийсь час так розгублено перед товаришами, він раптом простяг руку з папером до Богуша.

— На тобі! Їйбогу, не поїду!

— Куди ти не поїдеш?—зареготав Богуш.—Ти що? Здурів біля своїх рушіїв чи що?

— А що ж це за телеграма?—спитав, уже трохи веселіше, старий і цього разу наважився читати. І ледве він дійшов до середини тексту, як засміявся. Його живіт мало не розривав вузької сорочки, принаймні від старого потертого паска пряжка впала додолу.

Тоді посміхнувся і Кремньов.

— Що ж тут смішного?—спитав Богуш.

— Усе, Яню! Їйбогу, все. Вони думають, що святі горшки ліплять! Та в мене рушії цок-цок, як годинник!

— А ти їх випробовував?

— Сам побачиш!.. Ну й сміха!—І Нестеренко ще дужче зареготав.—Подумати тільки, як не вірять нашому братові! Та чи мало я їх бачив на своєму віку? Та чи мене залякаєш новим удосконаленням чи новою маркою?.. От історія!.. Панькаємося з тими фахівцями... А все через те, що не свої, а закордонні!

— Хто це панькається з ними?— невдоволено спитав Богуш.

— Та ми ж сами!.. Чи ти не бачив, як ходять вони, як кирпу свою гнуть?.. І ми не ми, і я не я, як сказав наш... та що там говорити! Усякі молокососи поодгодовували собі тут шиї, як у буйволів... Просвіщать приїхали!.. Знаємо їх!

— Та відкіля ти їх знаєш?

— З Баку, голубе!.. Стикнувся там з одним, а він, слово чести, і в п'яти не годиться товаришеві Кремньову... Правда, то, здається, був американець, та це один біс!.. Цікаво було б побачити того спеціяліста, що повчив би мене монтувати!

— Годі балакати! Перевірмо лишень!

— О, Яню, я цього не боюся! Давно вже хотілося похвастатися перед тобою!

Механік наказав пустити першого рушія, змонтованого десять днів тому. Він працював справді, як годинник, не чулося ніяких перебоїв, ніякого шарудіння, що свідчило б про тертя чи неправильну уставу.

Нестеренко блаженствував. Він так прислухався до роботи машин, ніби чув прекрасну чарівну музику.

— Ну що, Яню?—гордо говорив він.—От, хотілося б, щоб той шмаркач був тут!.. Я б йому втер носа!

— Та при чому той сердешний німець?—крізь сміх спитав Богуш.—За віщо ти його так лаєш?.. Йому платять гроші, він і монтує!

— Хай монтує в себе дома!—із серцем сказав Нестеренко.—У них там безробіття, інженер за щастя вважає, коли йому пощастило де стати за техніка, а тут усякий технік—мало не професор!.. Не люблю їх... Хай би монтували в себе краще революцію!

Після проби, що виявила бездоганну уставу рушіїв, Богуш, покинувши Кремньова біля вишки, пішов до авта. За ним поплентався Нестеренко. Він мовчав, і видно було, що його голова чимсь заклопотана.

Він уже не сміявся.

— Чого ти, старий, раптом зажурився?—спочутливо спитав у нього Богуш.

— Ох, є чого, Яню!—І Нестеренко зідхнув. Потім раптом, узявши його за руку, тихо, надією сказав:—Як, по-твойому, Яню? На це зважать, от на те, що я рушії змонтував, коли розглядатимуть мою справу?.. Все ж таки це, мабуть, дещо важить...

— Ну й боягуз же з тебе!

Богуш сів у машину, а старий довго стояв замислений на місці. Потім він важко зідхнув і рушив назад до вишки.

Він недаремно передчував, що його сиву голову спіткає нещастя, не даремно йому боляче нило серце, коли думка доходила до ОПК. Не минуло трьох днів, як Коте, йдучи на зміну, заніс окружну газету, де зовсім не на користь старому згадувалося про його вчинок. Його там корили й соромили, як члена партії.

„Та це покищо!" думав Нестеренко. „А що буде далі?.. „Той же одгодований чорт", інакше в думці він не називав Кренера, „силу має... Він наробить шелесту!.." І його очі сумно заморгали крізь окуляри, спинившися на страшному слові „спецоїдство". „От, нещастя!" І щоб знайти десь розраду, звернувся до Кремньова:

— Ну скажіть, товаришу інженере, який з мене спецоїд?

Кремньов посміхався. Він ніяк не міг зрозуміти турбот та переживань Нестеренкових.

— Чого вам боятися?—питав він.—Ну викинуть з партії, ну зостанетеся механіком... Хіба позапартійним жити не можна?

Старий ображався від таких слів і сердився:

— Та замовкніть!.. Що ви кажете!.. От, господи!—І хитав докірливо головою.

Ще гірше почув себе Нестеренко, коли надійшов той день, якого він так боявся. Секретар осередку повідомив його про виклик до ОПК. У повістці нічого більше не було, крім вимоги його приїзду призначеного дня.

Довго старий збирався в дорогу: він то складав речі, то знову розпаковував чемодан. Він скаржився Ксані на несправедливість людську і лаяв усіх Кренерів на світі.

— Не поїду!—остаточно поклав він, хоч машина чекала його.

І Нестеренко не поїхав би, якби того дня не треба було вирушати до управи тресту й Богушеві.

— Куди ти не поїдеш? — спитав суворо начальник.

— До ОПК!

— Сідай зараз! Ніколи чекати!

— Та їдь, Яню, сам!—стомлено промовив старий.—Хай як хочуть, так і вирішають без мене!

— Ти здурів?!— гримнув на нього Богуш, і від цього крику Нестеренко ще дужче знітився.—Чи ти не партієць? Боягузе нещасний! Сідай!—Він схопив механіка за руку і силоміць посадив його біля себе, давши шоферові знак рушати.—Ну, скажи, чого тобі боятися?.. Що ти сказав зайве?.. А може ще й не зайве!.. Останні чутки ходять, що в нашому тресті не все гаразд!

— Та що ти кажеш?—Схвильовано скрикнув Нестеренко.

— От приїдемо, взнаємо!

— Та це чутки,—сумно промовив старий.—Якби не вони, прокляті, то я б і не зробив нічого...

— Ти гірший від баби!

— Добре тобі балакати!.. А от мені, як там говорити. Мені і язика з переляку до піднебіння затягне!

— Та в тебе він такий, що й там розв'яжеться!

Ці друзі їхали,—один, як у бій, в якому він буде переможець, а другий, як у полон на тортури. Нестеренко сидів на машині згорбившись, наче дрімав, і ввесь поринув у свої невеселі думки. Сьогодні його навіть не цікавила Богушева справа і здавалася йому незначною маленькою дрібницею

проти його. Що з того, що трест почав споруджувати зовсім не такі будинки, як сподівався мати в Кара-Кугу Богуш? Хіба це йому допоможе зостатися в партії?.. Усе, що не торкалося його вчинку, мало хвилювало Нестеренка.

Настрій старого був такий, що коли вони через півтори доби прибули до міста, кинувши нашвидку в готелі свої чемодани, Богушеві довго довелося умовляти свого друга.

— Слухай, Яню,—сказав Нестеренко, коли його начальник виходив з будинку. Може б ти побалакав з Ванюшком абощо... Все таки ти впливова людина, старий товариш із ним...

— Не хочу втручатися не в своє діло... Якщо спитають, дам гарну характеристику... Та ти не журися! Дурниці це все!.. Мені дивно, що ти береш до серця такі дрібниці! В усім винувата твоя фантазія!

— Не фантазія, Яню, а язик мій!—гірко сказав Нестеренко. Якби не він, хіба б я був тут!

Богуш попростував до управи тресту. Його неприязно зустріли там. Йому ніхто нічого не говорив, але в шепоті, в поглядах, у стурбованості почувалося, що тут щось сталося.

У Богуша не було часу зважати на це, і ввійшовши до кабінету голови, він відразу заговорив про діло.

Видно було, що його візит не подобався голові. Цей чоловік слухав дуже неуважно, а потім, дібравши нарешті, чого вимагає начальник Кара-Кугу, сердито гримнув:

— Нічого я не можу дати!.. Не займай хоч ти мене!

— З чого це ти такий?

— Стане з чого!.. Чортовина!.. Та чи ти прикидаєшся? Чи ти справді нічого не чув?

— Та я щойно приїхав!

— Шкідництво викрито, і мені від цього не поздоровиться.

— Шкідництво? — скрикнув Богуш. Це твої специ?.. Кренер?

— Авжеж... Працював з ними три роки, вірив їм, як своїм, а на ділі сталося отаке! Будь вони прокляті!.. А в чім моя вина? Не віритимеш їм, стежитимеш за кожним їхнім кроком,—образяться, гонору їм не бракує, та й спецоїдство можуть пришити, а віриш, от, що виходить!

— А старий, брат, правильно сказав. Не на тих орієнтувався!

— Ат,—зморщився голова.—Усі тепер розумні!.. А чому досі мовчали ті, на кого, по-твойому, треба було орієнтуватися?.. Чому вони не говорили, що Кренер розгортає ті промисли, які своїм дебетом зривають плани, і консервує ті, де нафти хто-зна скільки!

— Вони й говорили,—безжалісно сказав Богуш,—та хіба ти міг почути крізь мур своїх спеців?.. Згадай лишень історію з Кара-Кугу!

— Тепер усі візьмуться до мене!—Голова сердито, вороже поглянув на Богуша.—Хай тебе призначать на моє місце,—побачиш тоді!

— Я й сам не піду! У мене клопоту з Кара-Кугу стане!—І він, бачачи, який роздратований голова, більше вже не говорив про це, а почав розмову про свою справу. Та той і слухати його не хотів.

— Годі!—скрикнув він.—Нічого більше не дам. Ні копійки!.. Ти й так обчистив трест! Через тебе ми не даємо будівельних матеріялів для розвідок, а там вони потрібні не менше, ніж тобі! Поки я голова, я не збільшу тобі бюджету!

— То ще побачимо!—сердито сказав Богуш на прощання.

Боячися, що не застане в окрпарткомі Ванюшка, він попросив у заступника голови машину і відразу поїхав. На щастя, ще була тільки третя година. У приймальні стояло кілька одвідувачів, та Богуш обминув чергу і без доповіді ввійшов до секретаря.

— Та й скорий ти який... Допіру був у тресті, а за п'ять хвилин у мене!—Ванюшко простяг руку і підсунув гостеві крісло.

— А ти відкіля знаєш?—здивовано спитав Богуш.

— Телефоном розмовляв.

— З головою?—І ця звістка і те, що Ванюшко, зустрів його сміхом, розсердило Богуша.—Справа серйозна, а ти регочеш?—Похмуро сказав він.

— Скарги бувають усякі!

— Я ніколи не скаржуся, а вимагаю!

— Цього разу, Яню, твої вимоги безпідставні,—вже цілком серйозно сказав Ванюшко.—Справу твою я добре знаю. Її не варт підтримувати. Так і знай, хоч балакай зі мною, хоч ні, нічого не зміниться.

— Голова загітував?—Богуш насмішкувато подивився на секретаря.

— Він має рацію, а ти лишень вертайся до Кара-Кугу!

— Та ти серйозно?—Богуш сердито, з таким виглядом, ніби мав когось ударити, відсунув від себе важке преспап'є.—Я до чужих справ не втручаюся, але коли безгосподарність відбивається на моїй ділянці, тоді пробачте!—Він говорив таким тоном, що Ванюшко змушений був сказати:

— Та ти з ким розмовляєш? З ворогом чи що?

— А чому ти підтримуєш тих, що неправильно хазяїнують?

— Кажи, кажи далі!—сердито сказав секретар.

— Мені становлять не бараки, а коробки і я мушу мовчати! Треба ж зважати й на клімат. Те, що в одних обставинах гарне, ні к бісу не годиться в Кара-Кугу!

— Годі, Богуше,—стомлено сказав секретар. Твоє Кара-Кугу запаморочило тобі голову! Ти необ'єктивний, поза ним ти нічого не бачиш! А хіба твої майбутні,— він так сказав це слово, що Богуш скривився,—промисли одні в держави, у треста. Треба ж мати якусь пропорцію!

— На ці бараки дурно викидають гроші. Другої зими буран ущент їх рознесе!

— Ну що ж хай розносить... А там ми зробимося багатші і збудуємо в Кара-Кугу справжні будинки...

Богуш щосили барабанив пальцями по столі. Цієї відмови він ніколи не сподівався,—вона його вразила. Бачачи це, Ванюшко, лагідніше сказав:

— Це ж, Богуше, тільки видається безгосподарністю! Виходить, що першого разу ніби дурно викидають гроші, та це зовсім не так. Державі треба якось обкручуватися. Зрозумів?

— Що я дитина чи що?—Ці пояснення Богуша дратували.

— Мине рік, другий, Яню, тоді надолужимо. А ти називаєш цей прекрасний спосіб безгосподарністю.

— Довго, мабуть, розмовляв з тобою телефоном голова?—з насмішкою сказав начальник Кара-Кугу.

— Що ж... Я з ним згоден.

— Навіщо ж тоді трест почав капітальне будівництво, де, за всіма ознаками, його зовсім не треба?

— Оце правильно! Тільки він уже припинив його. До цього добралися певні органи!

— Добралися!—глузливо посміхнувся Богуш.— Давно пора!

Вони так і попрощалися, не переконавши один одного. Богуш вийшов сердитий з окрпарткому. Йому завжди було важко визнавати себе за неправового, а особливо цього разу. Цілу дорогу від

установи до готелю він намагався добрати якогось способу, що вплинув би на управу тресту. Та в кого шукати підтримки, якщо й Ванюшко відмовляється допомагати! Він так задумався, що проминув навіть готель на добрий квартал. Вернувшись назад, він у самих дверях зустрів свого шофера.

Якби Богуш був уважніший, то спостеріг би, що цей чоловік намагається уникнути балачки з ним, і удати, що не помітив свого начальника.

Та Богуш упізнав його.

— Ти з номера?—спитав він.

— Еге,—чогось закашлявшися й затуливши рукою рота, відповів шофер. Йому надміру блищали очі.

— Нестеренко вдома?

Шофер тільки кивнув головою.

— Лагодь машину! Поїдемо назад!

— Вона трохи несправна!—І цим разом Богуш почув горілчаний дух. Він підозріло поглянув на шофера, але цей чоловік так відверто дивився йому в вічі, що начальник переніс свою зневагу на швайцара, який стояв поруч.

— Авто ж у дорозі, здається, було справне!

— Та там дрібниці!.. Години за три можна буде їхати!

Богуш не оглянувся і не бачив, як поточився шофер, вийшовши на тротуар.

Ще з коридору почувся хрипкий старечий голос, що співав якоїсь української пісні.

— Ого,— подумав Богуш,— Нестеренко співає! Виходить, його справі більше пощастило, ніж моїй— і відчинив двері, що були незамкнені. Старий сидів на стільці і підспівуючи, чудно жестикулював руками. На столі стояло дві пляшки, одна порожня, а друга недопита до половини; біля них на папері лежали обгризені кістки з тарані і дві откриті консервні коробки. Чарок теж було дві,

і тепер Богуш уже знав, чого шофер затуляв рукою рота.

— Це що?— сердито спитав він, сердито спинивши на старому свій погляд. Але механік не почув себе гірше від цього. Навпаки, не перестаючи співати, він швиденько виполоскав горілкою чарку, і налив її до вінець.

— Пий, Яню!.. За моє здоров'я пий!

Коли Богуш роздратовано вилаявся, він сам перехилив чарку.

— Запорожці, брат, і сами могли пити!

— Ти похожий на них!— Богуш рішуче підійшов до столу й відразу вилив в умивальник решту горілки.

Старий дуже скоро сп'янів. Він нікого не помічав і балакав сам із собою. Тоді в Богуша зникла та відраза, що з'явилася поперваx. Хіба не можна простити такої дурниці хорошому товаришеві? Та чи сам він не пив з капітаном? Тільки він робив це хитріше й не так відверто, щоб хтось помічав... Начальник з любов'ю та товариською дбайливістю роздяг старого і відніс його безпорадне тіло на ліжко.

Гнівався він на Нестеренка тільки через те, що його витівка затримала їхній від'їзд. Йому самому хотілося якомога скоріше рушати назад, бо Богуш за ці два дні скучив за Ксаною. Згадка про неї примусила його почервоніти з сорому, але разом з тим викликала безліч таких думок, у яких би він не призначався навіть Нестеренкові.

Увечері, коли вже почало поночіти, механік прокинувся. Він довго не наважувався дивитися в очі товаришеві.

— Совість мучить?—насмішкувато питав Богуш.

— Ех, Яню, Яню, — відповів старий.—Вийшло воно неждано й негадано!

— Ну, викинули з партії?

— Мене викинуть! — І старий з пихою випростався.—Старого робітника, пролетаря та викидати?

— А чим же кінчилося?

— Спитали, відкіля в мене з'явилося підозріння на Кренера.

— Без тебе не могли обійтися!

Нестеренко трохи образився, бо він не абияк гордував після того, як забрав собі в голову, що його думці надають такої ваги. І він, забувши своє боягузтво, оповів мало не сто варіянтів прийому.

Уночі вони вирушили. Шофер був міцніший за механіка і вів машину справно. Коли до Кара-Кугу зоставалося десятків з чотири кілометрів, Нестеренко сам знову забалакав про свою пиятику.

— От, скільки не зарікався, Яню, а як трапиться яка радість,— так і хочеться задурманити собі голову! А вона в мене така проклятуща, що й завтра болітиме цілий день... Із незвички, два роки не куштував...

— Запорожець! —посміхнувся Богуш.

Та старий вів до іншого. Йому треба було мати запоруку від свого начальника, що він нічого не скаже Ксані Михайлівні.

— Перед тобою не так соромно, як перед нею!— сказав механік, і цьому вірив Богуш.

VIII

Технік, зовсім молодий хлопець, у якого, здавалося, бритва жодного разу не торкнулася щік, за два дні до терміну закінчив будівництво трьох двоповерхових довгих бараків, що їх треба було на зиму поставити в Кара-Кугу. Не зважаючи на свою молодість, він з перших днів зажив авторитету в робітників, і всі про нього говорили, і бригадири, і його безпосередні помічники, що він знає своє діло.

Ще на початку будівництва Богуш помічав, що технік хоче з ним поговорити. Та несміливість, ця нерозлучна подруга молодости, примушувала цього молодого чоловіка починати з таких речей, що мало стосувалися діла. Хлопець затинався і остаточно розгублювався, коли зустрічав сердиті начальникові очі. Кінець-кінцем, Богуш, щоб не бачити обридлого йому техніка, став обминати його. Він по свойому тлумачив його поведінку. Якій сторонній людині, що тимчасово попадає до Кара-Кугу, тут не нудно? І цьому технікові через музику та розмови й сміх, що лунає вечорами з Ксаниної кімнати, погано спиться ночами. Товариство сезонників його не задовольняє і він намагається ввійти в коло лікарки.

Богуш був певний своєї думки і звернув Ксанину увагу на цього молодика. Вона, що глибоко переживала велику свою радість, близько до серця прийняла ці слова і того ж вечора, коли теслярі припинили роботу, запросила до свого товариства техніка.

Хлопець подякував за таку ласку і відмовився. Видно було, що він стомлений, бо відразу пішов спати.

— Хоче, щоб ще раз попросили!— сказав тоді Богуш.

Він не терпів техніка. На його думку, бараки попсували ввесь краєвид Кара-Кугу, а проєктував і будував їх цей хлопець. Казакам-чорноробам, що за своє життя бачили тільки кізі та саманні хліви без дахів на к с т а у, ці нові спорудження видавалися розкішними казковими палацами, але хіба такими їх уявляв Богуш? Ці бараки були гірші за старі будинки в Кара-Кугу. Він усю вину звертав на техніка, хоч той тільки виконав доручення, бо ж не від нього залежало добирати типи будівель.

При своїй гарячій вдачі Богуш насилу витримав ту годину, коли йому, разом із пожежною комісією, довелося приймати збудовані бараки. Та й то він раз-у-раз говорив такі речі і так уїдливо глузував з керівника будівельної групи, що технік змушений був сказати:

— Та при чому ж тут я, начальнику?

— Чи не ви будували?.. А кого будуть лаяти, коли взимку крізь ці тонкі стіни бурани повидувають усе тепло, — вас чи мене?.. А як дахи позлітають?—І Богуш прискіпувався до кожного дефекту і просив занести всі свої думки до акту.

Коли вони оглянули останній будинок, у якім, як і в інших, Богуш знайшов єдину приємну річ—пахощі стривоженої гемблями сосни, що подекуди повипускала живицю, технік відстав від пожежників.

— Ох, як мені важко було будувати, начальнику, ці бараки!

— Чого це? — Богуш байдуже подивився на хлопця.

— Не через робочу силу — вона прекрасна,— а через те, що стільки дурно дерева викидається. Подумати тільки, що його привозять за півтори тисячі кілометрів, з яких чотири сотні припадає на верблюдів та автомобілі. І хоч би виходило що путнє. А то справді якісь нікчемні коробки...

— Від вашого співчуття вони не покращають!

— Але вони були б багато кращі і навіть дешевші, в усякому разі не дорожчі, якби в нашому будівельному тресті звернули увагу на мою пропозицію... Вона вже півтора роки лежить там... і мені вже обридло питати про неї.

— Що ж то за пропозиція така? — недовірливо спитав Богуш, ніяк не можучи зрозуміти, що хоче сказати технік.

Хлопець з докором подивився на начальника,

— Ось бачте, і ви так, як усі... А правду кажучи, я тільки на вашу підтримку й сподівався. Ви не менше мене зацікавлені в тім, щоб розглянули мою пропозицію і дали нарешті позитивну відповідь... В усьому винувата моя молодість, хоч я й не такий молодий, як здаюся... Якби це запропонував якийсь старий інженер, то за нього відразу б схопилися, а коли це йде від мене, то всі починають глузувати...

— Та яка ж ваша пропозиція?—нетерпляче спитав Богуш, якому обридло слухати ці скарги.

— Брикети!.. Зважаючи на місцеві умови та дорожнечу на дерево, яке хто-зна відкіля доводиться возити, я запропонував споруджувати будинки з брикетів...

— З брикетів?—тихо, з недомислом і розчаровано промовив Богуш. Чуючи щирість у хлопцевому голосі, він сподівався взнати справді щось дільне, але це слово розвіяло й ту крихту довіри, що з'явилася була в нього.

— Так, брикети!—посміхнувся технік.—Це справа не нова. У Швеції, Данії також давно вже вживають цього матеріялу...

— Там із соломи, по-мойому, їх роблять! — Богуш, думаючи, що технік запропонував своєму грестові використати для брикетів теж солому, вже не дивувався, що його пропозиція лежить стільки часу без будь-яких наслідків. Транспортування її обійшлося б у кілька разів дорожче, ніж дерева.

— Але ми могли б їх робити з очерету!

— Що?—У Богушевих очах промайнула радість.

— Ви ж знаєте, які величезні запаси очерету в нашій надморській смузі... Його б стало на багато великих міст, а не тільки на будинки для промислів. На жаль, я не знаю, чи це пробували робити з очерету брикети. Але будинки з них

коштували б дуже дешево. Можете повірити мені на слово! Я не раз робив підрахунки. І будівлі були б багато кращі, вигідніші, красивіші, ніж оці. Тоді б і будівельного матеріялу ніхто не жалів, бо дерево, цегла та бетон ішли б тільки на основу та підвалини.

— І цієї пропозиції досі не розглянули? — скрикнув Богуш, що ввесь час уважно слухав тепер техніка.

— Можливо, її і розглядали. Не знаю. Але не надавали їй серйозного значення. Один інженер, який добре до мене ставиться, казав, що не тільки в нас, а й за кордоном немає машин для продукування брикетів з очерету. Алеж можна купити ті, що виробляють солом'яні! Це дешеві машини, вони коштують зовсім недорого. У них, мабуть, звичайна конструкція пресів. А якби виявилося, що вони не годяться для очерету, то хіба в нас мало конструкторів, що з охотою переробили б їх? Це все обійшлося б копійки!

— Невже й там те, що в нашому тресті?— про себе сказав Богуш, але технік заперечливо захитав головою.

— О, ні! Тут має вагу договір із „Союзлісом". Якщо почати будувати з брикетів будинки, то будуть великі лишки дерева, доведеться платити неустойку...

— Дурниці!.. „Союзліс" і так не додає дерева... Він з охотою зменшив би своє постачання!

Схилившися над лутком, вони почали писати цифри на недавно вистругані дошці. Богуша цікавило заощадження, яке міг дати новий будівельний матеріял. І завдяки допомозі техніка, що знав усі підрахунки напам'ять, він сам нічого не лічив, а тільки записував. Виходили такі цифри, що він, не ймучи віри такому заощадженню, кілька разів перевірив їх.

— Із тим бюджетом, який ви маєте, можна збудувати вдвоє більше, ніж запроектовано, і до того ж прекрасних будинків!

Знадвору почулися гудки автомобіля, що мав одвозити техніка та його помічників.

— Мені пора!

— Почекайте, поки я вам принесу листа!

Технік пішов збиратися, а Богуш, щоб не затримувати і так пізнього від'їзду, подався до Стрижака.

Хвилин за п'ять він вийшов разом з ним на подвір'я.

— Як тільки приїдете до міста,— сказав він, підійшовши до техніка, що був уже в автомобілі,— негайно йдіть до окружного партійного комітету, до секретаря Ванюшка. Вашій справі пощастить. Майбутнього року ви будуватимете тут будинки з своїх брикетів!

— Якби то!

— Більше активности! Робіть усе можливе, щоб дійти свого. Ви і матеріяльно зацікавлені... А я теж не спатиму!

— До весни!

Технік простяг руку, і машина зірвалася з місця.

Багато чого сказало це слово Богушеві та Стрижакові. Вони, що досі не помічали, як минає час, як настає нова пора року, зажурено й сумно оглянулися.

Уже була справжня осінь, коли десь далеко відціля, де росте багато дерева і де влітку зелена земля, додолу спадає червоне, брунатне, різнобарвне змертвіле листя, коли в'яне вогка трава, а в повітрі, тихішому, ніж штиль на морі, плавають шовкові нитки та клубочки бабиного літа. А тут вона майже ні на чому не позначилася: усе таке, як і раніше, пісок не змінив свого кольору, трава біля ріки та затоки вигоріла ще на початку червня, небо однаково сухе та жовто-сіре, як і на весні, як і влітку. І тільки через тиждень-другий підуть дощі, яких мало не за півроку тут не випадало жодного; вони утворять неоглядні болота в низьких балках, надмуть річки, що раптом понесуть каламутну воду до моря, до якого вони дістаються тільки в такий час. Аж поки не випаде сніг, дороги пропадуть, жоден автомобіль не проб'ється крізь калюжі, ріки та озера, і тільки в крайньому разі із Кзил-Су надішлють якогось казака верхи на верблюді, що зуміє дібратися до Кара-Кугу. Море, що вже й зараз трохи змінило свої барви, з літніх легких та прозорих, на сірі, олов'яні, важкі — вкриватиме кожного дня з настирливою точністю свої хвилі холодними білими кучерявими, як бавовна, гребенями. Почнуться шторми. Від їхнього безперестанного гудіння болітиме голова і погано спатиметься ночами. А „Інженер Ранек", аж поки не розтане крига, стоятиме в порту, де за зиму залатають, пофарбують, оновлять його старе тіло.

Вони обидва думали про одне.

— Чи дощі не розмиють дороги до Чунас-Кулю?— спитав Стрижак.

— Можна буде підкріпити греблю! — відповів Богуш.

Вони довго дивилися, спиняючися задумливо очима на очереті, що мав їм так допомогти, на вишках, що деякі з них уже почали прохідку, на двох великих резервуарах, привезених пароплавом і збираних зараз робітниками. Стукіт молотків, виразний і лункий, здавався їм мелодійною музикою осени. Зморшки на їхніх обличчях розійшлися, зникла зажуреність, і від того раптового настрою, що несподівано прийшов, Стрижак ударив по плечі Богуша.

— Ех, Яню! — скрикнув він. — Чого нам треба?.. Нафти? Води?.. — Є!.. Розваги? Та то ж покищо

розкоші... Мине рік, другий, третій, буде тут кіно, і в театрі хлопці гулятимуть! Це ж тільки початок!

— Погано, що гідрографи тільки на весні приїдуть!

— Не все за одним заходом, друже!— Секретар зідхнув на повні груди.— І подумати тільки,— захоплено сказав він,—як кожен береться!.. Візьми хоч цього техніка!.. Думка греблі рве! Як повінь, як нестримна вода!.. Руйнує, сплюндровує вщент старі традиції, звички... Люблю молодь!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Дуже змінився узимку Богуш. Може у цім була винувата ця пора року, що так багато дала йому вільного часу? Він мало куди їздив і майже щовечора нетерпляче чекав тієї години, коли до нього прийде Ксана. У ньому прокинулося те почуття, з якого він глузував колись і яке вважав за дурницю у дорослої людини. Воно у ньому виросло несподівано, захопило його тим більше, що він сам не думав про це і не помічав своєї зміни. Якщо часом якась згадка і говорила йому про неї, то здоровий розум виправдував його. Справді, що могло бути злочинного чи ганебного у його відношеннях із Ксаною? Він дорослий чоловік чи ні? Потім, кінець-кінцем, у нього є вільний час, щоб пожити особистим життям. Але ледве його думка доходила до цього, як він за одне це запитання картав себе. Жити особистим життям, чи не значить це забути про діло? Хіба він занехаює роботу? Він же працює. Проте, коли нічні гасла з вишок викликали його, він з неохотою кидав свою кімнату, що ставала така затишна у присутності Ксани.

— Далеко зайшов ти, Богуше!— з докором думав він про себе, ідучи до вишок з неприємним почуттям сорому.

Він сердито морщився, коли йому доводилось чути розмови про себе та Ксану, хоч усі, хто його близько знав, здавалося, раділи його щастю. Якби його товариші знали, що він думає, вони б ніколи

при ньому не говорили тих дружніх добродушних натяків, що виявляли разом і прихильність до нього і удавану заздрість. Йому було прикро, коли він уявляв собі, що і в його товаришів бувають такі думки, як і в нього. Ксана догадувалася про його переживання і ставала особливо ніжна тоді, коли почувала свою перемогу.

— Не йди, Яню,— пригорнувшися до нього, часто казала вона, коли його кудись увечері кликали, і додавала, удаючи із себе ображену:— мені буде нудно без тебе!

Якщо він її слухався, а це іноді траплялося, вона, наперед знаючи його відповідь, питала:

— Правда ж, ти мене любиш?

Це були щасливі місяці. Такі щасливі, що Нестеренко, нащо вже близький чоловік був Богушеві, і той перестав заходити до них вечорами. Присутність когось третього їм заважала. І Богуш сам помічав, як з чиїмсь приходом раптом змінюється кімната, які беззмістовні та буденні виходять слова у вимушеній розмові. І як йому гарно було, коли крім них двох, у кімнаті нікого не було. Він не впізнавав своєї меблі, вона раптом оживала. Усе здавалося надзвичайним, і рушник, що чомусь завжди висів на стільці, набирав вигляду велетенського білого кота, який кожного моменту ладен зірватися з місця і плигнути на червоні відсвіти полум'я на стіні. Увечері поки у нього сиділа Ксана, Богуш не засвічував лямпки, і кімната наповнювалась легкими сутінками, освітленими вогнем нафти, що горіла у грубі. За стіною, над Кара-Кугу гуляв скажений буран, що збирався розтрощити грубу і навіки загасити вогонь, він вив, як голодні вовки, вигнані холодом з очерету, бив своїм дужим подихом у шибки, що здригали, і від цього йому здавалося, що за сотні кілометрів ніде нікого немає. І ця уява особливо близькою робила йому

Ксану. Вона часто дивувалася, чому несподівано серед якоїсь серйозної розмови, Богуш міцно обіймає її.

— Що з тобою?— питала вона, аж ніяк не розсерджена цим.

— Щасливий я,— відповідав він.

І це була правда. Принаймні, він сам думав, що, якщо така річ, як щастя, може існувати, то він його має.

І переконуючися, що ніхто нічого поганого в його поведінці не вбачає, він дужче поринав у це щастя. Коли серед зими кілька разів треба було з'їздити до управи тресту, яка викликала його, він посилав замість себе Нестеренка, хоч цього ніколи б раніше не зробив. Йому важко було жертвувати своїм часом, йому важко було уявити собі, що він цілий тиждень, а то й більше, може пробути без Ксани. І старий, який за спільне життя з Богушем вивчив його краще, ніж самого себе, казав:

— Ти не турбуйся, Яню, я, їйбогу, справлюся не гірше за тебе!.. Усе буде гаразд!.. Тобі тільки й пожити, що взимку. Почнеться весна, хвилини вільної не матимеш!... На шматки тебе розриватимемо!

В управі трохи дивувалися, що приїздить заступник, а не начальник, і питалися у старого про причину, бо знали, який ревнивий Богуш був до своєї роботи. І Нестеренко так спокійно, ніби казав правду, знаходив завжди такі відповіді, що їм вірили. А вертаючися до Кара-Кугу, він говорив начальникові, що про нього ніхто не згадував.

Та зима пролітала неймовірно швидко. Коротші ставали вечори і все більше й більше справ знаходилося у Богуша.

Частіше вже бурани наносили вогкого важкого снігу, що прилипав до скла і розставав на сонці.

Вітри крутилися і змінювали напрямок. Вони приносили холод, пекучі морози, раптово повертаючися, насували з півдня якийсь крижаний дощ, що пресував намети і робив їх такими тонкими, твердими та лункими, як залізо.

Кілька разів трапилися перебої з постачанням, і вже самому Богушеві довелося їздити до колгоспів, щоб упорядкувати цю справу.

— Весна іде! Весна незабаром!— сказав він якось Ксані.

— Це що, натяк? — спитала вона.

— На віщо? — не зрозумів її Богуш.

— Ти так говориш це, ніби чекаєш якоїсь радости, ніби тепер тобі нудно!

І справді при згадці про напружений робочий час, про те широке будівництво, яке мало початися на весні—канал, будинки, нові щілини, радгосп на Чунас-Кулі,—він так захоплювався і так багато говорив про свої плани Ксані, що вона завжди була незадоволена.

— Не так давно ми розмовляли одне з одним тільки про самих себе!— сказала вона йому.— А тепер я відчуваю, що ти відходиш від мене все далі й далі!

— Що за фантазія?— дивувався Богуш.

— Це факт! Невже ти, Яню, справді думаєш, що мені дуже цікаво слухати про якийсь радгосп?

— О, Санко, це ж я тільки говорю, а що буде, коли доведеться працювати?

— Мабуть погано...

— Зовсім ні. Це ж цілком різні речі: ти і робота. Хіба їх можна рівняти...

— Як на кого, Яню! Ти з тих людей, що захоплюються чимсь цілком...

Вони тільки раз розмовляли на цю тему, і Богуш став обережніший і замкненіший. Він так дорожив настроєм і прихильністю Ксаниною, що не хотів

більше її засмучувати. Якась правда була в її словах.

І коли наприкінці лютого з далекого півдня вернувся майже забутий Кудеман, він зрадів, що при їхній зустрічі не було Ксани. Здавалося, при ній він не міг би сказати жодного щирого слова. Вона б йому так само заважала, як хтось сторонній їхній самотності!

З великою радістю він побачив казака, якого давно вже поховали усі в Кара-Кугу. Він дивився на нього, як на воскреслого, і разом з тим почував, що і в ньому воскресає хвилююча спрага оновитися, стати таким, як раніше. Він ніби знайшов випадково загублену частку самого себе. Як перша моряна розтоплює і ламає кригу, так і Кудеманова поява розтрощила його спокій.

— Розкис я, Кудемане!—сказав він, потискуючи йому руку.

Щось могутнє несподівано ввірвалося в його інтереси, думки й звички. Він цілий день не відпускав від себе казака, хоч той, скучивши за своєю родиною, дуже поспішав додому. Добре, що того дня справи у лікарні затримали Ксану і вона не змогла вчасно прийти до обіду.

— Весну почув наш начальник!—сказав Нестеренкові Коте, що спостеріг цю зміну.

— Линяє, линяє Богуш,—загадково відповів старий.

Увечері, коли ходики на стіні пробили сьому годину, той час, коли до нього приходила Ксана, Богуш почував себе дуже ніяково. Він раптом замовк і похмуро заходив по кімнаті.

— Ти може куди поспішаєш?—спитав Кудеман.

— Ні... зовсім ні,—до мене зараз зайде лікарка...

Казак посміхнувся.

— О, я розумію!—І він встав.—Це правда, що ти одружився?

— Хто це тобі казав.

— Дорогою товариші... Якщо це так, то з вас дуже гарна пара!

— Не знаю, що значить одружитися...

— Ти жартуєш,—Кудеман посміхнувся і зібрався виходити з кімнати.

—Куди ти? Сиди! Ти зовсім нам не заважатимеш!

Казак мало не стикнувся на порозі із Ксаною. Вона байдуже поздоровкалася з Кудеманом, що дуже зрадів, побачивши її, і сіла на своєму улюбленому місці.

З її приходом розмова не в'язалася.

— Правда, він дуже поправився?—спитав у неї Богуш, щоб розбити неприємну мовчанку.

— Так,—коротко відповіла вона, і щоб щось сказати, спитала:—Ви ввесь час були у тубінституті?

Та вона не слухала, що відповідає Кудеман, бо взяла із столу якусь книжку і, здавалося, захопилася читанням. Її голова вже не поверталася до них. Богуш зиркав на неї і довго мовчав. Та поволі розмова стара відновилася. Вони присунули свої стільці ближче до грубки, що була біля дверей, і Богуш, не бачачи Ксани, вже не так відчував її присутність.

Кудеман сидів задумливий, чоло йому зморщилося, він глибоко сприймав кожне начальникове слово і рідко перебивав його якимсь запитанням. А Богуш говорив йому про велику відповідальність за Чунас-Куль, яка лежить на них обох, обіцяв Кудеманові невідмінно цими днями поїхати до міста, щоб підігнати справу з організацією радгоспу.

Він уже сказав про те, що половину землі бере радгосп, який, маючи трактора та агронома, навчить казаків правильно господарювати.

— О, ми, Кудемане, вб'ємо пустелю!— захоплено скрикнув Богуш.

За його спиною почувся трохи насмішкуватий і трохи сумний голос Ксани:

— Ти, Яню, не говориш, а декламуєш! Я ввесь час уважно слухаю!

— Ти не читаєш?

— Що? Умови утворення нафти,—засміялася Ксана. Вона показала йому книжку, яку він почав розбирати ще восени і тримав у себе на столі, ніяк не можучи закінчити.

— Я думав, ти взяла роман якийсь,— розгублено промовив Богуш.

Ксана поглянула на годинника з таким виглядом, ніби він стояв.

— Невже зараз тільки дев'ята?— спитала вона, приховавши позіх.

— О, ще рано,—якось винувато промовив Богуш.

Кудеман устав.

— Ну, я піду, начальнику!.. Мені завтра далі рушати, а я з дороги стомлений!

Тепер вже його не затримував Богуш. Але ледве за ним зачинилися двері, як і Ксана встала.

— Ти вже йдеш?— стурбовано спитав він.

— А чого ж мені тут сидіти... Ще читати щось про нафту?

— Тобі було нудно. Але до Кудемана у мене була така нагальна справа. Треба, щоб він підготував дещо... А то як стане радгосп, баївські попихачі почнуть кричати, що, мовляв, пасовища одбирають...

— Та ти не виправдуйся!— сміючися перебила його Ксана.—Ходімо, проведеш мене. Я піду до лабораторії. Попрацюю ще трохи..

— Бачиш, і ти не хочеш побути зі мною і в тебе справи!

— Що ж, там мені веселіше буде!

Він накинув шкуратянку і вийшов разом з нею. Опинившися у темних сінцях лікарні, він міцно поцілував її. Вона невесело засміялася.

— Ти таки почуваєш себе винуватим?

— Невже ти не розумієш мене?

— Знаю я тебе, Богуше... Тільки ти мені більше подобаєшся, коли ти щирий і робиш так, як тобі хочеться,—і раптом вже неспокійно спитала:— скажи, твій Кудеман скоро поїде додому? Ти все таки даремно його затримуєш у себе... Його ж, мабуть, чекають там.

— Завтра він від'їздить до Чунас-Кулю.

— А ти?

— Я зостаюся. Тепер покищо мені туди нічого їздити.

Вона з полегкістю зідхнула, але потім, вже простягши йому руку на прощання, спитала:

— Ти ж, здається, сказав, що кудись маєш поїхати цими днями?

— Так, до міста.

— Ну, що ж,—вона пустила його руку.—Бажаю тобі успіху!.. Весна починається!—і відразу зачинила за собою двері.

II

Завдяки своїй витримці, яка безперечно була в нього, Кремньов не нудьгував до певної пори. Він захопився був роботою і так організував її, що навіть Богуш одного разу прилюдно похвалив його. Але він не належав до тих, хто забуває про свої особисті інтереси. І його службові обов'язки недовго рятували від нудьги. Він часто згадував місто і з зненавистю оглядав свою убогу кімнату.

— Чого я сюди поїхав?—частіше й частіше з'являлося у нього запитання.

Він був тут самотній. Товариство Нестеренка та інших таких людей, як цей старий, не розважало його, справами їхніми він зовсім не цікавився, а з Ксаною йому жодного разу не пощастило поговорити, хоч він і бачився часом з нею за обідом. Його дратувала кожна дрібниця, на нього почали Богушеві скаржитися робітники, на яких він зганяв свою злість. Він не раз чув, як лаялися вони, коли не помічали його. І в нього з'явилася нова звичка підслухувати їхні балачки про себе і приходити зовсім несподівано. Через злість на нього свердлії працювали гірше, на одній щілині кілька разів ламався інструмент, і старий Нестеренко, який добре знав настрої робітників, мав підстави думати, що це робиться навмисне. Партбюро обміркувало це ненормальне становище і порадило Богушеві розбити по окремих вишках зміни цієї щілини. Після цього робота трохи покращала, але скарг на Кремньова надходило не менше.

Богуш примушений був викликати офіційно до контори інженера. Він показав йому заяви, яких зібралося чимало за цей час.

— Це мене не торкається,—байдуже сказав Кремньов.

— Але виробництва безперечно торкається,— суворо відказав Богуш.—Ми, на жаль, маємо у себе великий відсоток несвідомих робітників...

— Я поводжуся так, як і раніше. Переучуватися заради тих людей, які мене дуже мало цікавлять, не хочу, та навряд, чи й зможу!

— Раніше на вас ніхто не скаржився. Ви мали авторитет. Вас слухалися.

— Якщо я не справляюся з роботою, можете одіслати мене назад!—Він глузливо посміхнувся і додав:—а то, якщо хочете, можете обвинуватити у шкідництві і заарештувати.

— Не знаю, чому ви так говорите,—спокійно сказав Богуш.—Ви, як і кожний кваліфікований робітник, маєте тут контракт. Ви знаєте, що він передбачає. Дотримати свого слова, ставитися сум-

лінно до праці — це справа вашого сумління. Інженер, нічого не пообіцявши, вийшов.

— Ти правильно з ним балакав, — сказав Нестеренко, що був при цій розмові.

— З такими інтелігентами інакше не можна, але я не ручуся, що і далі буду так з ним поводитися. Їйбогу, свербіли кулаки. Гидота чортова! — вилаявся Богуш. — Він знає наше становище і козиряє цим... Але що на нього найшло? Був чоловік, як чоловік...

— Хто зна, — здвигнув плечима Нестеренко.

І при першій зустрічі з інженером старий сказав:

— Я, товаришу Кремньов, по-товариському застерігаю вас... Ви будьте обережніші у словах... Знаєте, який у нас народ. Тут усякі люди бувають...

— Нічого я не боюся, — відповів інженер.

Але все таки тепер він стримував себе і мовчав при робітниках. Це ані трохи не змінило ставлення до нього. Сама його поява викликала обурення. І робітники, побачивши ще здалеку його суху постать, казали:

— Он, вже чорти несуть світову зануду!..

Це прізвище дійшло і до Ксани. Вона не стрималася і, побачивши Кремньова, сказала йому про нього.

— А правда дотепно?

— Ви, Ксано, — відповів інженер, — маєте великі успіхи. Ви спустилися на один рівень з так званою масою!

— Та ви не ображайтеся!

— Якщо ви пам'ятаєте, я давно вже сказав, що на вас ображатися не можу.

На нього напала непереможна апатія до всього. Він, такий акуратний завжди, цілими тижнями не голився, не диво було побачити на ньому брудний комірець, у кімнаті його панувало безладдя. Він здебільшого лежав у себе на ліжку з вічною цигаркою в зубах, тримаючи в руках якусь книжку.

Від цього на його обличчі і на рідтенькій бороді завжди чіплялися пушинки, вбрання було пожмакане й заношене. Від нудьги покищо його рятували тільки книжки, які разом з тим і поглиблювали його апатію. Він прочитував їх по кілька за день, не досипав через них ночі, уникав роботи. Вони відвертали його від дійсности, допомагали позбутися цього прикрого дозвілля, якого він через свій настрій мав більше й більше. Це було якесь сп'яніння. Та незабаром не стало чого читати, а звичка не спати вночі зосталася. Через нічниці він дуже схуд. Єдина справжня радість у нього була — зривати аркуш з календаря, ще на один день робити ближчим поворот до міста. Як він його згадував! В його пам'яті виринали такі деталі, яких він, коли жив там, зовсім не помічав. Це були якісь галюцинації, коли він уявляв себе на бульварі! До його вух долітало глухе гуркотіння моря, нерозбірливий гомін натовпу. Заплющивши очі, він бачив багато людей, які хвилювали його самим своїм виглядом. Ніч, ліхтарі, гудки автомобілів, скрикування продавців, посмішки жінок, — яке це все було виразне!

Він вигадав собі якусь справу і попросив Богуша відрядити його до міста. Начальника здивувало таке бажання. Ніщо не примушувало інженера до такої подорожі, і він відмовив.

— Їздити узимку через пустелю не дуже безпечно, а ваша справа може почекати. Будьте певні, що Кара-Кугу я не захочу гіршого.

— Можете взяти на рахунок відпустки ці дні, — сказав Кремньов відвертіше.

Начальник і на це не згодився.

Та Кремньов був настирливий. І коли з Кара-Кугу виїздив караван, що мав узяти з міста чимало всякого інструменту, інженер з Богушевого дозволу рушив з ним. Другої ж доби вони попали

під буран і тільки завдяки казакам дісталися до Кзил-Су. Дорогою Кремньов замість по-товариському поводитися із своїми супутниками, лаявся з ними і вередував. Наймолодші найгарячіші робітники ладні були кинути його, до того він їх довів. На ночівлях він забирав теплого одягу більше, ніж належало, а коли хтось зауважував це, то він презирливо відповідав:

— Я мушу мерзнути чи що?

Так само було і з харчами.

І вже коли каравану зосталося сорок кілометрів до міста, один старий робітник, партієць, сердито відчитав Кремньова.

— Ти, товаришу інженере, такий самий чоловік, як і ми. Ніяк не кращий. Ти тільки більше безпорадний. Якщо тебе кинути тут, то пропадеш, як собака!.. Тут няньок тобі немає.

Подорож ця не дала Кремньову ніякої приємности. До міста він прибув зовсім змучений і цілу добу проспав у готелі. Коли ж нарешті його добудився уповноважений каравану, то Кремньов, не вислухавши навіть, що той казатиме, послав його до біса.

— Дайте мені спокій!—кричав він на робітника, що не почував за собою ніякої вини.—Одержуйте, що вам дадуть!.. У мене своїх справ багато...

Останнє він вигадав. По суті, в нього не було жодної справи. Правда, він ходив двічі до управи тресту, але тільки для того, щоб побачити своїх старих знайомих. І в цім йому не пощастило. Кренера і інших, яких він знав, давно вже не було тут, а решта інженерів не виявила великої радости при знайомстві з ним. Місто не розігнало його нудьги. Воно аж ніяк не скидалося на Баку, яке він так полюбив. Ні руху, в якім можна загубити свою нудьгу, ні розваг у місті не було. Навіть жодного ресторану він не знайшов.

І Кремньов другого вечора, не змігши висидіти у кіні до кінця сеансу, вернувся до себе в нумер. Він попросив розбитну служницю дістати йому вина. Вона принесла не тільки пляшки, а й кілька склянок.

— З ким же я питиму?—спитав він більше у себе, ніж у жінки.

— А вам ні з ким?—співчутливо поцікавилася нумерантка.

— Жодного чоловіка немає... Може ви зі мною не відмовите.

— О, ні,—відмовилася вона.—Я на роботі.

— Я можу почекати,—промовив Кремньов.

— Мені треба йти додому після роботи,—здивована з цього прохання з посмішкою відповіла жінка і відразу вийшла з нумера.

— „Додому“ — повторив її слова Кремньов. — Щасливі люди. У них є якийсь дім!— і налив собі першу чарку.

Він ніколи не любив пиячити, і цього разу ніякої насолоди не відчув, але ніби був примушений, сумлінно випив цілу пляшку. Це він виконав, як обов'язок.

Вранці він став таким гидким сам собі, що довго боявся виходити з нумера, щоб не зустрітися із тією жінкою, яка приносила йому вино. Тільки згадавши, що зараз працює замість неї інша, Кремньов покинув готель і навідався до робітників.

— Коли ж вертаємося до Кара-Кугу?— спитав він в уповноваженого.

— Невідомо,—відповів той,—я ж вам казав, та ви мене не захотіли слухати. Нам не дають найголовнішого. Немає нібито нічого на склепах. Доведеться чекати. Не порожняком же нам вертатися?

Йому так огидло місто, що він не уявляв собі, як далі зможе пробути тут кілька днів. У нього відкілясь взялася енергія. Він полаявся із завіду-

вачем відділу постачання і домігся того, щоб їм дали інструмент, призначений для іншого пункту.

Поворот Кремньова припав саме на ті дні, коли Богуш збирався до міста, і з його приїзду ніхто не виявив радости.

До його злости примішалася заздрість. Він відчув різницю між собою та Богушем, якого кожен вчинок хвилював близьких йому людей. І тому йому дуже приємно стало, коли він за обідом помітив, яка сумна сидить Ксана.

— Мабуть посварилися,— подумав він, і вголос сказав Богушеві:— нічого приємного немає у тому брудному нікчемному місті. Там не веселіше, ніж у нас.

— Мені ж не розваг треба, Кремньов,—відповів Богуш. — Якби не справи, я б ніколи не поїхав. Ви ж знаєте, що досі будівельний трест нічого не робить, навіть брикетів не заготовляє. Треба підігнати... Потім Чунас-Куль...

— Це та славнозвісна економія? — перебив його Кремньов.

Не так у цім слові, як у тоні, яким він його сказав, було стільки глуму, що Богуш почервонів і сердито відсунув від себе тарілку.

— Ви пробачте,—з посмішкою поквапливо промовив Кремньов, — треба, здається, сказати радгосп. Я неправильно висловився, бо дуже погано розбираюся у цих термінах, тим більше, що не бачу між ними ніякої різниці.

Кажучи це, Кремньов навіть пожвавішав, обличчя йому стало веселіше. Він спокійно витримав Богушів погляд.

— Отакої наказали, товаришу Кремньов, — вставив своє слово Нестеренко. — Це у вас говорить просто несвідомість. От, візьмімо, скажімо, колишню економію для прикладу. На кого працювали робітники? У чию кишеню йшли гроші?

Богуш відкинувся на спинку стільця і мовчки слухав. Тільки брови йому щільніше збігалися, та вуста міцніше стискалися.

— А тепер вони йдуть в їхню?— спитав Кремньов.

— Заробіток видається їм, а прибуток іде на розвиток народного господарства. Ми, товаришу Кремньов, будуємо соціялізм...

— Соціялізм,— насмішкувато повторив Кремньов. — Невже ви його і тут будуєте?

— А як же,— наївно відповів Нестеренко.— Скрізь! Та й ви до цього причетні...

— Я? Зовсім ні, по-мойому! Я керую добуванням нафти і тільки.

— В цьому і найголовніше усієї політики, що навіть ви, хочете цього чи не хочете, теж будуєте. Бо раз ви виконуєте свою роботу...

— Та що ти йому пояснюєш?— раптом так гримнув Богуш, що Ксана здригнула.— Чи він дурніший від тебе? Якби це навіть було так, то він не повірить!.. Сволота!

— Яню!— скрикнула Ксана.

— Що з тобою, Богуше!— розсердився Нестеренко.

— Що ж, мушу визнати ваш спосіб сперечатися за найпереконливіший,— звернувся Кремньов до начальника, що встав зза столу і покинув їх.

Кремньов знав, що ця сцена назавжди усталила їхні відносини з Богушем. І він радів цьому. Що йому цей Богуш? Як людина він йому неприємний, а як начальник він не мусить вносити особистого до справи. Кремньова настрій від цього тільки покращав. Він не сподівався, що Ксана і навіть Нестеренко будуть на його боці, бо вони спочатку дуже неприхильно ставились до його слів, але Богуш сам, так брутально вилаявшися, одвернув їх від себе.

— Ви не журіться, товаришу інженере, чого тільки не скаже чоловік під гарячу руку! — промовив Нестеренко, коли не стало Богуша.

А Ксана відразу після обіду пішла до начальника. Кремньов не знав, про віщо вони говорили, але бачив, що перед від'їздом своїм до міста Богуш з нею не попрощався. Та йому і не цікаві були їхні балачки, для нього мали значення тільки наслідки їх.

Першого ж вечора, як не стало в Кара-Кугу начальника, Кремньов був у Ксани. Він бачив, що вона охоче його вислухує. У них знайшлися якісь спільні теми. Їм було не нудно. І той настрій, що так гнітив його, відразу зник. Він став дотепний, надто балакучий, зовсім не той, яким його бачили останні місяці. Але жодним словом він не згадав про Богушеву поведінку, — для цього в нього було досить такту.

На третій вечір до Ксани зайшов і Нестеренко, несміливо попросивши перед тим дозволу побути у неї. Кремньов зненавидів його за це. Чого йому треба тут? І він проклинав у думці старого, що і не думав кидати їх насамоті. Хоч би щось говорив цей дідок, а то прийде, присуне стільця до теплої груби, що гріє йому старечу спину, і сидить, насторожено прислухаючися до їхньої розмови. Ці візити траплялися і далі. Він шукав приводу, щоб позбутися старого. І коли Ксана поскаржилася на свою кімнату, що була найхолодніша у всьому будинку, він відразу запропонував:

— Ходімо до мене! У мене дуже тепло.

— О, ні! Тут затишніше.

Нестеренко тоді лукаво потер собі підборіддя. Кілька днів Ксана не згадувала про Богуша. Але якось увечері, коли Кремньов щось захоплено говорив, вона несподівано звернулася до Нестеренка:

— Як ви думаєте, дядю Ваню, що зараз робить наш Ян?

І з цього почалося. Навіть Кремньов, щоб не мовчати, мусів був брати участь в її спогадах. Коли почався буран, Ксана турбувалася, щоб не сталося якогось нещастя з Богушем. А як, за її підрахунками, до Богушевого повороту зосталося тільки два дні, вона стала така весела, що Кремньов сердився:

— Можна подумати, що мене тут і близько немає, — сказав він.

— А хіба вам неприємно те, що приємно мені? — пожартувала вона.

Нестеренкові дуже рано тієї ночі захотілося спати. Він скоро їх покинув. І тоді Кремньов, маючи таку рідку нагоду, заговорив про своє почуття.

— Я, Ксано, однаковий, що й раніше, — сказав схвильовано він.

— Я теж, Кремньов, — відповіла вона.

— А я думав...

Ксана засміялася.

— Невже ви собі припустили, що через якусь сварку, чи навіть не сварку, а якесь непорозуміння щось змінилося? Поганої ви про мене думки, Кремньов!

— Хто сам собі ворог! — зідхнув він. — Алеж я не кидаю надії, Ксано. Це неможливо, щоб так довго тривало. Ви в усьому протилежності, і потім Богуш ніколи не кине свого Кара-Кугу, або я його не знаю. А мати перспективу — прожити усе життя...

— Невже ви не можете про щось інше говорити, — сердито сказала Ксана.

— Важко з вами про будь-що розмовляти...

— Маєте рацію, бо в цей час, поки ви ставите свої діагнози, я заклопотана тільки однією думкою... Скажіть, Богуш може справитися раніше ніж ви?

— Я був кілька днів у місті. Якщо він...

— Значить, може! — скрикнула вона і вибігла з кімнати, не накинувши навіть пальта.

Здивований Кремньов вийшов за нею. Він спинився на ганку, а Ксана побігла до стайні. По дорозі їй зустрівся якийсь чоловік. З голосу можна було впізнати, що це стайничий.

— „Навіщо він їй?“ подумав Кремньов і тієї ж хвилини почув, як вона йому сказала:

— Якщо приїде начальник, невідмінно перекажіть йому, щоб зайшов до мене. Ви зрозуміли мене? Повторіть...

— Ксано! — гукнув на неї Кремньов. — Ви без бот. Дивіться, щоб не застудитися.

— У, ви тут, Кремньов! Зараз!

— Чи ви не могли завтра цього сказати? — спитав він, коли вона підійшла до нього.

— Запізнитися боюся!

У неї була така велика радість, що вона з Кремньовим поводилася, так як з Богушем, якби той був тут. І інженер, на якого дуже вплинула її ласкавість, нахилився поцілувати їй руку. Та вона жартівливо вирвала її. І мабуть тому він у кімнаті став мовчазний. Він уже не міг ставитися з іронією до її поведінки. І коли надворі почулися людські голоси, заіржали коні, він сердито сказав:

— Приїхали вже!

— Хто? Невже це Богуш?

Вона стала шукати бот, пальта, поквапливо вбиратися, і Кремньов допомагав їй у цім.

Вони ще не вийшли з кімнати, як двері відчинилися і на порозі став Богуш: пара його оточила хмарою, якийсь момент його зовсім не було видно, він не переодягся, не розв'язав навіть башлика, обсипаного снігом, не скинув важкого кожуха.

Та він не пішов далі. Його погляд спинився на Кремньову, що ніяково посміхався. Потім він подивився на Ксану і відразу повернувся навіть не зачинивши за собою дверей.

— Яню! Стривай! — скрикнула Ксана.

— Я вам, здається, завадив, — почувся з коридору його голос.

Кремньов і досі посміхався.

— Це через вас, — із серцем сказала Ксана.

— Невже і цього разу я погіршив начальникові настрій? — І посмішка зникла з обличчя Кремньова. Одну хвилину воно в нього було серйозне, а потім він зареготав.

— Ідіть геть! — закричала Ксана.

— Чудна ви, Ксано, — спокійно сказав інженер. — Чи я винуватий?

Вона вибігла з кімнати. Він запалив цигарку і вийшов до коридору. Минуло кілька хвилин, Ксана не верталася. Більше Кремньов її не чекав.

III

Ще на початку зими Кара-Кугу заготовлювало сировину для будівництва. Цілі скирди очерету стояли з північного боку колонії, де будівельний трест мав організувати виробництво брикетів. Після Богушевої подорожі через кілька днів надійшло перше устаткування. І не чекаючи, поки спаде сніг, теслі нашвидку поробили повітки, в яких поставили машини. До сезону треба було мати достатню кількість брикетів. Робочої сили не ставало. Робітники оголошували штурмові декади, і ці кілька пресів, що містилися у хистких дерев'яних будівлях, гордо називаних тут заводом, до весни дали продукції на кілька будинків. Хоч машини були випробувані і трохи змінені конструкторами, але поперших виходило надто багато бракованої продукції. Не одну ніч проморочилися над ними Нестеренко та Богуш, поки пощасти-

ло уникнути дефектів. По деталі Богушеві знову довелося їхати до міста.

Він не помітив, як надійшла весна. Одного дня він відчув, що в шкуратянці вже душно і, оглянувшися навколо, побачив, як мало зосталося снігу, що лежав тільки на *с о р а х*. Ця пора року дала змогу частіше подорожувати. Безперестанно треба було діставати всякий матеріял, якого ніхто, крім нього, не міг добути. Щодня чогось бракувало у Кара-Кугу і щодня знаходилися нові причини, що гнали начальника з колонії. Часом йому хотілося роздвоїтися, розтроїтися. „Скотовод“, зовсім неураховуючи тутешніх умов, прийняв безглуздого проєкта на свій новий радгосп — замість будувати окремо, він житлові приміщення, загороди та стайні звів до двох будівель. Це було небезпечно і в разі пожежі. І Богушеві, що прекрасно знав тутешні умови, довелося переконувати, сперечатися, щоб дійти свого. На щілинах не ставало штанг, труб для нафтопроводу. І в кожній дрібниці начальник мусів вдаватися до міста. Кілька разів, коли він мав багато роботи у Кара-Кугу, довелося посилати Нестеренка, але старий, не зважаючи на свою старанність, вертався без нічого. З ним не дуже рахувалися у тресті.

Богуша охопила знайома йому спрага праці,— він сам собі шукав роботи, ніби сидів без діла. Він не обмежився тим, що вже здійснювалося. У нього з'являлися нові плани, і, здавалося, його думка ніколи не спочивала, шукаючи, чому ще б віддати енергію. Часом серед ночі він прокидався, щоб не забути якоїсь дрібниці, згаданої вві сні. Отак, готуючися до партконференції, він надумав подати пропозицію збудувати у Кара-Кугу рибні промисли. Скільки у пересохлих рукавах ріки щороку пропадало риби! Сморід від неї затруював повітря. Його не кидала мрія про місто, що мало

колись стати центром для цеї пустельної частки світу. А промисли відразу на багато збільшать населення. Кара-Кугу даватиме не одну цінну сировину. І він, не без вагань, виступив з доповіддю на партконференції, не без вагань тому, що це фактично була не його справа. Але Богуша дуже добре знали, і ніхто не здивувався, коли він став говорити про речі, які його нібито і не торкалися. Товариші підтримали його. У наслідок партконференція запропонувала „Рибтрестові“ внести до свого плану нові промисли, і не пізніше, як через рік, почати будівництво консервного заводу у Кара-Кугу.

Із Ксаною Богуш бачився рідко і завжди почував себе винуватим перед нею. Та бачачи її, він був такий захоплений і ніжний, що вона прощала йому неуважність.

— Ти ж сама знаєш,— казав він їй,— що це тимчасово. Згодом усе увійде в свою колію і в мене буде більше часу...

— Як це тимчасово? — сумно жартувала Ксана.— Рік, два, три...

— О, ні. От, як тільки мине ця повінь справ.

Та кожен день приносив більше роботи. І Богуш, живучи в однім будинку із Ксаною, часто цілий тиждень не міг побалакати з нею. До нього усі зверталися, навіть у дрібницях. Якщо у нього й був якийсь вільний вечір, то кілька разів на годину його кликали кудись. Тоді можна було зненавидіти тих людей! Він ховався у Ксаниній кімнаті, але його знаходили і там. Це й спричинилося до того, що вона перестала до нього заходити: його або не можна було застати дома, або до нього хтось приходив.

Гідрографи, надіслані на весні трестом, принесли нові клопоти та тривоги. Богуш нетерпляче чекав наслідків їхньої роботи. Щоб швидше закінчили вони виміри, він зменшив кількість робітників

на вишках і віддав їм. Щодня, якщо був тільки у колонії, він звіряв свої дані з їхніми, вже цілком точними. Зате яка була його радість, коли після закінчення вимірів виявилося, що істотної різниці у найголовнішому між його саморобною, недосконалою картою та картою гідрографів немає. Принаймні, принцип розміщення гряд був той самий, що в нього. Вони лежали, як і певен був Богуш, тільки з півночі та з півдня високими горбами, які мусіли познімати землечерпалки та землесмоки, щоб пароплави могли доходити до самого берега. А глибина затоки, як виявилося, була навіть більша.

— Отепер аж канал буде! — сказав Богуш Нестеренкові. — Тільки робітників та землечерпалок треба роздобути. Спід землі викопаємо, а дістанемо!

Це була велика радість. Хлопчиком якимсь вона зробила Богуша. Зникла у нього і його суворість і серйозність. А як він боявся якоїсь помилки, що примусила б надовго відікласти прочищення фарватера. Що було б з Кара-Кугу без морського транспорту? Коли б воно діждалося нафтопроводу чи залізниці? Канал же запорука дальшого розвитку нових багатих промислів. Він підганяв інженера, що приїхав разом із гідрографами, цікавився, як посувається вперед його робочий проєкт, чи скоро можна буде почати роботи.

Богуш не міг не поділитися цією радістю із Ксаною. Вона ж була найближча йому людина. І перед тим, як їхати до управи по землесмоки, він сказав їй про новину. Він оповів їй навіть про дрібниці, бо вже точно було відомо, скільки коштуватимуть роботи, який час вони триватимуть. Та його голос щодалі робився непевніший, він раптом відчув, що їй це все мало цікаве.

— Багато ще буде цих перемог? — перебила його Ксана.

— Тобі неприємно слухати?

— Досі я ніби жартуючи говорила з тобою, але тепер, Яню, мені це обридає. Згадай, коли останній час ми бачилися з тобою?.. Ти не пам'ятаєш?.. По-мойому, це було давно! Ти далі й далі відходиш від мене, і я скоро зненавиджу усю твою роботу. Розумієш, мені гидка стала вона! — Ксана майже кричала.

— Я ж казав тобі вже, що це тимчасово!

— Я жінка! — не слухала Ксана його. — Може я дійшла того віку, коли мені хочеться мати родину, хочеться мати свого власного, чуєш, власного чоловіка! Здається, на це я маю право. Коли я вперше тебе побачила, я тоді ще подумала: „ось він той, про кого я думала!..“

— Нічого не розумію!

— Ти сліпий. Я люблю тебе, але ненавиджу усе те, що відбирає тебе у мене...

— Чому мені байдуже до твоєї роботи?

— Вона тобі не заважає. Я працюю тільки над своїм, а тебе мабуть не стало, якби ти і на десять частин розпався.

— Це ти правду кажеш. Але я так часом за тобою скучаю...

— По-мойому, ти мене далі більше забуваєш... Замість побути зі мною, ти йдеш кудись!

— Як ти можеш порівнювати такі речі! Мене це дивує... Якщо тобі нудно без мене, проводь час з кимсь іншим.

— Гарна порада. Добре, що її не чує Кремньов, — вона навмисне згадала його, — ти ж знову їдеш з'ясовувати якусь справу?

— Ти ж знаєш, що я не терплю того типа, але я не маю влади над твоїми бажаннями.

Ксана стала холодна до нього і після кількох днів розлуки зустріла його з докорами. Його стала спокушати думка звалити половину своїх справ на свого заступника Нестеренка. Що його стримувало

від цього, він і сам не знав. Їдучи останній раз до міста, він мучився. Ксанині слова не забувалися, і він їх мав за загрозу. Щось неприємне, гнітюче, важке ввійшло в його думки. Може ревнощі? Богуш не припускав собі цього. Але він не обвинувачував і Ксани. Бо справді, вона найрідше за будь-яку людину з Кара-Кугу бачила його біля себе?

Поки він їздив і через свою відсутність не мав змоги стежити за свердловими роботами, там знову сталися неполадки: дисципліна занепала, прохідка зменшилася до такого низького рівня, якого ще ніколи не знало Кара-Кугу. Одна щілина на триста дев'ятому метрі викривилася. Своєчасно цей дефект не був помічений, і роботи йшли по-старому. Щілину доводилося починати знову. Це були непередбачені збитки. Богуш чув, що робітники в усьому обвинувачують Кремньова. І Нестеренко, що любив справедливість, не перечив їм.

— Ти там їздиш,—одверто сказав начальникові Коте,—а наш інженер ввесь час із твоєю жінкою.

— Стеж краще за своєю роботою — закричав обурено Богуш. Грузинові слова кидали тінь на Ксану, і він був такий лютий, що не міг спокійно говорити. — Ви що? Перший день свердлите? Куди ваша робота годиться? — Йому захотілося виправдати Кремньова перед самим собою, щоб Ксана стала непричетна до цієї справи.—Нехай він винуватий у тім, що щілина пропала, але він же не може сам замість усіх вас працювати? А ви б'єте байдики! І ти, Коте, замість показати іншим, як робити, тут тільки брехні розводиш...

— Не брехні,— загрозливо пробурмотів Коте. — І ти будь справедливий. Знаєш добре наших хлопців.

— Та ти що, Богуше? Прикидаєшся? — лукаво спитав старий машиніст. Чоловік правду каже. А ти все таки муж для Ксани Михайлівни. Сказав би, щоб до біса гнала від себе ту світову зануду!

— Кого?—Ця образа Кремньова чомусь зачепила і його.

— Та про інженера говорю, — спокійно відповів машиніст.

— Забути це слово! — спалахнув Богуш.— Ти старий свідомий робітник. Скажи мені, чи може хоч би цей самий Кремньов працювати при таких умовах? Ви забули, що він єдиний покищо спеціяліст у Кара-Кугу...

— Користи з нього, як з цапа молока.

— Ви, такі, як ти і Коте, мусіли б розуміти це. А ви розвалюєте трудову дисципліну. Я з вами, здається, ще не менше панькаюся...

— У тебе це інакше,—буркнув сердито машиніст.

— Ми мусимо дорожити таким інженером, як Кремньов. А ви поводитеся так, що державні гроші на вітер вилітають. Чому Кремньов спочатку заслужував тільки на похвалу? Згадайте, який він був на сьомій...

— Самими згадками не проживеш... І ти не сердься, начальнику. Винуватий він, а не ми. Що робиться з норовистими кіньми, якщо їм попускають віжки. Вони несуть ще дужче. А твій Кремньов сам казав, що прохідка йде правильно...

— Воно мабуть так тоді і було?— недовірливо спитав Богуш.

— Тавжеж... Що тобі більше казати!.. Ти ж не віриш, що він цілий тиждень до нас не навідувався.

— А як прийшов,— додав Коте,— то і в журнал забув подивитися.

— А ви недосвідчені свердлії чи що? Сами нічого не помітили?

— Він краще за нас знає, як треба!

— Не впізнаю вас, хлопці,— сказав тихо Богуш.

— Не любимо ми його, — і машиніст з досадою

сплюнув.— Ти б його по-нашому, по-простому, робочому, погнав би в три шиї...

— Кинь дурниці верзти!..

— Ну, тоді цілуйся з ним,— з недобрим сміхом кинув услід йому Коте. Богушеві кортіло вернутися, але з досвіду знав, що краще удати, ніби нічого не чув. Цей натяк дуже образив його, кров прилила йому до голови. Він уявив собі Ксану в той час, коли його немає у Кара-Кугу, і його охопила така лють, що кулаки стискалися. І він ще захищав Кремньова?

— Треба покінчити з цим,— подумав він, але ніякого виходу не бачив. Особисте так вплелося у справи, що не можна було звільняти Кремньова. Цей самий машиніст тоді б прочитав у Богушевому наказі тільки помсту. Та хіба тільки через це саме? Хто може заступити Кремньова? У нього самого немає часу, не кажучи вже про те, що він і наполовину не знає, техніки свердлових робіт так, як інженер. По суті це з боку Кремньова шкідництво. Чи він знає, які це небезпечні жарти? Може на нього вплинути по-товариському? Алеж вже раз Богуш пробував його переконати. І перемігши себе, він поклав собі поговорити із Ксаною цілком спокійно, без жодного брудного натяку. (Як це прекрасно уявляв він собі!). Хай вона умовить Кремньова!.. Та це ж смішно! При чому вона тут? А Кремньов дитина, чи що? Та щось примушувало його думати, що справа не в самому ньому.

Перед тим, як остаточно дійти якогось вирішення щодо Кремньова, він все таки наважився вдатися до Ксани. Почав він невміло, і з першого слова переконався, що виходить у нього не те, що думалося, і не так, як треба.

— Скажи, Ксано,— обізвався він до неї,— чому Кремньов такий неуважний до роботи?

Це запитання її здивувало і розсмішило. Спочатку їй здавалося, що Богуш жартує.

— Відкіля я можу знати?

Вона не впізнавала його. Він був надто несміливий, намагався щось пояснити, але ще більше заплутувався, згадав прізвище Кремньова, якесь безладдя у роботі.

— Навіщо це мені ти кажеш? — насмішкувато спитала вона.— Що за передмова? Це не личить тобі, Богуше!

— Ти мусиш розуміти мене... Я хочу побалакати по-товариському. Але я боюся...

— Ти вже став полохливий? — вона глузувала з його безпорадности замість допомогти йому.

— Так, боюся! Я не можу дозволити, щоб мені закидали ревнощі...

— Які ревнощі? — нічого не розуміючи, перебила його Ксана.

Тоді Богуш почав говорити відверто. Та вже було пізно. Надто довго він готував до цього Ксану.

— Балачки всякі ширяться між людьми,— відразу сказав він.

— А що мені до того?

— Це правда, що він тепер ввесь час просиджує з тобою? Навіть робочих годин?.. — Він безпорадно замовк. Що він наплів? Та він же мав зовсім інше сказати! До чого ці запитання? Яке йому діло до того? Він же йшов сюди, здається, примушений своїм обов'язком, з надією, що Ксана вплине на Кремньова, допоможе і йому, і Богушеві. Інженер же її дуже шанує і в усьому слухається. Алеж це безглузда була думка. Чи він перестав бути Богушем? Чи йому треба чиєсь допомоги у таких випадках? І в наслідку, що він наговорив?

Ксана суворо поглянула йому у вічі.

— Тепер я, Богуше, розумію твою передмову.

Та хіба це не ревнощі? Ти став шпигувати за мною чи прислухатися до всяких дрібниць? Вони стали мучити тебе? Ти вже не віриш мені? Та чи це ти, Яню, чи хтось інший замість тебе наверз такого?.. Це правда, я ввесь вільний час проводила з Кремньовим. З ним мені цікаво. Це моя відповідь тобі. Він недурний. Але як я нудьгую, навіть з ним, без тебе, Яню?

— Та річ не в тім, що він буває у тебе чи ти у нього,—з мукою сказав Богуш.—Ах, як це погано вийшло...

Ганебною йому самому здалася його поведінка. Потім наступних днів в нього знаходилися вільні хвилини, але через сором він не хотів бачитися із Ксаною. Він картав себе за нерозважність. І не те його лякало, що про його вчинок Кремньов може взнати від Ксани, а те, що тепер інженер матиме право в усіх його доганах, цілком заслужених, вбачати ревнощі.

Він зненавидів Кремньова, але ця сама зненависть стримувала його від будь-яких заходів проти інженера. Богушева нерішучість вразила Нестеренка.

— Забув чи що? Не знаєш, що мало не на сотню тисяч дорожча стала щілина? — спитав старий, коли взнав, що начальник навіть не говорив з інженером.

— Треба в осередку поставити питання про неправильну прохідку.

— Та ти не начальник, чи що? Відколи це у тебе стали такі короткі руки?

— А що ж робити?

— Відколи це ти став питатися порад у мене? Я сам не мав права взяти нашого інженера за шиворота, як треба давно вже зробити.— Старий розхвилювався і одвислі щоки йому біля вус збліділи і затремтіли.— З хорошими, Яню, по-хо-

рошому треба поводитися, а горбатого могилою виправляти. Я розумію Кремньова. Йому не до роботи, коли тебе немає. Але хіба так чесний чоловік робить? Догану йому! Напиши про це до тресту! Налякай, що справу передаєш до прокуратури, ДПУ. Це слово на них впливає. Хай не жартує!

Другого дня на дошці оголошень висів новий наказ за підписом начальника Кара-Кугу. Робітники, що спинялися читати його, говорили:

— Давно б пора!

Начальник висловлював інженерові сувору догану з попередженням і виділив спеціяльну комісію, що мала офіційно з'ясувати збитки та умови, при яких неправильно пішло свердління.

Ворожнеча, яку Богуш та Кремньов із першої зустрічі відчули один до одного, тепер ще заглибилася. А вони мусіли жити під одним дахом, бачитися по кілька разів на день, розмовляти! І Богуш, як і інженер, став шукати порятунку в чемності. Принаймні, коли Кремньов, що теж прочитав наказа, ввійшов до контори,— Нестеренка здивувала Богушева поведінка: начальник сам підсунув стільця відвідувачеві.

— Мені здається, хоч цілком можливо, що я помиляюся,— почав несміливо Кремньов, — що у наказі є маленька неправильність, так би мовити суто формальна: треба було спочатку з'ясувати, на скільки я винуватий, а тоді висловлювати догану!

Богуш ледве терпів присутність інженера. Він закусив губи, і брови йому здригали.

— Можете йти!— звернувся він до робітників та Нестеренка, що прислухалися до їхньої розмови, і тоді коротко сказав:— ви й без цього заслужили на догану.

Крайки вух Кремньову почервоніли. Він схвильовано зняв пенсне, протер замшею і довго кру-

тив у руках перед тим, як знову, начепити. Його невеликі сірі очі заблищали і закліпали, як від раптового світла.

— Але я, начальнику, свого часу заслужив і на похвалу?

І Богуш почув в його тоні щось таке, від чого йому стало радісно. Він все таки боявся, що інженер почне говорити про свої особисті справи і закине йому несправедливість, помсту.

— Це дуже круті заходи,— вів далі Кремньов. Майже за рік роботи у мене сталося таке вперше.

— Перед цим теж були скарги і поламки тільки через ваш недогляд!— І потім, здивувавшися, чому він усе це пояснює інженерові, сказав:— Справа скінчена! Ви тільки про це говорити до мене прийшли?—його слова стали сухі, жорстокі, грубі.— Я не мав від вас ніякої гарантії, що ваша робота покращає.

— Алеж це безглуздо, начальнику, — перебив його Кремньов.— Я звертаюся до вашого здорового розуму. Ви прекрасно знаєте, що я не хлопчик і все розумію. Хто заступить мене? До чого ці попередження? Тепер такий брак спеціялістів! У майбутньому, якщо раптом щось станеться через якісь об'єктивні причини, що у природі все таки існують, у вас буде єдиний вихід—звільнити мене. І тоді в кращому разі вам надішлють якогось молодого інженера, якого на кожному кроці доведеться учити. Він наробить вам більших збитків... А в тому, що викривилася щілина нічого надприродного немає. По інших місцях це частіше трапляється.

Богушеві обридла ця балаканина. До чого стільки слів? До чого веде цей інженер? Він підсунув до себе рахунки, які мав проглянути і підписати сьогодні.

— Наказу змінити не можу,—глухо проказав він.

— Я, начальнику, прошу тільки про одне. Якщо я заслужу колись своєю працею, щоб ви зняли з мене догану, то ви зробіть це. Будьте об'єктивні! — І Кремньов уже ввесь почервонів. Жалюгідним він став: ні апломбу, ні витримки у нього не було. То застібаючи, то розстібаючи гудзика він з н.якової посмішкою промовив, уставши: — Усі ми люди!

IV

Газет Ксана не читала. Не тому що їх не було у Кара-Кугу, бо вони хоч раз на місяць все таки надходили сюди. Вона не цікавилася подіями, що безпосередньо її не торкалися, єдине, що вона брала із цієї купи журналів та газет, це тільки медичні вісники, бюлетені свого науково-дослідчого Інституту, де працювала до від'їзду в Кара-Кугу, та великий німецький місячник з дерматології. Ці книги вона прочитувала дуже уважно і зберігала їх. Та завдяки розмовам таких людей, як Нестеренко, що наполовину жили політичними подіями, стежили за їхнім розвитком і намагалися бути пророками, вона завжди була в курсі справ. І часто вона питала із жартівливою посмішкою у старого механіка:

— Що нового у світі, дядю Ваню?

Нестеренко з великою охотою починав свої філософські міркування. Він розбирався у політиці, як дипломат. Але одного разу замість всіляких прогнозів та рецептів, що мали знищити небезпеку війни, він їй показав газету.

— У „Правді" є повідомлення про смерть доцента якоїсь науково-медичної установи. Чи не вашої бува?

Ксана байдуже взяла газету. Але в міру того, як вона читала невеликий скупий некролог, її охоплювало хвилювання.

— Спасибі, дядю Ваню! — тихо сказала вона.
— Ось, бачте,— відповів старий.— Газети ніколи не шкодить читати,—і бачачи, як змінилася Ксана за цю хвилину, співчутливо спитав:— Я не помилився, виходить? Та ви не сумуйте!

Та ніхто не міг догадатися, чого вплинула на Ксану ця звістка. Це знала тільки вона сама. Не смерть її вразила. Цей некролог багато чого сказав їй. Вона працювала разом з небіжчиком в одному відділі ідіопатичної дерматології, обоє вони були за асистентів у професора, який, не зважаючи на Ксанину молодість, покладав більше надій на неї, ніж на завідателя відділу, доцента. Це створювало часом неприємну атмосферу інтриг, суперечок, сварок, вони обоє були ревниві і до своєї праці і до професорового визнання. Не раз Ксана думала кидати інститут і переходити на суто практичну роботу або переїздити до іншого міста, бо доцентові інтриги часом ставали брудними і негідними порядної людини. Він ніби боявся, що ця молода асистентка, за підтримкою професора, кінець-кінцем відбере у нього відділ. Ксані часто доводилося терпіти його знущання, глузування з її експериментів. Останнього часу перед від'їздом вона мусіла працювати над своєю роботою вночі, так, щоб доцент про це нічого не знав. Але той довідався про цю таємничість і став її обвинувачувати в дезорганізації праці, казав, що вона не виконує покладених на неї зобов'язань, нехтує настанови інституту і думає тільки про свою особисту кар'єру. Саме тоді Наркомздоров'я і запропонував інститутові відрядити до пустелі свого наукового співробітника, що міг би дослідити деякі маловідомі нашкірні хвороби. Річ у тім, що в одному медичному журналі з'явилася стаття якогось лікаря з Кара-Кумів, що дуже зацікавила дерматологів і інститут. Лікар навіть додавав карту поширення

цих хвороб. Ксана мала нагоду позбутися співробітництва з доцентом на деякий час. Вона, не вагаючися, подала до директора заяву, який через пропозицію Наркомздоров'я, був у безпорадному стані: не було підстав сподіватися, що хтось з доброї охоти побажає їхати до пустелі. Доцент був радий, дав найкращі рекомендації про Ксану, згадав її наукові заслуги, але професор, який фактично керував усією їхньою роботою, спочатку обурився. Він втрачав свою найкращу і найздібнішу помічницю.

— Дурниці,— кричав він на Ксану,— я все можливе зроблю, щоб вас не пустити з інституту. Ніяких нових хвороб немає. Видумки! Даремне гаяння часу. Ми можемо послати якогось аспіранта. Для статистики чи лікування дикунів цього досить. Не зважайте на інтриги. Без них ніколи не обійдеться у житті.

— Мені цікаво попрацювати самій!— відповіла професорові Ксана.

— Ми дамо тут вам цю можливість. Ваші останні досліди дають вам на це право.

І тоді Ксана, щоб чимсь переконати професора і щоб не розлучатися з ним ворогами, спитала його, скільки років він працював земським лікарем, поки перейшов на наукову роботу.

— О, то були інші часи,— вже лагідніше відповів професор. Тоді ми не знали ніяких удосконалень і повинні були виробляти у себе певне чуття, своєрідну інтуїцію, що заступала сучасні винаходи, які так полегшують працю. А потім не можна порівнювати мене з вами. Я не фантаст, я — практик. Я ніколи не можу кинути практики, завдяки їй я тільки й став чогось вартим. А ви — інша річ...

— Я так відчуваю брак практики,— відповіла Ксана.—У мене таке обмежене знання. А чи вам казати, який широкий зв'язок між усіма галузями в медицині?

— З такими науковими відрядженнями ви, дорога Ксано Михайлівно, не жартуйте,—умовляв її професор.—Можливо, що тут якийсь підступ з боку Наркомздоров'я. Може вони не знайдуть ніде лікаря і звернулися до нас, бо нашій спеціяльності там найбільше роботи. Ви ж знаєте, що вони контрактують! А це дещо говорить.

— Контракт тільки на два роки.

— Я знаю, Ксано Михайлівно, чому ви їдете. І у мене є прекрасна пропозиція. Наш шановний доцент дуже перевантажений. Ми можемо взяти у нього відділ ідіопатії і передати його вам. Він не буде ображений, бо за це я йому пропоную не менше почесну роботу у клініці.

Та Ксана відгадала професорові хитрощі. Доцент ніколи б не покинув свого відділу з доброї волі. І вона й на це не згодилася, щоб не мати собі ще більших неприємностей. Професор провів її на вокзал і по-батьківському поцілував у чоло.

— Вертайтеся до інституту, хоч через два роки! Практика—це отрута для наукового робітника. Це кажу я вам, бо знаю, що вона може захоплювати і не давати часу для кориснішої роботи, яку не кожен може робити!

Це були його останні слова.

Тримаючи у руках газету, Ксана згадала, як щось рідне, від чого приємно ниє серце, будинок інституту, товаришів. Та найбільше місце в її спогадах мав професор, якого вона полюбила, як учителя, ще за студентських років. Він був для неї за ідеал, і вона дивилася на нього з тією пошаною, що межує із обожуванням. Він відчував таке ставлення до себе, і хоч був людина сувора і не любив, коли „поклонялися" його особі, відповідав Ксані прихильністю. Він при всіх жартував з нею і часто, дратуючи асистентів, а між ними і доцента, казав, що через п'ять років йому

спокійно можна буде умирати,— завдяки Ксані катедра не осиротіє. Хоч Ксані і приємно було це чути, та вона сердилася, бо знала, що доцент, який ближче стоїть до неї, ще дужче унеможливить за це умови роботи.

Вона так виразно уявляла собі професора, що ніби почула біля себе його голос. Він дуже любив їй говорити, цілком серйозно, не жартуючи:

— Ви маєте дві великі вади для своєї наукової роботи. Перша не зникне ніколи і ви з нею підете у домовину. Може це я кажу тому, що не звик працювати з жінками і трохи не люблю їх за їхню легковажність. Але мені шкода, що ви не чоловік. Я й досі не можу звикнути до того, як ви читаєте лекції. Сукня і лекція! Це щось несумісне. Друга вада з часом зникне. Молодість ваша пройде. А зараз це погана річ для вас самих. Ну, хто вам повірить, що ви наукова робітниця? Так, так, саме робітниця! Для цього треба мати сивину. Це перша прикмета серйозної людини. Разом із пігментами вилітає і дур з голови. Швидше сивійте, Ксано Михайлівно. Я мушу дочекатися цього!

Вона засміялася і опустила газету.

Їй здалося, що зараз вона в інституті, на неї війнуло специфічними пахощами, які мають старі будинки з невеликими старосвітськими вікнами, що розводять вогкість та цвіль, з цементовими витертими за багато десятків літ сходами, по яких кроки лунко шарудять, з трухлявими давно нефарбованими підлогами, що подекуди вже попрогнивали. Як це приємно було тепер згадати! А раніше вона взяла на себе клопоти, ходила по всяких установах, коли виявилося, що є можливість добути кошти на спорудження нового приміщення для своєї установи.

За цілий рік вона жодного разу не писала до інституту чи до товаришів, навіть професорові не

надіслала листа. Але цей час у неї не пропав. Вона зібрала багато історій хвороб з цікавими випадками, зробила чимало спостережень, приготувала кілька статтів, цілком обгрунтованих і наукових, хоч ні на яку недосліджену хворобу не натрапила. Лікар із Кара-Кумів наплутав, відміну поширених і по інших місцях лишаїв, що через кліматичні і побутові умови могли тільки тут так прогресувати, він прийняв за нову хворобу. Тому сміливому лікареві не пощастило знайти побудника, йому бракувало приладів, це й навело його на думку про нові хвороби. Перебування у пустелі поширило її знання. Богушева відсутність давала їй багато часу для праці. Але як вона відчувала брак препаратів в лабораторії! Добре, що вона хоч взяла свій власний мікроскоп, придбаний з такими труднощами. Їй доводилося тут працювати навпомацки, особливо через те, що вона звикла до інших умов. І проте, вона досі не згадала ні інституту, ні професора. Ксана прекрасно знала причину.

Але чому їй ніхто не писав? Невже її теж забули? Може не знали її адреси, так можна було довідатися у Наркомздоров'ї. Вона обурювалася. Тепер через смерть доцента, по якій вже минуло понад місяць, звільнилася посада. Хто посяде її? Тепер вже професор напевно не запропонує їй. Вона згадувала усіх своїх товаришів, що могли бути кункурентами, якби вона була зараз в інституті. І на її думку між ними нікого підходящого не було. Усі асистенти були також молоді, мало хто мав більше за її семирічний стаж, ні в кого не було, крім доцента, праць такої наукової ваги, як у неї. Хіба може прибув якийсь новий лікар з провінції чи перейшов з іншого інституту? Минув уже цілий рік! Це такий великий час. Усе так могло змінитися. А як Ксана скучила за своєю роботою!

Щоб чемно нагадати про себе, вона написала до інституту листа, де висловлювала свої співчуття з приводу втрати. Вона певна була, що він надійде пізно, але все таки його надіслала. У неї з'явилася охота до праці. Ксана поклала собі написати тут дисертацію, взявши за основу той матеріял, який зібрався у неї тут і який був розкиданий по окремих статтях. Тему вона взяла ту саму, заради якої її відрядив Наркомздоров'я. Вже її ніхто не бачив вільною: зранку, увечері, вночі вона сиділа за столом у своїй невеликій лабораторії. І навіть вихідні дні, яких вона завдяки своїй дисципліні і режимові досі намагалася по змозі додержуватися, вона пожертвувала цій роботі. Їй приємно було подумати, що вона своїми успіхами здивує професора і примусить його пожаліти, якщо він віддасть комусь іншому відділ.

— Накоїли ті листи, — з досадою за обідом казав Нестеренко, що тільки здалеку бачив останніми днями Ксану. Йому було сумно без неї. Він підбивав Богуша зробити разом з ним та Ксаною подорож до Чунас-Кулю, де мусіло бути дуже гарно цієї пори, але той не згоджувався, ніби через те, що не хотів перебивати їй праці. Справді ж він був тільки радий, що так сталося. Він тепер мав ще менше часу, ніж раніш, і з великим болем думав про те, що йому доведеться почути від неї. А при такому становищі він завжди міг виправдатися.

Та наприкінці травня, коли вже після робіт гідрографів та Богушевої подорожі, до Кара-Кугу прибули два землесмоки, один дуже великий, потужний, в нього знайшовся вільний день і він запропонував Ксані поглянути на їхню роботу. Це мусіло бути цікаво для неї, бо вона ж ніколи напевно не бачила таких речей. Разом з цим і він сам міг зробити своє діло.

Того дня море стояло непорушно, на ньому був той штиль, який так рідко трапляється на Каспії: острови, землесмоки, пароплав, який допіру став на рейді, так виразно відбивалися у воді, що вони і їхні тіні здавалися одними речами, симетрично розподіленими лінією поверхні. Сині смуги, що виявляли глибші місця, ніби замерзли. Обрій зливався з небом,—таке воно було ясне і чисте.

— Як гарно!—сказала Ксана, коли вони вдвох з Богушем йшли до моря. Вона, як молода дівчинка, не могла спокійно ступати і підплигувала та бігла. І Богуш, бувши у такому настрої, що й вона, крутив веслами, як списами.

— Сьогодні у мене сили так багато, як ніколи,— весело сказав він.—Я тебе повезу на острови, полякаємо там птахів, погостюємо у Шанди, він дуже буде радий тобі. А човен летітиме швидше за моторку...

Від цього повітря, від у міру теплого сонця, від спокійного моря, що ледве здригалося, розсипаючи шарудіння по березі, від пісні робітників, що складали десь за очеретом звезений з пароплава вантаж, вони обоє відчували якусь хтиву могутню тваринну втіху від життя. Природа, скована непорушністю, загіпнотизувала їх. Вони сіли на борті шлюпки і, здавалося, забули про свою подорож. Так можна було просидіти до самого вечора. Коли Богуш мимохіть брався за весла, Ксана по-дитячому вередливо говорила:

— Не треба! Я тоді буду сама!

Від людського ока їх ховала густа стіна очерету, і вони були зовсім самотні. Тільки капітан з пароплава міг їх бачити у підзору трубу. І при згадці про старого Шанду, Ксана навмисне цілувала Богуша.

— Хай дивиться! Хай заздрить!— сміялася вона.— Ми сховались від усього світу.

Але у Кара-Кугу важко було втекти від людей. Скоро (принаймні їм обом здалося, що минула хвилина, не більше) почулося шарудіння очерету. Хтось ішов, ламаючи із тріском старі стебла.

— От, і сховалися!—із серцем сказав Богуш.

Він радісно вплигнув у човен і переніс за борт Ксану.

— Ми зараз втечемо!..

— Нікого ж не чути!

— Тихше! Тепер через тебе знайдуть нас.

І справді хтось навпростець пішов до них.

— Кого це чорти несуть?— розсердився Богуш.

Вони почули Нестеренків голос.

— Ксано-о Михайлівно!— гукав він.

— Що тому старому треба?

— Та він сам догадається,—весело сказала Ксана,— і з нами не поїде... Почекаймо його!

Богуш зсунув шлюпку на воду і підійняв весла, щоб показати Нестеренкові, що вони відразу мають рушати.

З очеретів виглянула постать старого механіка. Він, не дійшовши до них, спинився, щоб витерти хусткою чоло.

— Ф-фу, насилу знайшов вас. От, сховалися! Добре, що хоч не поплили...

— А що в тебе за нагальна справа?— спитав Богуш.

— Та я, Яню, не думаю з вами їхати!.. Мені хотілося зробити приємність Ксані Михайлівні... Оце щойно у нас розібрали пошту, що привіз пароплав!—казав Нестеренко.—І Ксані Михайлівні аж три листи. Ну, як не віднести їй! Вона ж жодного не одержувала за цілий рік!.. Ото, думаю, радости буде!..—звернувся до лікарки:—Я не вимагаю від вас танців, хоч воно й заведено у нас дурно не віддавати таких речей!

Старий не помітив, як зблідла Ксана, але Богуш, який взагалі забув про те, що вона могла мати якийсь зв'язок з чимсь чи кимсь поза Кара-Кугу, тривожно спитав:

— Ти сподіваєшся неприємних новин чи що?

— О, ні!

Нестеренко, щоб не заважати їм, відразу пішов до колонії.

— Ти листувалася з кимсь?.. Чому ж ти так занепокоїлася?..

— Зараз довідаємося! — ніяково промовила вона.

Богуш широко махнув веслами. Шлюпка відразу відлетіла на кілька метрів від берега. Бачачи, що Ксана тримає у руках листи і не наважується при ньому їх розпечатувати, він перестав за нею стежити. А Ксана безтямно дивилася то на радісні і грайливі бризки, що злітали з весел, то на Богуша, то на листи. Її опанував непереможний страх, хоч вона знала, що це за листи. Ще коли їх віддавав їй Нестеренко, вона помітила між ними один, великий з адресою, надрукованою на машинці, з гербом і штемпелем Наркомздоров'я. Це їй сказало все.

Першим вона надірвала сірий конверт, на якому впізнала професорову руку.

— Не забули,— прошепотіла вона.

І тоді Богуш, чи від того, що почув її голос, радісний і схвильований, чи від цікавости до листів, повернувся до неї.

— Чому ти мені раніше нічого не казала?—з докором спитав він.

— Та це зовсім не те, що ти, Яню, думаєш!

І вона відразу забула про нього. З її обличчя не сходила посмішка. Вона перечитувала лист багато разів. Їй передався той веселий жартівливий настрій, що був у ньому. Професор писав, що нікому, крім неї, передати відділу після несподіваної смерти доцента, і просив її якомога швидше приїхати. Він скаржився, що безвихідність примушує його звертатися з проханням до такої невдячної учениці, як вона. Після її від'їзду робота ідіопатичного відділу ніби зовсім занепала. Безперечно, це писав хитрий професор для того, щоб примусити її швидше приїхати. Він малював грандіозні перспективи роботи, повідомляв про новини, описував нові прилади, які кілька місяців тому надійшли з Німеччини.

Ксана обережно згорнула лист і почала читати офіційне повідомлення від відділу кадрів Наркомздоров'я. Їй запропонували за місячний термін повідомити інститут та комісаріят про свою згоду на відновлення роботи в науково-дослідчій установі. У цьому офіційному папірці було запевнення, що комісаріят на зміну їй відразу надішле іншого лікаря.

— Це все зробив для мене професор!—подумала вона, і ледве закінчила читати листи, як її покинула радість. Що сказати Богушеві, який так пронизливо і недовірливо дивиться на неї? Ця пропозиція його більше вразить, ніж те, що він подумав.

— Яню! — тихо обізвалася вона.

Він пустив весла.

— Читай!—вона простягла професорів лист.

Уважно, пильно він почав читати, довго спиняючися на кожному слові, ніби з першого разу ніяк не міг розібрати його. І в міру того, як менше зоставалося рядків, обличчя Богушеві щодалі ставало стомленіше, жовтіше, якийсь хоробливий блиск вкрив йому очі.

— У нього нездорове серце!—чомусь подумала Ксана і погладила його руку:—Спокійно, спокійно, Яню!

— Навіщо це ти мені показуєш?—тихо промовив він.

— Щоб ти знав усе. Я таємниць від тебе не хочу мати.

Він нервово засміявся.

— Ти попереджаєш? Ти згодна?

— Нічого я не скажу сьогодні, Яню!— рішуче промовила Ксана.— Хай мине якийсь час, і ми про все, що принесли із собою ці листи, поговоримо спокійно, як і треба!.. А зараз звозь мене на берег. Наша прогулянка вийшла не така, як думалося.

Човен круто повернувся. Коли він ударився носом об землю, Ксана легко скочила на пісок, і не оглядаючися, пішла до колонії. А Богуш, поволі, стомлено веслуючи, знову поплив. Він почував таку кволість, ніби занедужав.

V

Вже був вечір, але про світло, що було непотрібне, Богуш і не згадував. Двері до коридору були відчинені, чи хтось заходив до нього і покинув їх так, чи він сам забув причинити. Він сидів на ліжку, злігши спиною на бильце. Він не помітив, як споночіло.

Останні дні він уникав самотности, яку він не так давно любив, і ввесь час бував між людьми. Його бачили якимсь сонним, ніби він не висипався. Уся його постать виявляла велику втому. Він ходив повагом. До тих запитань, прохань, з якими зверталися до нього, був байдужий. І коли технік, що керував будівництвом невеликого брикетного міста, запропонував йому трохи змінити розташування будинків, він сказав:

— Можете змінювати! Робіть, як хочете!

Цим він здивував багатьох, бо усі в Кара-Кугу знали, як близько брав до серця начальник такі справи. Він не знаходив собі місця: пробувши якийсь час біля будинків, з яких більшість стояла в

риштованні, йшов до вишок, що їх вже було до трьох десятків, навіть робота землесмоків не дуже його цікавила. Перед самим відходом „Інженера Ранека“ він пробув цілий вечір на пароплаві. Через тиху годину його співи з капітаном Шандою чути було і на березі. Богушеві треба було негайно добре попрацювати над доповідною запискою про забезпечення водою Кара-Кугу. Трест переглядав свої плани і вносив багато нового. І він, як начальник, мусів був довідатися, чого йому вимагати при такій нагоді—залізниці-вузькоколійки, що підвозила б з Чунас-Кулю цистерни з водою, чи справжнього водогону—зважити усе „за“ і „проти“, викликати інженерів, поїздити та порадитися з ними. А він думав про те, що скаже йому Ксана. Йому не хотілося вірити, що вона може кинути Кара-Кугу, але важке передчуття, якого неможливо було позбутися, мучило його.

— Невже це може статися?—питав він безліч разів сам себе.

Часом Ксанина наукова робота здавалася йому дрібницею, і він певен був, що з Кара-Кугу жене її його неуважність. Але, якби вона зосталася, він більше б виривав часу, домігся б від управи більших коштів на лікарню, поліпшив би злиденну лабораторію, вона б мала змогу і тут працювати. І тоді він не припускав, що Ксана не згодиться. Інакше б це значило, що ніякого серйозного почуття з її боку не було, бо вона виявила б тільки примху вередливої жінки. Та хіба він мав мало доказів, що це зовсім не так. Він згадав своє перебування у лікарні, оповідання товаришів про її догляд, Кремньова, який її так любив і на якого вона ніяк не зважала, зимові вечори, що від самого спогаду про них йому защеміло серце,—і все це говорило за те, що вона не може поїхати від нього. Алеж ще при першому знайомстві вона попередила, що

її можуть викликати раніше терміну. А він досі про це не думав. За цілий рік вони жодним словом не обмовилися про те, що може статися після закінчення терміну. Це ж треба було з'ясувати раніше. Правда, вона нічого певного не сказала йому,—можливо, що вона вагається і з нею треба тільки по-товариському поговорити, переконати її, і їхне життя поточиться по-старому. Чи не це вона мала на увазі, коли вставала з човна?

Лише тепер Богуш взнав, як виросло його почуття, як опанувало воно його. Ледве він трохи заспокоювався після міркувань, що говорили на його користь, як усі докази раптом ставали нікчемною нісенітницею, сумніви з'являлися в нього. Хіба можна порівняти якусь лікарню, бідну, неустатковану, призначену більше для ізоляції хворих ніж для лікування, до одного з найкращих науководослідчих інститутів? І знаючи любов Ксанину до своєї справи, він сам, здавалося, не прийняв би від неї такої жертви. Якби вона зосталася тут, то навіки обрала б собі долю його дружини і тільки. Чи дуже це почесна роля, коли перед нею така заманлива перспектива?

— Отже, вона мусить їхати,— шепотів Богуш.

Але уявити собі не міг, як він зостанеться без неї, недаремно щось його стримувало, відштовхувало поперваx, недаремно розум повставав проти почуття. Тепер він дійшов до такого безвихідного становища, що може уперше в житті не знає, як повестися, як вийти з нього.

Злість охопила його, жаль за колишнім самим собою. Чи раніше він дозволив би собі мучитися над такими речами, чи вони б його схвилювали? Це ж те, що він називав дурницями. По суті, нічого у цім складного немає і не варто думати про це. Завдання розв'язується дуже просто: Ксана мусить поїхати, а він — зостатися у Кара-Кугу. Йому треба

забути її. Та, на жаль, він же цього не може зробити.

Нетерпляче він чекав, що скаже Ксана. Але вона не може наблизити Москви чи перенести сюди свого інституту! Як вона поїде, коли він її зможе вдруге побачити? Добре, що хоч про зміст листів ніхто, крім них, не знав, а то такі близькі товариші, як Нестеренко, обридали б розпитуванням та порадами.

На дворі, у сутінках, почувся голос. Богуш здригнув. Це гукав шофер, що завтра вдосвіта мав вирушити до Кзил-Су.

— Пошту, пошту приймаю! — І луна розносила по селищі ці слова.— Швидше дописуйте!.. Перед дорогою мені треба виспатися.

Богуш підійшов до вікна. До шофера від усіх будинків ішли люди. Вони кидали йому у торбу листи. Кожен приказував, щоб його лист не загубився.

— Он, я написав додому аж восени,— казав хтось,— а мені й досі не відповідають.

— Пишуть пишуть,— жартував шофер.

— Губиш ти, мабуть, листи!

В останню чергу шофер підійшов до будинку адміністрації. Він просунув голову до Богушевого вікна і спитав:

— У тебе, начальнику, нічого немає?

— Якби було, передав би з контори!— похмуро відповів Богуш.

— Ти чогось сердитий!— І шофер пішов далі

За хвилину Богуш знову почув його голос. Шофер став біля лікарчиного вікна.

— Ксано Михайлівно! Ви вже приготували? Я, як ви казали, так і зробив — зайшов от!

Богуш не ворушився. Він сперся на стола і так закам'янів.

— Візьміть!—почув він Ксанин голос.—Тільки не забудьте відіслати експресом.

Це так вразило його, що він відразу б пішов до неї, якби до розмови не пристав Кремньов.

— Ви листуетеся, Ксано Михайлівно?—спитав інженер.—Ще й експресом?

— О, у мене листи нецікаві,—відповіла вона.—Я, Кремньов, нарешті одержала запрошення повернутися до колишньої роботи. Пам'ятаєте, я з вами про це говорила ще на пароплаві?

— Ви прийняли його?.. Які ви щасливі!.. Але чи вас відціля пустять?

— Наркомздоров'я надішле когось замість мене.

— Навіть так! Слово чести, заздрю вам.—Інженер на хвилину замовк, і Богуш виразно уявив собі, як він повернув голову до його вікна і, не побачивши у ньому світла, подумав, що нікого немає в кімнаті.—А як же з нашим начальником? Невже його кинете? Чи може візьмете з собою?

Глум у цих словах почув Богуш. І він, враз повернувшися, швидкими важкими кроками вийшов з кімнати. Він не володів собою і йшов до Кремньова, не знаючи, що з ним зробить. В його вухах не зникало це запитання. Воно било словами, як камінням. Ця нікчемна істота глузує з нього? І цілком можливо, якби тоді, коли Богуш опинився на ганку, Кремньов стояв ще біля вікна, тут би сталося щось непоправне. Йому самому здавалося, що він міг убити інженера. І зробив би це раптом, не думаючи. Та той вже одійшов на десяток два кроків. Його постать ставала щодалі невиразніша у темряві.

Важко зідхнув Богуш. Чоло йому впріло, і він витер його долонею.

— Я божеволію чи що?— тихо промовив він.

Вернувшися до будинку, він, здавалося, заспокоївся. Тепер тільки й треба йти до Ксани. Він вже далі не міг чекати. Але чого? Листа ж вона віддала шоферові. Вже остаточно вирішено, що вона від'їздить. Та він не чув, що вона відповіла Кремньову, може таке йому сказала, що він тому і покинув її відразу.

Без попередження він зайшов до Ксаниної кімнати. Сів на стільця і мовчав. Вона намагалася посміхнутися.

— У вас чогось, мій володарю, сумний вигляд! Це не личить вам.

— Мені не до жартів, Ксано,— і він стомлено хитнув головою.

— У Кара-Кугу ж усе йде прекрасно. Чого тобі більше треба?

— Не глузуй!—раптом закричав він, і так поглянув на неї, що вона прошепотіла:

— Ти страшний зараз, Яню!

А він тихо сказав:

— Ти знаєш чого я прийшов. Ти віддала шоферові листа!

— А що у цім незвичайного?

Богуш схопив її за руки. Як він на неї тоді дивився! Скільки надії було в його очах!

— Ти не їдеш? Це правда?

Ксана відступила від нього. Вона спочатку нічого не сказала.

— Я навіть не вагалася, Яню!—прошепотіла вона.— Що мені робити тут? Чи ти не думав перед тим, як питав?

— Виходить, на всьому хрест?

— На чому?

— На нашому житті!

— Не розумію...

— Ти кажеш, що їдеш?

— А ти не зі мною хіба?..

— Що?

Як ударом ці слова відштовхнули назад Богуша. Він не вірив тому, що чув, але Ксана була цілком серйозна. Як же їй стало сміливости сказати це?

Він не зводив з неї очей. Вона хоче взяти його із собою? Отже, Кремньов мав рацію запитувати.

— Ти забула, мабуть, Ксано, що я не капелюш і не хустка?

— Яню, ти мій чоловік.

— Так це ж неможливо! Хіба ти не розумієш?

— Чому, Яню?—наївно спитала вона.—А чому можливо, щоб я зосталася тут?.. По-мойому, краще жити не тільки мені у Москві, де я і повинна бути, а й тобі... Я думаю, що ти зі мною згодишся, як я скажу тобі одну річ, про яку мовчала. — Вона глибоко глянула йому в вічі:—у мене буде дитина...

Ніби із сорому почервонів Богуш. Він ніяково посміхнувся і ще ніяковіше сказав:

— Ну, от!..

— Ти батьком станеш! І як батько ти мусів знати, що у Кара-Кугу не можна виховати здоровою дитину. Поглянь на казацьких дітей. Рахіт, золотуха...

— Це буває з усякими дітьми і скрізь, де за ними поганий догляд.

— Не догляд винуватий, а клімат!

Сама того не знаючи, Ксана зачепила болюче місце у Богуша. Це мало не наклепом йому здавалося.

— Неправда! Тобі, що в тисячу разів краще знайома з біологією, сором говорити такі речі. Поглянь на мене. Я народився і виріс майже у такім самім місці. Я чотири рази прострелений. А чи багато ти бачила таких здорових, як я. Клімат загартовує організм, робить його дужчим...

— Ти може і маєш рацію, та річ не в цім,— перебила його Ксана.— Я маю їхати, а ти зі мною.

— Кинути Кара-Кугу? — прошепотів Богуш.

Він раптом уявив собі, який велетенський план здійсниться тут за два-три роки. За один цей сезон буде збудовано десять гарних будинків і

пройдено вісім нових щілин. Нафта скоро замість амбарів наповнить резервуари. Її пустять скоро туди, бо виявилося, що наприкінці серпня надійдуть перші нафтоналивні баржі. Південна частина каналу буде закінчена до того часу. Майбутнього року почнеться будівництво консервного заводу, розрахованого на велику продукцію. З дня на день мають надійти екскаватори, що згризуть, зрівняють землю на тім місці, де стане порт. Хіба можна кинути Кара-Кугу, коли усі роботи допіру ще початі? Та хіба він зможе бути без нього і далі? Воно кров'ю його прив'язало до себе.

— Яню!—обізвалася Ксана.—Не треба мені зараз відповідати. Ми ще маємо чимало часу. Мені ж доведеться чекати лікаря...

Він мовчав. Та рано чи пізно йому треба відповісти. І коли він підвів очі, побачив перед собою Ксану, яка зараз йому видалася такою дорогою, ласкавою, прекрасною, непереможна млость охопила його. Він уявив їхнє спільне життя удвох, десь у Москві, в якій він бував тільки двічі. Скільки там живе людей, таких потрібних республіці? Чи він там буде зайвий? Чи йому там не знайдеться роботи? Невже йому ввесь вік сидіти у Кара-Кугу, вмерти, втративши те, що він любить зараз і що ніколи не зникне в його спогадах. Чому інші можуть переїздити з місця на місце? Він згадав знайомих директорів трестівських промислів. Вони так часто змінювалися, і всі від'їздили до якогось міста з цих глухих кутків. Ніхто не вбачав у цьому поганого. Звісно, намагалися завжди зоставити, а потім переконувалися, що занудився чоловік, і давали відрядження. Та йому пригадалися й інші випадки, що кінчалися погано для тих, хто так поривався виїхати відціля. Кількох чоловіка викинено з партії, і Богуш вважав, що це правильно, що таким шкурникам,

які так високо ставлять свої інтереси, не місце в її лавах. „Тепер не такі часи, щоб про особисте думати!“—була його улюблена фраза. А він сам? Що зараз думає?.. Та він інша річ. Він же, як приїхав сюди після закінчення інституту, то й нікуди не поривався. Йому було цікаво і ненудно тут. І тепер на його місце могли б знайти не гіршого чоловіка за нього, що й з справами зумів би справитися. Але що скаже Ванюшко? Він його не пустить. Він не захоче слухати. Богуш осоромить себе в його очах.

— Як я можу про це думати?—з важким зусиллям прошепотів він. – Це ж неможливо!

— То тільки тобі здається!— І щось таке в його словах почулося їй, що Ксана посміхнулася.

— Я партієць, Ксано!—раптом суворо сказав Богуш.

— Це ж несправедливість, Яню!—обурено сказала Ксана.— Тримати ввесь час тут чоловіка...

— Дивна ти!—перебив він.—Хто ж мене тут тримає?

— Виходить, ти тепер не хочеш їхати?

Він безтямно поглянув на неї.

— Я нічого не можу сказати. У моїй голові усе переплуталося. Чи я не марю?

— Тобі невідмінно треба пожити у великому місті. Ти відстав від життя.

І замість ображатися, Богуш сумно погодився з цим. Це ж правда. Він майже зовсім не знає, що таке театр, за дві подорожі до Москви йому не пощастило ні разу побувати у ньому: то не можна було дістати квитків, то бракувало часу. Та й охоти великої у нього не було. Те ж саме і з літературою. Її у Кара-Кугу немає, але, якби вона і була тут, то він би не міг читати,— для цього треба дозвілля. Невже тільки життя в цьому? Досі він думав, що стоїть у перших лавах творців

нового життя, а тепер він почував, що справді відстав від тих речей, що чимсь причетні до життя. Він поглянув на свої пошерхлі огрубілі руки, на витерті штани, стоптані чоботи, і в уяві порівняв себе з знайомими московськими товаришами. Хіба у них бувають такі руки? Але вони у нього такі тому, що він стоїть ближче від них до життя. Та навіщо він думає про все це?

— Скільки ще часу до твого від'їзду! — тихо промовив він.

— Ти ніби не радий цьому?—спитала Ксана.

— Якби вже завтра відходив пароплав, то все б швидше скінчилося.

— Ти б поїхав зі мною?

— Я нічого не знаю. Мені так важко!

— Ти думаєш, що все б вирішила остання хвилина! — Вона розуміла його відповідь, як згоду.

Уранці другого дня, ще перед тим, як зійшло сонце, далеко у пустелі з'явилося мариво. Це було якесь дивовижне місто, з величезним озером перед ним, з гарними будинками, що здавалися ще красивішими через невиразність своїх обрисів, із садами, що приємними зеленими плямами тремтіли на строкатому тлі будівель.

Усі, хто прокинувся на світанку, і побачив таке видовище, захоплено дивилися, як кволо змінюються на мариві барви, і як воно поволі зникає і розтає у повітрі. Богуш довго непорушно стояв і тоді, як на місці марива зосталися самі жовті піски.

VI

Хто і коли поширив чутки, що Богуш від'їздить з Кара-Кугу, ніхто не міг сказати. Можливо, що хтось підслухав його розмову з Ксаною, а можливо, що Кремньов перед кимсь висловив свої здогади, які здалися цілком ймовірними і певними.

Кожен сприйняв цю звістку по-свойому: нові робітники, які мало знали свого начальника, але багато чули про нього, думали, що він переходить на іншу, вищу і відповідальнішу роботу, а „стара гвардія“, як називалося у Кара-Кугу давніх мешканців, спочатку не могла повірити в це. Ніхто з них не уявляв Богуша без Кара-Кугу. Нестеренко ніби догадувався, як важко його другові, і він на правах його заступника прибрав до своїх рук усю роботу. Старий старався, як міг. Знову, як і взимку, їздив до міста Кзил-Су, справлявся не гірше за начальника із ледарями на землесмокові. Богуш, здавалося, цього не помічав. Навіть, коли до Чунас-Кулю, де з цього приводу змінили назву, прибув трактор, на урочистому святі був тільки Нестеренко та Стрижак. Що можна, старий робив без начальника, не попереджаючи його, і тільки, маючи справу із офіційними папірцями, давав їх на підпис. Хоч план робіт збільшився в кілька разів проти того року і людей замість якоїсь сотні, що була торік, стало вже до двох тисяч, йому легше було працювати, бо життя ввійшло в нормальну колію, з якої тільки якісь надзвичайні події його могли вибити. Разом з цим Нестеренко наче відійшов від свого друга. У нього мало було часу, та при охоті він би міг знайти його. Старий знав усе, що балакають про Богуша, і невідомо було, як він ставився до цих людських пересудів, що завжди мають багато чого у собі від брехні. Та він дуже цікавився, як сприймають цю чутку у Кара-Кугу: варто було десь зібратися купкою кільком робітникам і завести розмову про начальника, як Нестеренко був там. Хоч він і мовчав, але уважно прислухався до кожного слова.

— Ото, яка історія, — говорив він і відразу, ніби боячися сказати щось зайве, відходив від них.

Нікому не пощастило дізнатися, якої думки про Богуша старий. Проте, коли мешканці Кара-Кугу заходили у своїх припущеннях надто далеко і починали нехороше глузувати з Богушевого щастя, він казав:

— Без брехень, без брехень, хлопці!.. Ваше діло маленьке, як і моє. У нашого начальника своя голова на плечах, а вона варта не одного десятка наших.

Новим робітникам було байдуже до того, чи зостанеться Богуш і далі за начальника у Кара-Кугу чи замість нього приїде хтось інший. Вони не пережили перших років з ним, коли вітри зносили намети і воду доводилося пити з бурдюків, вони не знали, що Богуш кожного із старих мешканців примусив полюбити це місце, спочатку таке зненависне їм. Але такі, як Коте, Антонина, гармоніст та інші, що приїхали разом з ним до пустелі, були обурені і сердиті на начальника за одне те, що він дав підставу таким чуткам. Те, що Богуш міг кинути Кара-Кугу, ніколи не здавалося неможливим, бо надто впадала в око всім його прихильність до Ксани. Скільки у Кара-Кугу оповідалося всякої всячини, коли начальник на цілий тиждень поїхав з лікаркою до колишнього Чунас-Кулю.

— На курорти поїхали! Там на травичці біля моря краще лежати!.. Людей менше! Вільніше!

Багато подібних дотепів сказав кожен із „старої гвардії“, за винятком Нестеренка, при якому чомусь не наважувалися говорити таких речей.

А це було несправедливо,— Богуш не дурно їздив, і зовсім не спочивати, Ксану він із собою взяв не тільки для того, щоб зробити собі приємність. Йому треба було, щоб вона, як лікарка, сказала, чи варто робити будинки відпочинку над морем біля озера. Там був дуже гарний піскуватий пляж, хоч і невеликий, і завдяки радгоспові, що вже починав

будівництво, можна було мати харчі. Але всіх так запаморочила думка про цілком ймовірний Богушів від'їзд, що ніхто не повірив жодному його слову, коли він на загальних зборах оповів про наслідки своєї подорожі. Робітники прийняли резолюцію байдуже, в обговореннях ніхто нічого путящого не сказав, ніби ця справа нікому не боліла. Богуш помітив цей холод, але пояснив його перевантаженістю та стомленістю людей. Він нічого не знав про чутки, а всі були певні, що начальника скоро не стане в Кара-Кугу. Його ревнували до Ксани, і може тепер саме, не зважаючи на злі слова, брехні, несправедливість, найбільше його любили. Про це свідчило хоч би те, з яким болем вони сприймали кожен вияв його уваги до лікарки. Її вважали за ворога. За її спиною глузливо підхіхікували, шепотіли. До неї перестали здоровкатися. Коли в лікарні треба було зробити ремонт, то на це охочих не знайшлося, і Нестеренко мусів був надіслати туди нових робітників, що допіру приїхали з пароплавом.

Суворий контроль оточив Богуша. Він ніби перебував під іспитом. Усі, хто близько стояв до нього, стежили за його поведінкою мовчки, недоброзичливо, підозріло. Так—ніби він був не товариш їм, а людина непевна, чужа. Богуш помилився, думаючи, що йому обридатимуть з порадами, співчуттям,—з ним ніхто не хотів і говорити про його особисту справу. Усі ніби поклали собі так: витримає начальник іспит, це буде добре, бо так і повинно бути, а не витримає, то не вартий, виходить, він і клопоту.

Коли до Кара-Кугу надійшла телеграма-блискавка, одна з перших, прийнятих на власному телеграфі, про те, що з Москви вже виїхав лікар на зміну Ксані Михайлівні, до Богуша стали ще підозріліше ставитися.

Стрижак викликав його до себе, до осередку, хоч стикався з ним кілька разів на день.

— Тут усякі чутки ходять...—почав був говорити він.

Богуш, що завдяки своєму чуттю вгадав, про що йтиме мова, відразу перебив його:

— Яке мені діло до них!

— Мені треба взнати, вони правдиві чи ні!

— Цікавість іноді буває шкідлива!

— Але з тобою я зараз говорю, як представник партії...

— Можеш без гучних слів!—закричав на нього Богуш.

— Я по-товариському до тебе...—вже тихше сказав Стрижак. Ти ж розумієш, що я за секретар буду, як я знатиму про начальника не більше від будь-кого іншого. Я бачу, що ти не той став. От, досі нічого не зроблено, припустімо, із забезпеченням на дальші роботи водою Кара-Кугу. Чого ти досі не викликаєш інженерів? Може б справді майбутнього року нам збудувати вузькоколійку. Населення росте...

— Комісія виїздить... Навіщо ти тільки говориш про це? За все це відповідаю я, а не ти!

— Правильно, хоч і не зовсім—посміхнувся Стрижак, —алеж ти знаєш наш апарат. Запізнився трохи і все пропало. З такими речами треба поспішати.

— Давно ти почав турбуватися за мене?

— З того часу, як люди стали базікати...

— А тобі що до цього!

— Як що?—закричав Стрижак. І бачачи, що Богуш збирається виходити, сказав:—Стривай! Треба серйозно поговорити...

Богуш не захотів слухати, грюкнув дверима і вийшов.

Стрижак здвигнув плечима. Він відразу покликав до себе Нестеренка і заперся з ним у кімнаті.

— Їйбогу, Богуш малахольний,—сказав він старому.—Від нього нічого не можна дізнатися.

— Не можна,—погодився Нестеренко.

— Так що ж робити?.. Ми ж мусімо знати!

— Та треба б було! Тільки як дійти до цього!

— Може він, щоб легше було виїхати відціля, хоче погодити свій перехід на іншу роботу з окрпаркомом. Там же Ванюшко. Вони один одного добре знають. Товариш товариша не підведе...

— Та не підведе, — задумливо сказав Нестеренко, — тільки навряд чи він по-доброму його відпустить з Кара-Кугу. Хоч всяко може бути. Як проти волі держати чоловіка, то краще вже пустити по-хорошому.

— Де та в біса лікарка взялася! — із серцем сказав Стрижак.

— А при чому вона тут? Що полюбилися одне одному? Це з усяким трапляється. Я її не обвинувачую. Вона по-свойому має рацію. Не було б її, хтось би інший трапився. Може б це сталося не скоро, через рік, два... Але, якби я знав, що в тих листах, то, їйбогу, не поніс би їй, а порвав, щоб і сліду їхнього не зосталося.

— А ти певен, що він поїде? — спитав Стрижак.

— Хто зна. Подумаєш так — ніби й не повинен цього робити, а подумаєш інакше — виходить, що поїде.

— Ти б може по-товариському, обережно поговорив би з ним. Треба знайти якусь струнку. Ти це вмієш робити!.. Сам знаєш, що значить нам зостатись без Богуша.

— Оцього тільки й не зроблю, — відмовився Нестеренко. — Чи ти не знаєш його? Як він вирішив, так і буде. Ніхто його не спинить! Таких упертих, як він, краще не займати.

— Тоді нам одне зосталося,—промовив Стрижак.— Раз він зі мною не хотів по-хорошому поговорити, я попереджу Ванюшка.

— Як хочеш!

І секретар того ж дня написав листа. Він повідомив секретаря окрпарткому про чутки, які все таки мали деякі підстави, хоч признавався, що йому не пощастило нічого певного взнати, і просив не пускати Богуша з Кара-Кугу, якщо надійде від нього заява.

„У партії багато таких енергійних, здібних людей, як Богуш,—так закінчувався Стрижаків лист.—Але пишу тільки тому, що мало хто так знає тутешні умови, як він! Тепер, коли Кара-Кугу скоро стане мабуть що найголовнішим і найнадійнішим промислом, він мусить бути тут“.

„Хай!—подумав він, надсилаючи листа,—хоч написав, що до Кара-Кугу не кожен підійде! Богушеві важче буде балакати, і то добре!“

Минуло п'ять днів напруженого чекання, а ніякого виклику з міста не надходило. Стрижак був певен, що він десь загубився, лаяв телеграфіста, запитував Кзил-Су, чи до них не надходила телеграма. Йому відповіли, що телеграф працює справно.

— Чому ж це? — запитував себе Стрижак, бо перед тим, як відсилати листа, довідувався, чи секретар у місті, чи не виїздить він кудись цими днями.

— Богуш мабуть раніше від мене уже договорився,—сказав він Нестеренкові.

— Коли?

— А як їздив до міста.

— Це ж ще було, як Ксана Михайлівна не одержувала пропозиції! Хіба може листа йому посилав!

Але через тиждень до Кара-Кугу під'їхав автомобіль.

— Це з тресту чи що?—спитав Стрижак у робітників, бо машина повернула до будинку адміністрації, і він не міг побачити, хто з неї виходив.

— Та ні, — відповіли йому, — кажуть, що хтось із окружкому.

Стрижак мерщій побіг до автомобіля, але нікого там, крім шофера, не застав. Ванюшко вже пішов до будинків, з яких знімали сьогодні риштовання.

— Хороші будиночки вийшли! — ще здалеку почув він його голос.

А підійшовши, побачив, що Ванюшко стоїть на розмові з техніком.

„Невже він не одержував мого листа? Невже він тільки приїхав познайомитися із цією новою справою—брикетними будинками?“ запитував сам себе Стрижак.

Він поквапливо зняв кепку і вголос, щоб привернути до себе увагу, поздоровкався до Ванюшка. Той байдуже і навіть, як здалося йому, похмуро відповів на його привітання. Ванюшко не обізвався більше до нього і пішов з техніком оглядати середину будинка.

Не бажаючи заважати, Стрижак почекав, поки Ванюшко вийшов. І тоді, як техніка не стало біля них, спитав:

— Я писав тобі... Ти одержав листа?

— Авжеж. — Ванюшко відповів ще похмуріше, ніж привітався.

— Нам треба з'ясувати...—почав був говорити Стрижак.

— Брехні! Плітки! — тихо і загрозливо якось перебив Ванюшко. — Чи твоя справа прислухатися до них? Ти хоч один факт маєш? Богуш мав рацію не балакати з тобою!.. Якийсь дурень ляпнув язиком, а ти вуха наставив.

— Чекай, товаришу... Це всі говорять. Треба перевірити.

— Хіба так просто відціля поїхати?

— Не сьогодні ж завтра приходить пароплав. Лікарка від'їздить.

— Туди їй і дорога! У вас інший лікар буде.

— Та справа не в лікарі.—І Стрижакові здалося, що Ванюшко зовсім непоінформований і нічого не знає про відносини Ксани та Богуша. Він почав був плутано оповідати, але той навмисне пішов швидше, щоб не чути його.

— Я все це знаю! Годі!—І відразу спитав:— Де Богуш?

— Мабуть на землесмоках.

— Пошли когось по нього!

Стрижак одійшов зовсім спантеличений, нічого не розуміючи. Він ніяк не передбачав таких наслідків од своєї старанности. У нього з'явилося підозріння, що між Ванюшком та Богушем усе вирішено, бо чому б той сердився? І він остаточно переконався у цім, коли оглянувся і побачив Ванюшка із Ксаною, з якою той жартівливо про щось розмовляв.

„Та це ж неправильно! — обурювався він. — Треба прислухатися до голосу мас. Приятельство—приятельством, а справа—справою“.

— Що він тобі сказав?—зустрів його Нестеренко.

— Брехуном назвав! Каже фактів немає.

— Значить, не вірить.

— Мені чи що?

— Та й тобі, і чуткам! Богуш, мабуть, і не писав йому нічого.

VII

Повітря затремтіло від могутнього звука сирени, що через тишу здався ще владнішим. Він розлягся по пустелі, як поклик, зухвалий і настирливий. Богуш здригнувся і оглянувся. Зза коси, що

заходила далеко в море, ховаючи від очей його західну частину, випливало судно. Це був великий пароплав, не „Інженер Ранек“, що три тижні тому зробив свій останній рейс до Кара-Кугу. Він підходив до рейду. Богуш неохоче, не поспішаючи, попростував до колонії.

Йому кортіло вернутися назад, зникнути від людей, побути самому, немов усі болі та радощі людські були в ньому самому. Але робітник, який кликав його, побачивши, що начальник чогось спинився, знову загукав.

— Іди! Зараз прийду! — відповів Богуш.

Він давно не бачився з Ванюшком, але не мав охоти з ним зустрічатися. Він догадувався, що його розмова із Стрижаком має якийсь зв'язок з цим приїздом. Але чого від нього хочуть? Невже він не має права на спокій? Він не уявляв, що скаже йому Ванюшко, та від однієї думки про зустріч з ним, ладен був повернути назад. Він певен був, що, почувши з чужих вуст Ксанине ім'я, може наговорити такого, що навіки відверне від нього друзів. Він не стримає себе і усю лють виллє словами — недаремно так довго мовчав.

Йому зустрілися робітники, що йшли вивантажувати пароплав. Якийсь із них щось спитав у нього, але він їх проминув мовчки.

— Здоров, Яне! — почувся біля нього голос.

І тільки тоді Богуш помітив, що він уже біля свого будинку, відкіля назустріч йому вийшов Ванюшко.

— Ти так ішов, ніби загубив щось!

— Щось нездужається! — тихо сказав Богуш.

Ванюшко дивився на нього уважно, низько опустивши брови.

Він став задумливий, і посмішка недовго трималася на його обличчі. Якийсь момент у нього був такий вираз, що Богуш, чекаючи чогось і ладен

сказати щось грубе, гордо глянув на свого товариша. Але Ванюшко тільки взяв його за руку і міцно стиснув її.

— Сідаймо!

Сховавшися від сонця, вони примостилися у холодку на ганку.

— Їздив я оце по районах,— почав Ванюшко,— і захотів навідатись до тебе... Та ти мені, здається, не радий?

— Ні... Чого ж!

— Ти мабуть не радий і самому собі?

Богуш промовчав. Тоді Ванюшко вже сухіше сказав:

— Нам треба було б поговорити з тобою про одну важливу справу.—І він значуще поглянув на нього.

— Я слухаю.

— У нас є думка зробити у Кара-Кугу новий район. Тим більше, що за другої п'ятирічки, як відомо вже, пройде тут залізниця. Фактично у вас і зараз вже місто, як на ці маштаби...

Богуш з полегкістю зідхнув. Він чекав зовсім іншого. Ці слова наче розбудили його і розвіяли гнітючу напруженість. Він, щоб хоч на цей час забути про свої думки, ухопився за цю звістку. Вона була для нього за порятунок. Треба було скупчити всю силу волі, щоб говорити. Але слова, що приходили неохоче спочатку, стали живіші і змістовніші, коли він, почуваючи, з якою увагою до нього прислухається Ванюшко, висловлював свою думку. Незабаром він уже не примушував себе говорити... Йому згадалися ті аули та роди, що кочували біля Кара-Кугу, і з цього приводу він запропонував доцільні кордони для нового району.

— Та це справа ніби то і не моя,— сказав Ванюшко,— алеж ти ці місця добре знаєш, і якщо збереш потрібні матеріяли, тобі дуже дякуватиме окрвиконком.

Вони ще трохи поговорили, і коли нетерплячий шофер, що чекав секретаря в автомобілі, покликав його, Ванюшко встав.

Він махнув шоферові, щоб під'їхав до ганку, і тільки сідаючи в машину, став на підніжці, обернувся до Богуша.

— Мені, Яне, треба було б про інше побалакати. Та я все розумію!.. Кріпись, друже!

Щиро, з мукою і вдячністю Богуш відповів:

— Спасибі!

І ледве автомобіль сховався за рогом, з будинку вийшла Ксана. Вона спинилася перед Богушем так, щоб бачити його всього.

— Я чула все!—І недобрий вогник промайнув у її очах.

Стомлено підвів він на неї очі.

— Вже прибув пароплав,—додала вона.

— Так, я знаю,—хитнув Богуш головою.

Знову почулося гудіння мотора, але цього разу від моря.

Зза пагорка виглянув старий розбитий форд колонії, що віз нових людей. Він спинився перед ними. Перший сплигнув на землю із старою оббитою валізкою у руках, якийсь сивенький метушливий чоловік у капелюші дуже великої давности. Він поправив на носі золоті окуляри, весело,добродушно подивившися на пару.

— Де мені бачити начальника?

— Це я! — посміхнувся чомусь Богуш.

— Честь маю представитися: новий лікар. До того ж, непоганий партнер у преферанс... Якби мене познайомили з вашою лікаркою, це була б велика послуга мені. Я мушу прийняти лікарню. — І він засміявся дрібненьким смішком, коли Богуш показав йому на Ксану.—Прекрасно, прекрасно,— безперестанно казав він.—Отже, виходить я у Кара-Гугу...

— У Кара-Кугу,—поправив його Нестеренко, що приїхав разом з ним на машині.

— О, ні!—не згодився лікар.—Саме Гу-гу... Це, знаєте, як камінь, коли його кинеш у провалля... Гу-гу,—і лікар знову захіхікав.

„Ідіот якийсь", подумав Богуш, але ніяк не розсердився, бо від лікаревих жартів і йому стало веселіше.

— Коли відходить пароплав?—спитала Ксана.

— Мусить завтра вранці,—відповів Нестеренко.

— Не гаятимемо часу.—І вона звернулася до лікаря.—Ходімо до лікарні.

— Та що з вами? З дороги тільки б поспати! Та хіба жінці можна відмовити... Дозвольте, хоч голову покупати... Після цього моря вона якась несвіжа, як на похмілля...

— Яню,—обізвався Нестеренко,—Шанда казав, щоб за сю ніч вивантажили пароплав і до одинадцятої години ранку скінчили навантаження. Я гадаю можна мобілізувати вільні зміни?

— Куди він так поспішає?

— Та тепер же в нього не „Інженер Ранек". Він має просте сполучення, розклад і всяка така штука...

— Бери робітників. Я з ними піду.

До півночі він був біля робітників. Робота його стомила, м'язи боліли й нили, бо Богуш не стояв без діла, коли йому нічого було робити, як начальникові. Він шукав забуття у праці, але не міг знайти його.

Коли він опинився у своїй кімнаті, йому хотілося перебороти себе сном. Після такої втоми він, здається, мусів би спочити. Принаймні так раніше було. Але даремно Богуш лежав і сплющував повіки. Він не міг від себе прогнати тих образів, що стояли перед його очима. Чого він тільки не згадав за ці години. Кожна дрібниця, чимсь причетна до

Ксани, виринала в його пам'яті. Вона зворушувала і мучила його. А він намагався не думати про це. Ці спогади приходили один по одному, довгою ланкою, якій не було краю. Єдине бажання в нього було, щоб швидше скінчилася ніч і настав день. Здавалося, ніколи не зійде сонце і його навіки пригнітить, задушить ця тиша, в якій нічого не чути, крім стукання власного серця.

Він не раз кидав свою кімнату, обережно обминаючи будинок, де горіло світло тільки у Ксаниному вікні. Вона теж, мабуть, не спала. Чи почувала вона те, що він?

Він здалеку спинявся, щоб побачити тінь на завісці, підходив ближче, але в кімнаті немов би нікого не було. Там було тихо. Хіба піти до неї? Навіщо? До чого це призведе? Зайвий раз тривожитися. Ніякі слова нічого не можуть змінити. А проте, як багато йому хотілося сказати. Він би виривав слова разом із шматками самого себе, із шматками серця.

Нарешті після передсвітанкової темряви, що поглинула зорі, край неба посірішав. Ніч минала. Богуш опустився на землю. Він підібгав коліна і схилив на них голову. Він наче заснув, але спросоння раз-у-раз випростувався. Сонце освітило його постать, зігнену і непорушну. Воно щодалі жаркішим робило своє проміння, а Богуш сидів як раніше.

Прокинувся він від сирени, що почулася з пароплава. Волосся йому упріло, воно все було вохке. Він здивовано оглянувся і не розумів, як опинився тут: колонія була далеко, за кілька кілометрів. Поблизу не було нікого. Тоді тільки він гаразд розібрав, що десь далеко гуде пароплав. Це примусили його відразу схопитися на ноги.

„Невже відходить?" І він майже побіг до колонії. Чого? — він і сам не міг сказати. Де в нього взялася сила на це?

Недалеко від будинків Богуш спинився перевести дух. По дорозі йому зустрілася Антонина, що здивовано глянула на нього.

— Начальнику, що з тобою? — тихо спитала вона.

— Нічого, зовсім нічого. — І він намагався посміхнутися.

— Де ти був?

— Мені треба було навідатися до казаків... — збрехав він.

Дівчина не вірила. Вона похитала головою і здвигнула плечима.

— Вночі? Пішки?.. А ми тебе шукаємо... З пароплавом від'їздить кілька людей. Треба вирядити їх, папірці якісь попідписувати.

Після контори він відразу пішов до себе. Двері із Ксаниної кімнати були відчинені. Він пройшов повз неї. Вже у себе він почув шум від совання якихсь речей, мабуть чемоданів, та голос Кремньова, що був у Ксани і напевно допомагав їй збиратися.

Хтось відчиниз двері. Він не повернув голови.

— Яню!

Тоді він підвівся, але не пішов назустріч. Холодними, якимись чужими очима він дивився на Ксану, що стояла перед ним. Вона була у тому самому вбранні, що приїхала. Як він прекрасно запам'ятав його: цей білий шарф, що розвівався по вітрі і що вона його ввесь час прибирала руками, зеленувате дорожне пальто! Крайки волосся, так само, як і тоді, вибивалися спід шарфа.

— Я прийшла попрощатися з тобою! — сказала вона.

— Це велика ласка!

І невідомо було, чи це насмішка, чи серйозно. Жоден рух не виявляв хвилювання чи неспокою. Перед Ксаною стояв якийсь живий камінь.

— Люди розходяться там, де їхні інтереси стикаються, Богуше!. Ми з цієї хвилини вже нереальні одно для одного.

Він мовчав.

— Але може б я і зосталася тут...—додала вона.

— Вже пізно?—глухо спитав він.

— Так! Пізно... Я встигла зненавидіти твою пустелю.

Вона простягла руку і відразу, доторкнувшися до нього, жагуче охолила його шию. Та до будинку під'їхав автомобіль, до якого догідливий Кремньов почав виносити її речі. І Ксана одійшла від Богуша.

— Ти мені писатимеш?—спитала вона.

— Навіщо?

— Маєш рацію... Це ні до чого... Проводити мене не треба. Так легше. Бувай здоровий і щасливий!

І коли вона дійшла до порога, Богуш, змушений до цього непереможною силою, рвонувся вперед.

— Ксано!—прошепотів він.

Вона спинилась на одну мить.

— Пам'ятаєш, так само я кликала тебе, коли ти їхав до Чунас-Кулю... Мене чекають!

Вона причинила за собою двері і разом з Кремньовим, що чекав її в коридорі, вийшла надвір. Ті, хто мав від'їздити, були вже в автомобілі. Нестеренко, що проводив людей, посунувся на край, щоб було де сісти Ксані та Кремньову.

Густий натовп дав дорогу машині, прощальні вигуки довго вчувалися Ксані, коли вже селище зосталося далеко позаду. Вона оглянулася, побачила людей, що досі стояли на місті, махаючи хустками та кашкетами.

Кремньов провів її до самого пароплаву і зліз з нього тоді, як матроси мали прибирати сходні,

— Ксано Михайлівно!—кричав він із шлюпки,—чекайте мене! Я невідмінно приїду працювати до Москви.

— Це теж ні до чого, Кремньов!—відповіла вона.

Вони вдвох з Нестеренком не відпливали із своїм човном, поки пароплав, круто повернувшися на місці, не пішов вперед, орючи гвинтом сиву кучеряву борозну.

